Toplum ve Bilim

43/44 GÜZ 1988 - KIŞ 1989

Köylüler **Huricihan İslamoğlu-İnan**
Pontus Meselesi **Stefanos Yerasimos**
Türk Bütüncül Erken Devleti **Sencer Divitçioğlu**
Yunanistan'da Politika ve Kadınlar **Ann Cocoullas**
Pozitivist Optimizm **Nur Vergin**
ABD 1988 Başkanlık Seçimi **Burhan Şenatalar**
F. Alman Kentleşmesinde Konut Sorunu **Özer Bostanoğlu**
Türk Edebiyatında Yahudi Tipleri **Nedim Gürsel**
Dilbilim ve Çeviri **A.Sumru Özsoy-Cem Taylan**
Türk/Yunan "Birliği" ve Kitsikis **Herkül Millas**
İkinci Meşrutiyet'te Kadın Dernekleri **Zafer Toprak**

Toplum ve Bilim

Birlkim Yayıncılık ve Ticaret Ltd. Şirketi Adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Kurulu
Korkut Boratav
Ayşe Buğra
Sencer Divitçioğlu
Ahmet İnsel
Şirin Tekeli
Zafer Toprak

Danışma Kurulu
Asaf Savaş Akat
Reşit Canbeyli
Alan Duben
Suraiya Faroqhi
Nilüfer Göle
Ümid Hassan
Huricihan İnan
Deniz Kandiyoti
Nihal Kara
Çağlar Keyder
Şerif Mardin
İlber Ortaylı
Oğuz Oyan
Ayşe Öncü
Jale Parla
Ömür Sezgin
Burhan Şenatalar
İlhan Tekeli
Galip Yalman

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Abdullah Onay

Kapak ve Sayfa Düzeni
Ali Artun, Çiğdem Dilbaz

Yönetim Yeri
Küçükayasofya Caddesi No.17-19/A
Sultanahmet-İstanbul
Tel: 512 17 34

Yazışma Adresi:
Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy
80820 İstanbul

Teknik Üretim
Perka A.Ş.

Baskı
Şefik Matbaası

Toplum ve Bilim

43/44 GÜZ 1988-KIŞ 1989 ÜÇ AYLIK DERGİ

Huricihan İslamoğlu-İnan — **Köylüler, Ticarileşme Hareketi ve Devlet Gücünün Meşrulaşması** 7-31

Stefanos Yerasimos — **Pontus Meselesi (1912-1923)** 33-76

Sencer Divitçioğlu — **Türk Bütüncül Erken Devleti (İ.S. 552-744)** 77-89

Ann Cocoullos — **Günümüz Yunanistan'ında Politika Yaşamında Kadınlar: Aile Reformu Yasası** 91-110

Nur Vergin — **Pozitivist Optimizm ve Sosyolojinin Doğuşu** 111-122

Burhan Şenatalar — **ABD'de 1988 Başkanlık Seçiminde Ekonomik Temalar** 123-139

Özer Bostanoğlu — **(Federal) Alman Kentleşmesinde Konut ve Türk Sorunu** 141-156

Nedim Gürsel — **Çağdaş Türk Edebiyatındaki Birkaç Yahudi Tipi Üzerine** 157-171

İLETİŞİ

A.Sumru Özsoy-Cem Taylan — **Dilbilim ve Çeviri** 173-182

BELGE

Zafer Toprak — **İttihat ve Terakki ve Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti** 183-190

KİTAP DEĞERLENDİRME

Herkül Millas — **Türk/Yunan "Birliği" ve Kitsikis** 191-201

bu sayıda...

Toplum ve Bilim'in elinizdeki sayısı, Güz-Kış 1988-89 sayısı olarak çıktı. İki sayıyı birleştirme kararını, bugüne kadar biriken gecikmeleri kapatmak amacıyla aldık. Böylece daha düzenli bir yayın takvimi uygulamaya başlayacağımızı umuyoruz.

Bu sayıda yayınladığımız ilk makale, Toplum ve Bilim'in eski yayın yönetmeni Huricihan İslamoğlu-İnan'ın. Yazar, bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey-orta bölgesinde, 16. yüzyılda, tarım kesiminde yeralan gelişmeleri tartışıyor ve burada sanayi öncesi toplumlarında tarım sektörleriyle ilgili yaygın görüşleri sarsıcı bir açıklama geliştiriyor. Bunu, ekonomik unsurlara ağırlık veren yaklaşımların karşısına politik ve ideolojik mekanizmaları önplana çıkaran bir yaklaşım koyarak gerçekleştiriyor. Bu yaklaşım doğrultusunda önce, 16. yüzyılda tarımda gözlenen gelişmenin piyasadan kaynaklanmaktan çok, politik mertliğin bir sonucu olarak ortaya çıktığı öne sürülüyor. İkinci olarak da söz konusu gelişmelerin neden küçük köylülüğün varlığını sürdürmesini engellemediği konusu ele alınıyor ve politik yetkenin meşruiyet kaygıları bağlamında, konunun ideolojik boyutu önplana çıkarılarak tartışılıyor.

Bu sayıda yeralan ikinci makale gene bir tarihçinin özellikle Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye adlı çalışmasıyla tanıdığımız Stefanos Yerasimos'un. Yerasimos bu makalede Türk ve Yunan hükümetlerinin büyük katkısıyla, ciddi bir biçimde incelenmesi neredeyse imkansız bir hale gelmiş, şoven bir duygusallık bağlamında ele alınması neredeyse adet olmuş bir konuya, Pontus sorununa eğiliyor. Burada konunun, hiç alışılmamış bir biçimde orijinal belgeler temelinde ve ciddi bir araştırma çerçevesinde gelişen bir tartışmasını buluyoruz.

Sencer Divitçioğlu'nun "Türk Bütüncül Erken Devleti" başlıklı yazısı bir bütünün parçası olarak algılanabilir. Yazarın Köktürkler adlı kitabı ve Toplum ve Bilim'in 42. Sayısında yayımlanan "Köktürk Efsaneleri ve Kutsal Kağanlık" başlıklı makalesi, bu bütünün diğer parçalarını oluşturan çalışmalar. Söz konusu üç çalışma bizce, "devleti ilk ortaya çıktığı noktada yakalamak" amacına yönelik bir projenin içinde birbirlerini tamamlıyorlar.

Toplum ve Bilim'in 31/39. sayısında Şirin Tekeli'nin Ekim 1987'de Atina'da düzenlenen bir KEGME (Akdeniz Kadınları Araştırma Enstitüsü) toplantısı

hakkında bilgi veren bir iletişisini yayımlamıştık. Bu sayımızda KEGME araştırma bölümü başkanı Ann Cocoulas'ın Yunan kadın hareketiyle ilgili bir çalışması yeralıyor. Bu yazıda Cocoulas, Yunan kadın hareketinin, uluslararası kadın hareketi içinde belki de çok büyük bir yer tutmadığını, ama feminist politikadan "asıl" politikaya geçerken ortaya çıkan sorunlara dikkat çekmesi açısından oldukça öğretici olabileceğini öne sürüyor. Cocoulas'ın çalışmasında kadın hareketinin yalnızca politikaya katılmakla kalmayıp, politika yapma biçimlerini etkileyebileceğini, alternatif politik katılım biçimlerinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynayabileceğini görüyoruz.

Nur Vergin'in "Pozitivist Optimizm ve Sosyolojinin Doğuşu" adlı makalesi sosyolojinin tarihiyle ilgili çok ilginç bir çalışma oluşunun yanısıra, bugünü değerlendirmeye yönelik bir çalışmanın başlangıcı gibi görünüyor. Vergin, Comte ve Durkheim'ın ahlaki bütünlüğünü bilimin oluşturduğuna, oluşturabileceğine inandıkları bir toplumla ilgili iyimserliklerinden söz ediyor.

"Federal Alman Kentleşmesinde Konut Sorunu"nda Almanya'da konut sorunuyla ilgili tartışmalara ve geliştirilen önlemlere yapılan çeşitli katkıların bir tarihini bulabiliyoruz. Bu yazıda Bostanoğlu, sanayileşmenin yarattığı konut sorunlarına, bu sorunlarla bağlantılı olarak kent planlamasının doğuşunu ve yeni sorunların ortaya çıkışını ele alıyor. Bu sorunların sosyal devlet anlayışı çerçevesinde geliştirilen önlemlerin çözümleyemediği Türk işçilerini etkileyen sorunlar olmaları konuyu Türkiyeli okurlar açısından özellikle İlginç kılabilecek nitelikte.

Burhan Şenatalar "ABD'de 1988 Başkanlık Seçiminde Ekonomik Temalar" başlıklı yazısında, seçmen tercihini belirleyen, tek değilse de en önemli etkenlerden biri olan "ekonomik etken"i büyüme hızı, yatırımların artış hızı, işsizlik, enflasyon, gelir dağılımı, iç ve dış borçlar, bütçe açığı gibi kimisi seçmene soyut göründüğü için doğrudan etkili olmayan, kimisi ise (düşük enflasyon, yüksek büyüme hızı) seçmenin günlük yaşamında etkiler doğurduğu için doğrudan etkili olan bileşenlerine ayırarak inceliyor.

Toplum ve Bilim'in 40. sayısında Nedim Gürsel'in "Sait Faik'in Eserinde İstanbul Rum Topluluğu" başlıklı bir yazısını yayımlamıştık. Bu sayıda da Gürsel'in benzer bir konuyu, Çağdaş Türk edebiyatındaki Yahudi tiplerini ele alan başka bir yazısı yeralıyor. Belki bu yazıları Türk edebiyatında azınlıkların veya daha genelde marjinal grupların ele alınışlarıyla ilgili daha geniş kapsamlı bir çalışmanın ilk aşamaları olarak değerlendirilebilir.

Bu sayının "iletişi"sinde Sumru Özsoy ve Cem Taylan, dilbilim kuramlarından yola çıkarak çeviri alanına yapılabilecek katkıların bir değerlendirmesini sunuyorlar.

"Kitap Değerlendirme" bölümünde ise Herkül Millas, Yunanlı tarihçi ve şair Dimitri Kitsikis'in iki kitabını ele alıyor. Aslında Millas'ın yazısı bir ki-

tap eleştirisi olmaktan çok, Türk/Yunan birliği konusunda yıllardır pek çok özgün görüş üretmiş olan Kitsikis'le ilgili bir deneme niteliği taşıyor. Milas'ın vurguladığı gibi, Kitsikis'in görüşleri bazen son derece acaip ve tedirgin edici bir nitelik taşıyorlar. Gene de bu derece önemli bir konuda, bu derece haşin bir kararlılıkla yıllardır yazıp çizmiş bir yazarın Türkiye'de tantılmasını anlamlı buluyoruz.

Bu sayının belgesi, 1909'da kabul edilen Cemiyetler Kanunu'nun ardından kurulan ilk kadın derneklerinden birinin, İttihat ve Terakki Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'nin nizamnamesi. Zafer Toprak'ın vurguladığı gibi, o yıllarda olağan olduğu üzere kuruluşuna erkeklerin önayak oldukları ve "hayrat ve hasenata" hizmet amacını taşıyan bu derneğin Cumhuriyet döneminde kurulan pek çok kadın derneğinin ilk örneğini oluşturması, belgeyi ilginç kılan yanlardan biri.

NOT: 42. sayıda yayımlanan Alan Duben'in "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma Sistemi" makalesinde sayfa 27'deki 5. satır kendine özgü bir sistemi cümlesi kendine özgü bir evlilik ve hane kurma sistemi. s.40 daki, Tablo ise aşağıdaki gibi olacaktır.

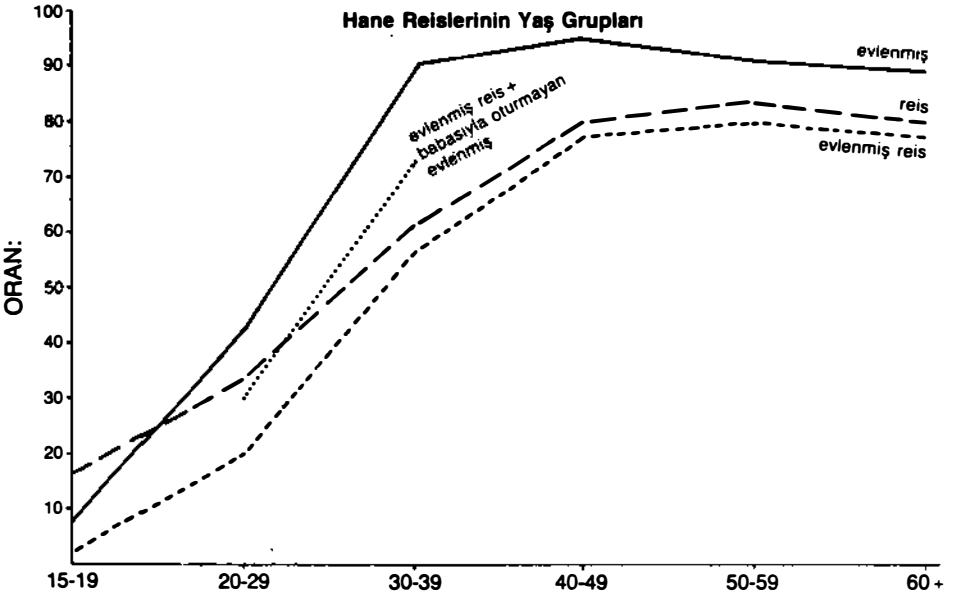

Yine 42. sayıda S.Divitçioğlu'nun "Kök Türk Efsaneleri ve Kutsal Kağanlık" adlı makalesinin 48. sayfası, düzeltilmiş haliyle aşağıdadır. Özür dileriz.

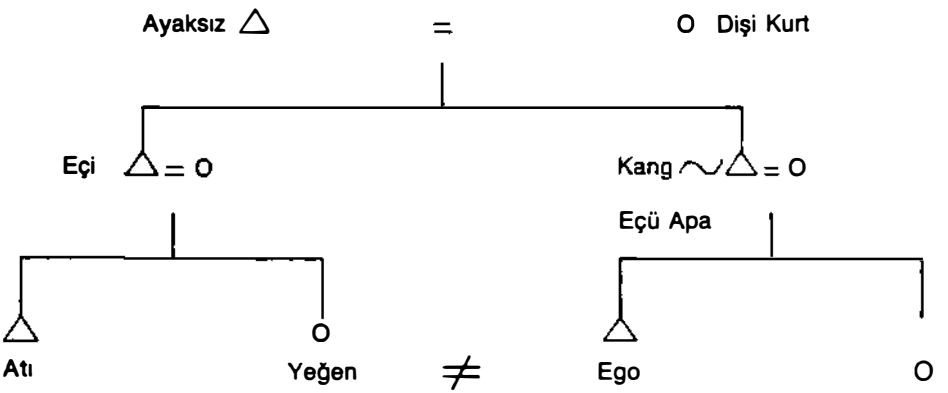

Şekil 1'de görüldüğü gibi, babanın (kang∼eçü apa) erkek kardeşinin (eçi) kızı (yeğen) ile **ego**nun (yeğene göre atı) evlenmesi, büyükbaba, dede (eçü apa) baba (eçü apa, kang)∼amca (eçi)∼ağabey (eçi) sınıflandırıcı terimden (eçi∼eçü) dolayı[6] uyat yasağına girer. Bu demektir ki, Türk soy ve bağaşma ilişkilerinde baba yanlı "koşut kuzenlerle" evlenmek yasakaşma olur (Bombacı 1973, Divitçioğlu **op.cit.**).

Köylüler, Ticarileşme Hareketi ve Devlet Gücünün Meşrulaşması*

*Huricihan İslamoğlu-İnan***

Son zamanlarda Osmanlı tarımı[1] üzerine yapılan araştırmalar, köy ekonomisinde gözlemlenen ticari genişlemenin, toprağın belli ellerde toplanmasına ya da büyük çiftliklerin oluşmasına yol açmadığını ileri sürmektedir. Öte yandan bu araştırmalarda özgür köylülerin topraksızlaştırılmasına ve büyük işletmeler tarafından köleleştirilmesine ya da ücretli emekçilere dönüştürülmesine yönelik genel bir eğilimin söz konusu olmadığı belirtilmektedir. İşin aslına bakılırsa, pazara yönelik üretim, büyük ölçüde özgür köylüler tarafından işletilen küçük toprak birimlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu olgu gerek geçerliliğini, Osmanlı tarımının ortaya koyduğu ürünlere Avrupa'dan gelen talebin artmasından önceki, gerekse de sonraki ticari büyüme dönemleri için geçerlidir. Bu çalışmada temel olarak 16. yüzyılda[2] Orta Anadolu'nun kuzeyindeki Osmanlı köy ekonomisinin şehirlerden gelen ticari talepteki yükselişe ve nüfuş artışına verdiği yanıtla ilgileneceğiz. Ancak, bunu yapmadan önce, Osmanlı köy ekonomisinin dinamikleriyle ilgili birtakım kavramsal sorunları ele almak istiyoruz.

Osmanlı tarımını anlamaya çalışanların karşısındaki en temel sorunlardan birisi, bağımsız bir köylülüğün varlığını sürdürmesini sağlayan mekanizmaların

** *California Üniversitesi, Berkeley Öğretim Üyesi.*

* 24-26 Ekim, 1986'da yapılan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geniş Ölçekli Ticarî Tanım Konferansı" nda sunulan makale dilimize Fikret Adaman ve Sefa Şimşek tarafından çevrildi.

[1] Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms", **Çiftlik Collection Turcica, I, Contribution à L'Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman,**(Paris: Edution Peetens, 1984). Bruce McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

[2] Osmanlı maliyesi araştırmaları **(tahrir)** ve mahkeme kayıtlarına **(kadı sicillerine)** dayanarak yapılmış ayrıntılı amprik bir çalışma için, bakınız: "State and Peasents in the Ottoman Empire: A Study of Peasent Economy in North-Central Anatolia during the Sixtieenth Century," **The Ottoman Empire and the World,** editör: Huri İslamoğlu-İnan, (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s.101-59.

açıklığa kavuşturulmasıdır. Bugüne dek getirilen açıklamalar, yüksek toprak/emek oranları ve köylülerin ürettiği ürünlerin fazlasına vergiler yoluyla el koyarak başlıca gelir kaynağını elde eden devletin mali politikaları üzerine temellendirilmiştir.[3] Bu açıklamaların temelde ekonomik bir mantığın ürünü olduğunu ve politik boyutu vergilendirme[4] olayına indirgeyerek Osmanlı devletini salt gelirlerini ençoklamaya çalışan bir kurum olarak gösterdiğini görüyoruz. Ekonomik yaklaşım, bu biçimiyle, toprak/emek oranları, nüfus artışı, ticaretin yaygınlaşması gibi birtakım ekonomik etmenleri kapsayan ve bu ögelerin toprağın dağılımını, üretimin örgütlenmesini ve emeğin istihdamını etkileme biçimini belirleyen politik mekanizmaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Başka bir deyişle ifade edecek olursak, ekonomik olgularda gözlenen değişimlerin neden köylülüğün çözülmesine ve büyük çiftliklerin oluşmasına yol açmadığını anlamak için, Osmanlı ekonomisinin ve toplumun politik mantığını vergilendirme olayının ötesine geçerek, derinden kavramamızı sağlayacak daha uygun bir bakış açısına gereksinim duymaktayız.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Politik Yetkenin ve Onun Tarım Ekonomisiyle Olan İlişkisinin Kavramsallaştırılması.

Osmanlı sisteminin politik mantığı açısından meşruiyet ilkesi çok önemliydi.[5] Bununla, devletin, izlediği politikaların geleneksel hak ve normları pekiştirdiği inancını yaygınlaştırmaya özen göstermesini anlatmaya çalışıyoruz. Dahası, çeşitli birimleri aracılığıyla devletin uygulamaya geçirdiği kararlar, çoğu kez, büyük bir toplumsal destek bulmuştur. Bu bağlamda, **tımar** sahiplerinin köylülerin üretim fazlası yaratması ve bu fazlalığa el konulması süreçlerine ve aynı zamanda pazarların örgütlenmesini yönlendiren ilkelere müdahale etmesinde, özgür köylülerin geçimlik ekonomisini koruma, ticarî üretime getirilen sınırlamalar yoluyla toprağın belli ellerde toplanmasını önleme ve son olarak, tarım ürünleri fazlasını tarım-dışı nüfusun beslenmesine olanak tanıyan özel pazarlara gönderilmesini sağlama amacının belirleyici olduğunu saptamak mümkündür. Bu amaçların altında yatan öge, devletin adalet dağıtıcılığı ve kutsal düzen koruyuculuğu rolleri üzerine temellendirilen ataerkil bir dünya görüşüdür.[6] Bu ataerkil dünya görüşü **(Weltanschaung)**, adaletin ilkelerinin din ve

[3] Tartışmakta olduğumuz konuyla yakından bağlantılı olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki tarımsal değişmenin ekonomi politikası üzerine yeni yapılmış bir tartışma için, bakınız: Çağlar Keyder, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure," **Review**, vol. VII. no. 1 (Yaz 1983), s.52-108; Kathy ve Pandelis Galanavis, "The Sociology of Agrarian Relations in Middle East: the Persistence of Household Structure", **Current Sociology**, vol. 31, no.2 (1983), s.1-109; David Seddon, "A New Paradigm for the Analysis of Agrarian Relations in the Middle East," **Current Sociology**, baskıda, 1987.

[4] Osmanlı devletinin böylesi bir açıdan değerlendirilmesine bir örnek olarak, bakınız: Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," **"Review,"** vol.1, no.1 (Yaz 1977), s.31-55.

[5] Bu kavramın ele alınış tarzı için, bakınız: E.P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century," **Past and Present**, no.50 (Şubat 1971).

[6] Bu dünya görüşü üzerine yapılan bir tartışma için, bakınız: Halil İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law," **Archivum Ottomanicum**, 1 (1969), 105-38.

mezhep ayrımı gözetmeksizin toplumun tüm bireylerine ayrı derecede uygulanmasını öngörmesinden ve bölünmez bir merkezî yönetimi savunmasından ötürü evrensel bir niteliğe sahiptir. Bu görüş, resmî evraklarda, **tımar** sisteminin (ya da gelir toplama sisteminin) önemli kurumlarında, **kadı** mahkemelerinde, pazarın düzenlemesinde ve örgütlenmesinde ve toprakta devlet mülkiyetinin temel alınması ilkesinde kendisini göstermiştir. Oldukça iyi bilinen bu kurumları burada yeniden ele alacak değiliz;[7] ancak meşruiyet, süreciyle yakın ilişkisi bulunan ögelere kısaca bir göz atmak istiyoruz.

İlk olarak, **tımar** sistemi çerçevesinde ataerkil modelin hukuksal ve idarî etkinlikler arasında belli bir farklılaşma ifade ettiğini ve dolayısıyle, köylülerin ürettiği ürünlerin fazlasına el koyan kişiler olarak **tımar** sahiplerinin, kendi birimlerinde çalışan köylüler ve onların toprakları üzerinde herhangi bir hukuksal işlem yapmadıklarını vurgulamak gerekir. Hukukun uygulanması hem **şeriat** yasalarını, hem de padişahın fermanlarını (**örf**leri) uygulamakla yükümlü olan **kadı**lar hiyerarşisi yoluyle merkezî devlet tarafından yürütülmekteydi. Bu, tımar sahiplerinin sürdürdüğü etkinliklerin denetlenmesi, onların köylülerle olan ilişkilerinde kendilerine verilen hakların ötesine geçmemelerinin sağlanması ve idarî görevlerin resmî devlet yasalarına uygun olarak yerine getirilmesi yükümlülüklerinin **kadılara** verildiği anlamına gelir.[8] Belli bir yerleşim biriminde **kadı**larla tımar sahiplerinin birarada bulunmaları, son kertede, köylülere adalete sığınma olanağı tanıyordu. Görüldüğü gibi, ataerkil yaklaşım, adaletin ve düzenin ilkeleri üzerinde yönetilenlerin belli bir oydaşmaya **(consensus)** varmasını öngörmüştür. Öte yandan, **adaletname**ler (emir ve tebliğler) ise, merkezî devletin yönetilenlerin yakınmalarına eğilme araçları anlamına gelmekteydi.[9]

Ataerkil modelin ikinci özelliği, büyük ölçüde oydaşma ögesinden kaynaklanır ve merkezî devleti meşruiyetin kaynağı olarak gösterir. **Vakıf**lardan gelir sağlayanlar, Osmanlı-öncesi yönetici gruplar ve sonraları **ayanlar** ve mültezimler de dahil olmak üzere gelir üzerinde hak talep eden herkes, köylülerin ürettiği ürün fazlasına el koymak için gereken gücü merkezî devletin hukuksal ve idarî uygulamalarından alırdı.[10] Daha sonra **vakıf**ların ve Osmanlı öncesi yönetici grupların gelir talep edenler arasında yer aldığı 16. yüzyıl Kuzey-orta Anadolu'sunu ele alırken de göstereceğimiz gibi, merkezî devlet, bu gruplar tarafından vergi toplanmasını olanaklı kılan **tımar** sistemi biçiminde baskıcı idarî bir aygıt geliştirmiştir. Devletin hukuksal-ideolojik kurumları, bu tür uygulamaların köy-

[7] Osmanlı kurumları üzerine yapılmış genel bir tartışma için, bakınız: H. İnalcık, **The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600,** (London: Wiedenfeld and Nicolson, 1973).

[8] "Örf" kavramı için, bakınız: H. İnalcık, "Örf," **Encyclopedia of Islam,** (İkinci baskı).

[9] H. İnalcık, "Adaletnameler," **Belgeler,** cilt 2, sayı 3-4 (1965).

[10] Örneğin, bakınız: Bruce McGowan, "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries," **International Journal of Turkish Studies,** vol.II, no.1 (Bahar-Yaz 1981), s.57-64; Şevket Pamuk, "Commodity Production for Export and Changing Relations of Production in Ottoman Agriculture in the 19th Century," **The Ottoman Empire and the World Economy,** ed. Huri İslamoğlu-İnan; ve Reşat Kasaba, "Migrant Labour in Western Anatolia, 1750-1850," 24-26 Ekim 1986 tarihleri arasındaki "Osmanlı İmparatorluğunda Geniş Ölçekli Ticarî Tarım Konferansı"nda sunulmuş makale.

lülerin gözünde meşru kılınmasına hizmet etmiştir. Bununla birlikte, merkezî devlet, vergi toplayıcıların taleplerini desteklemek için ancak özgür köylülerin ürün fazlası yaratmaları durumunda devreye giriyordu. Böylece, özgür köylülük, merkezî devletin gözünde, salt vergi toplanan bir birim olmanın ötesinde, onun politik meşruiyetinin temelini de oluşturuyordu. Bu nedenle, vergi toplayıcıları, sözkonusu meşruiyetin sınırları içerisinde devindikleri sürece, şehirlerde giderek artan ticarî talepten, köy zenginlerini kendi mülkiyetlerine geçirerek değil de, aynî vergiyi yüksek pazar fiyatları üzerinden satarak yararlanabilmişlerdir. Bu gelişme sürecine damgasını vuran olgu, ataerkil bir pazar modeli üzerine temellenen özgül bir ticarî gelişme örüntüsü olmuştur. İlk olarak, bu modele göre, ülke içerisinde malların dolaşımına getirilen devlet denetimi, (aynı zamanda sanayi öncesi toplumlara özgü yüksek maliyetli karayolu taşımacılığı etmeninin de yol açtığı bölgesel bir ekonomik yapının doğmasına neden olmuş ve belli bir bölgenin dışındaki ticarî ilişkilere sınır koymuştur. İkinci olarak ise, ticarî etkinlik, büyük ölçüde, vergi toplayıcıları tarafından köylülerden alınan aynî vergilerin pazarlanmasından ve bir ölçüde de, köylülerin doğrudan doğruya pazara katılımından oluşuyordu. Görüldüğü gibi, ataerkil model, köy ekonomisini ticarî üretimin yıkıcı etkilerinden korumaya çalışmıştır.

Bu modelin varsaydığı üçüncü ve son özellik ise, onun, toprakta devlet mülkiyetini, merkezî devletin politik yetkesinin bir ifadesi ve kendilerine verilen topraklar üzerinde kullanım hakkına sahip olan özgür köylülerin ekonomik örgütlenmesinin temel ilkesi olarak görmesidir. Ancak, daha sonra da ele alacağımız gibi, Kuzey-orta Anadolu'daki **malikane-divani** sistemi çerçevesinde bu olgu, **tımar** düzeninin kurulmasıyla ve özgür köylülüğün varlığını güvence altına alan hukuksal aygıtın kurumsallaştırılmasıyla birlikte ikinci plana itilmiştir.

Genel hatlarıyla irdelemeye çalıştığımız bu ataerkil model, politik yetkenin kendi kendine ve yönettiği topluma getirdiği ülküsel bakışın bir parçasıdır. Bu bağlamda, devlet yetkesinin dorukta olduğu 16. yüzyılda bile, bu model ile gerçeklik arasında önemli kopukluklar görülmeye başlanır. Bununla birlikte, söz konusu modelin, politik yetkeyi meşru kılma ilkesi gibi gerçeklikle örtüşen belli bir boyutu vardır; bu model, hükmetmenin dilini ve toplum içerisindeki değişik grupların kendilerini politik düzlemde ifade ettikleri söz dağarcığını yaratmıştır. Ataerkil ögeler, bu biçimiyle, 17. yüzyıldan sonra iç dinamiğe ve aynı zamanda dünyanın yeni tarihsel dinamiğine bağlı olarak yaşanan değişimler karşısında belli bir direnç göstermişlerdir. Bu, meşruiyet ilkesinin hiçbir değişikliğe uğramadığı anlamına gelmez; o da belli dönüşümlerden geçmiş, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya pazarıyla -bir çevre pazarı olarak- bütünleşmesiyle birlikte aşınmaya başlamış ve sonuçta, iç ve dış baskılar altında merkezî devletin sürdürdüğü etkinliklerle taşıdığı ülkü arasında derin çelişkiler ortaya çıkmıştır. Öte yandan, ataerkil ögenin özellikle kırsal üreticiler bağlamında varlığını sürdürmesinin nedeni, kısmen üreticilerin geçinme hakkı ve politik yetkenin bu hakkı güvence altına almak zorunda oluşu ile açıklanabilir. Örneğin, merkezî yetke, 19. yüzyılda Bulgaristan'da köy toprakları üzerinde Müslüman ağaların özel mülkiyet taleplerini kabul ederek bu hakkı çiğnediğinde,

köylüler derhal ayaklanmışlar ve toprağın yeniden devlet mülkiyetine geçirilmesini istemişlerdi.[11] Bu davranışlarıyla, Bulgar köylüleri, ataerkil ideoloji çerçevesinde kendi geçinme haklarını dile getirmiş oluyorlardı.

Aynı zamanda, özellikle 19. yüzyılda, merkezî yetke, iç ve dış koşulların iyiden iyiye olumsuzlaştığı bir dönemde ayakta kalma savaşımı verirken, köylülerin geçimlik ekonomisini koruma yükümlülüğüne sımsıkı sarılmıştı. Meşruiyet kaygıları, malî çıkarlar ve dünya pazarına eklemlenmiş bulunan toprak sahibi sınıflara karşı sürdürülen politik mücadele, bu savaşımda önemli bir rol oynamıştır. Bunun sonucu olarak merkezî bürokrasi, 1858'de İngiltere'nin baskısı altında kabul edilen Toprak Yasası'nın uygulanması sürecinde çelişkili bir tavır içerisine girmiştir.[12] Bir yandan köylülerin toprak üzerindeki mülkiyet hakları yasallaştırılmış ve köylü ailelerine tapu verilmiştir. Beri yandan, özel mülkiyetin benimsenmesi, toprağı elden çıkabilir hale getirmiştir; o kadar ki, kanun tam anlamıyla uygulansaydı, köylü, borçlanma sonucu bütün bütüne topraksızlaşabilirdi. Böylesi anlarda, merkezî devlet, borçluluk durumunda köy topraklarını özel mülkiyete geçirmenin haram sayılması ve köylülerin çalıştıkları topraklar üzerinde özel mülkiyete dayalı çiftlikler kurma hakkına sahip olmaları gibi geleneksel kuralları gündeme getirmeye çalışmıştır. Görüldüğü gibi, merkezî devlet, ticarî gelişmenin olumsuz etkilerine karşı köylülüğü her zaman için koruma çabası içerisinde olmuştur. Gerçekten de, bu dönem, toprakta devlet mülkiyetinin pekiştiği bir dönem olmuştur. Toprak Yasası konusunda merkezî bürokrasinin takındığı çelişkili tavır, bir ölçüde, ticarî genişleme sırasında Anadolu'da köylü ayaklanmalarının ortaya çıkmayışını açıklamamıza da yardımcı olabilir. Bu gelişme çizgisi, devletin toprak sahibi sınıfların çıkarlarıyla giderek daha da çok özdeşleştiği ve toprakta özel mülkiyet yasasını uygulamaktan çekinmediği ve bunu yaparken de köylülerin gözünde meşruiyetini yitirmeye başladığı Mısır'a kıyasla hemen hemen tümüyle karşıt yönde gerçekleşmiştir.[13] Mısır'da yaşanan deneyimin bir sonucu olarak, 1870'lerde ancak İngiltere'nin bu ülkeyi işgal etmesiyle bastırılabilen köylü ayaklanmaları ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı Devletinin politik bağımsızlığını korumadaki başarısının temeli, kısmen onun pek çok bölgede kırsal nüfusa meşruiyetini onaylatmış görünmesinde yatmaktadır. Bütün bu örnekler, politik yetkenin doğasından kaynaklanan yerel özelliklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki ticarî genişleme süreci içerisinde uğradığı dönüşüme damgasını vurmuş olduğunu gösterir. Bağımsız köylülüğün varlığını sürdürmesi, işte tam da böylesi özelliklerden birisini oluşturur.

Ancak, bu tür yerel özellikleri açıklayabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda politik yetkenin yeniden tanımlanması gerekmektedir. Bunu yapabilmek için de, devlet gücü kavramını, salt bir zorla yaptırım odağı ya da artı-ürüne el koyma aracı olarak değil, zorla yaptırım ile hegemonyanın ya da rızanın bir

[11] H. İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi,** (Ankara, 1943).

[12] Ömer L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi," **Tanzimat I** (İstanbul, Maarif Matbaası, 1940).

[13] A. Richards, "Primitive Accumulation in Egypt, 1789-1882," **Review,** vol. 1, no.2 (1977), s.3-49.

bireşimi, yani meşruiyet kaygusuyla bütünleşmiş olarak tanımlamamız gerekir.[14] Devlet gücünün hem zoru içeren ve hem de onu açıkça vurgulamaktan kaçınan bir oydaşmaya gereksinim duyduğu varsayımı, bu kavramın odak noktasında yer alır. Oydaşma ise, son kertede, politik yetkeyi meşru kılan uygulamaların hukuksal-ideolojik düzlemdeki etkinlik derecesine bağlıdır. Bu yaklaşım, aynı zamanda, devletten bağımsız olarak varolan çeşitli toplumsal grup ve sınıfların var olduğu düşüncesine de dayanır. Devlet gücünü elinde bulunduran gruplar, öteki grupların çıkarlarıyla kendi çıkarlarını çeşitli toplumsal gruplar arasında oluşturdukları bir ideolojik birlik aracılığıyla bağdaştırmak zorunda kalmışlardır.

Osmanlı devletinde merkezî bürokratlar (Enderun), yeniçeriler ve **ilmiyye** sınıfı üyeleri arasında oluşturulan güçlü yönetim ortaklığı, ataerkil dünya görüşü çerçevesinde köylülerin, tüccarların, zanaatkârların, göçebe toplulukların ve Osmanlı-öncesi yönetici grupların çıkarlarını uzlaştırmaya çalışmıştı. Ancak, bu dünya görüşü ikili bir yapıya sahipti. Toplumsal yaşamın düzenleyici ilkelerini (ya da ideolojisini) oluşturan **Şeriat** yasalarındaki İslâmi hükümler, sözkonusu ikili yapının bir ucunu oluşturmaktaydı. Bu açıdan yaklaşıldığında, aile (evlilik, boşanma, miras) ilişkilerini düzenleyen ilkelerin, kentsel yaşamın **vakıf**lar çevresinde örgütlenmesinin, zanaat loncalarının ve (hem kırsal hem de kentsel yaşamın örgütlenmesinde rol oynayan) **tarikat**ların ayrı bir önemi olduğu görülmektedir. Söz konusu ikili dünya görüşünün diğer ucunda ise, **örf** olarak da adlandırılan padişahın yasaları vardı; bu yasaların temeli, sultanın, yönettiği kişilerin gönencini sağlamaktan sorumlu olmasına dayanıyordu.[15] **Örf,** toplumdaki yöneticilerle diğer gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen ilkelerin saptanmasını sağlardı. Ancak, yönetilenlerin onayı, yöneticilere (**tarikat**lar, loncalar ve **medrese**ler gibi) İslâmi ideoloji etrafında örgütlenmiş birtakım kurumlar dolayımıyla **(mediation)** ulaşırdı. Bu yaklaşım biçimi, son kertede, toplumun dikey olarak bütünleşmesini varsaymak zorunda değildir. Burada asıl vurgulanması gereken nokta, çeşitli kurumların, sınıfsal engelleri aşmayı ve farklı toplumsal gruplardan olan bireylerin yaşantılarını etkilemeyi, onları toplumsal bir oluşum içerisinde birleştirecek düzeyde nasıl kotarabildikleridir.

Bu karmaşık meşruiyet olgusunun anahtarı **ulema**nın elindeydi. Her şeyden önce, toplumdaki hukuksal işlevleri yerine getirme yetisiyle donanmış bulunan **ulema** sınıfı üyeleri, **örf** ilkelerini yaşama geçirmek suretiyle yönetici sınıf ile diğer toplumsal gruplar arasındaki dolayımı gerçekleştirmekle yükümlüydüler. İkinci olarak, onlar **vakıf** yöneticisi ve aile hukukunun uygulanmasıyla yükümlü olan yargıç sıfatıyla toplumdaki çeşitli ilişkilerin düzenlenmesini gerçekleştirirlerdi. Son olarak da, **ulema** sınıfının eğitim sistemi aracılığıyla ataerkil ideo-

[14] Bu makalede, devlet kavramı Gramsci'nin bakış açısı üzerine temellendirilmiştir. A. Gramsci, **Selections from the Prison Notebooks,** trans. and ed: Quintin Hoare and Geoffrey N. Smith, (New York: International Publishers, 1980), s.206-69: Ayrıca, bakınız: Chantal Mouffe, "Hegemony and Ideologyin Gramsci," **Gramsci and Marxist Theory,**ed. C. Mouffe, (London: Routledge and Kegal Paul, 1979), s.168-209.

[15] 6, 8 ve 9 numaralı dipnotlara bakınız.

lojinin yeniden üretilmesindeki rolünün altını çizmemiz gerekmektedir. Böylece, ortaya çıkan tablo, **ulema** sınıfı üyelerinin, egemen toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesi için çaba harcayan "organik aydınlar" olarak tanımlanabileceğini göstermektedir. Toplumdaki yönetici sınıfın ve diğer toplumsal sınıfların çıkarları arasında belli bir uzlaşmayı olanaklı kılan ideolojik bu bütünlük, büyük ölçüde, **ulema**nın düşünsel etkinliklerinin bir sonucuydu.[16]

Daha sonra, yerel güçlerin önem kazanmasıyla birlikte, devlet gücünün meşruiyeti de yavaş yavaş aşınmaya başlamıştır. Her şeyden önce, dünya pazarıyla ekonomik bütünleşmeyi sağlama amacına yönelik olarak başlatılan ve ordu ile yönetim birimlerinde merkezileşmeyi öngören yenilikler, bürokratlardan oluşan yeni bir yönetici sınıfın doğmasına yol açmıştır. Bu sınıfın en belirgin özelliği, kendi çıkarlarını toplumdaki diğer grupların çıkarlarıyla uzlaştırma başarısı gösterememesiydi. Bunun başlıca nedeni, söz konusu sınıfın varlığını sürdürebilmesinin giderek artan bir biçimde uluslararası ilişkilere ve içerdeki sınıfların çıkarlarına çoğu kez ters düşen uluslararası çıkarlara bağlı olmasıydı. Merkezî bürokrasinin "yabancı" tüccarlarla ya da onların ülke içindeki azınlık temsilcileriyle oluşturduğu ittifak, bu bakımdan son derece önemlidir. Bu gelişmenin tamamlayıcısı olarak, çeşitli grupların çıkarlarını uzlaştıran evrenselci dünya görüşünün aşınmaya başladığını görüyoruz. Dünya ekonomisinin gereklerini yerine getirmeye çalışan merkezî bürokrasinin yeni rolü, devletin ve onun toplumla olan ilişkisinin örgütlenmesinde Batı ilkelerinin uygulanmasından oluşuyordu.[17] Örneğin, sultanın tüm kulların koruyucusu olduğunu vurgulayan geleneksel ilkelerle açıkça çelişmesine karşın, Hıristiyan azınlıklara kendi özel ticarî ve ceza mahkemelerini kurma izninin verilmesi, pek çok önemli ödünleri de beraberinde getirmiştir.[18] Aynı zamanda, yeni reform politikalarının uygulanmasından doğan harcamaları karşılayabilmek amacıyla, merkezî devlet, ürün fazlasına el konması (ya da vergilerin toplanması) konusunda giderek daha baskıcı yöntemlere başvurmaya başlamıştır.[19] Başka bir deyişle merkezî bürokrasinin devletlerarası düzlemde kendisini meşru kılma çabalarıyla, imparatorluk içindeki meşruiyetini koruma girişimleri birbiriyle sık sık çelişir olmuştur.[20] Devlet gücünü elinde bulunduran yönetici sınıf bu tür çelişkileri çözemez hale gel-

[16] 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyıl başı arasında, **ulema**nın, "kültür" üretimindeki rolü ve bu roldeki değişikliklerin mükemmel bir yorumu için, bakınız: Peter Gran, **Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840,** (Austin: The University of Texas Press, 1979), özellikle s. 178-88. Gran, ayrıca, **ulema** ile mutasavvıflar arasında çıkar örtüşmesi ve ayrılması biçimindeki ilişkileri de inceler.

[17] Tanzimat dönemindeki yeni idari örgütlenme biçimlerinin ve yeni düzenlemelerin benimsenmesi hakkında, bakınız: Roderic Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,** (Princeton: Princeton University Press, 1963); Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey,** ikinci baskı, (New York: Oxford University Press, 1968).

[18] Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey.** (Montreal: McGill University Press, 1964).

[19] Vergilendirme biçimleri ve dolayısıyla devletin rolündeki değişiklikler için, bakınız: Roger Owen, **The Middle East in the World Economy.** (New York: Methuen 1981), s.59, 292.

[20] Bu karmaşık hukuki yapı için, bakınız: Donald Quataert, "A Provisional Report Concerning the Impact of European Capital on Ottoman Port Workers. 1889-1909" (içinde) **The Ottoman Empire and the World Economy,** ed. İslamoğlu-İnan.

miş ve "zora başvurma" yöntemlerine giderek daha çok yönelmek zorunda kalmıştır.[21] Bu yüzden de, onaysız bir yönetimden, ya da, 19. yüzyıl üzerinde çalışan yazarların ısrarla yaptıkları gibi, bir Osmanlı "despotizmi"nden sözetmek olanaklıdır. Ek olarak, bu tarihsel süreç içerisinde, "yerel güçlerin önem kazanması" etmenine bağlı olarak, Osmanlı yönetici sınıfının giderek meşruiyetini yitirmeye ve diğer toplumsal sınıflara yabancılaşmaya başlamasının Osmanlı devlet yapısının "zayıflamasına" yol açtığını görüyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik yetkenin yapısı ve bu yapının uğradığı dönüşümler üzerine geliştirilen bu tür genel çerçevelerin ışığı altında, merkezî yetke ile köylülük arasında daha önce ortaya atmış olduğumuz savı yeniden gündeme getirmek istiyoruz. Bu bağlamda oydaşma, ataerkil dünya görüşünün kırsal alandaki üreticilerin gerçek özlem ve gereksinimlerine yanıt vermiş olmasını dile getirir. Geçinme hakkı, bu tür özlem ve gereksinimlere örnek olarak gösterilebilir. Bu hakka ilişkin olarak varılan oydaşma, çoğu kez, toplumsal düzenin çeşitli özelliklerinin verili olarak alındığı pasif bir yasa görünümündeydi. Ancak, bu pasif görünüş, yine de, köylülüğün egemen ideolojiden ve kurumlardan tümüyle uzak olduğu ve politik düzlemde kendisini ortaya koyuş biçimini her zaman yerel kültür ögeleri çerçevesinde gerçekleştirdiği izlenimi yaratmasın.[22] Bir başka deyişle, tıpkı kırsal topluluklar bünyesinde öngörülen köy ekonomisinin -ilerde de göreceğimiz üzere- yapısında içkin olan üretim ve dağılım biçimlerini etkileyen merkezî devletin kurum ve kuruluşları karşısında tümüyle özerk olmasının düşünülemeyeceği gibi, köylülüğe özgü yerel kültürün de tam anlamıyla özerk bir kimlik taşıması beklenemez. Ataerkil dünya görüşü ve ona özgü simgeler, bir ölçüde, köylüler tarafından benimsenmiş ve merkezî devlete yönelik direniş hareketlerinde kullanılan dilin oluşumunda -Bulgaristan örneğinde olduğu gibi- yerel ögelere göre çok daha önemli bir rol oynamıştır.

Ancak yine de bu, sağlanan oydaşma çerçevesinde ve artı ürüne elkoyma, onun dağılımını gerçekleştirme işlemlerinin kuramsal temeline bakarak, özgür köylülüğün yaşatılması sürecinin düz ve çelişkisiz bir süreç olduğunu öne sürmeyi gerektirmez. Söz konusu süreç, özellikle ticarî genişleme dönemlerinde, merkezî devletin kendi yönetsel-hukuksal kurumlarını toplanan vergi üzerinde hak talebeden yerel güçler üzerinde egemen kılabilmek için amansız ve sürekli bir savaşım vermesini içeriyordu. Merkezî devlet, ticarî üretimi, tarıma elverişli kılınan uçsuz bucaksız toprak parçaları üzerinde kurulmuş olan büyük çiftliklerle[23] ve pirinç üretiminde olduğu gibi, devlet çiftlikleriyle sınırlı tutmaya çalışmıştır.[24] Yönetici ortaklığı oluşturan gruplarla toplumdaki ticarî ve tarım-

[21] Bu durum, örneğin, **vakıf** topraklarının tahsis edilmesinden ve düzenli polis gücünün oluşturulmasından saptanabilir. Bakınız: Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought,** (Princeton: Princeton University Press, 1962).

[22] Köylülerin politik ifadelerinde yöresel kültürlerin merkezliğini vurgulayan yaklaşımın formülleştirilmesi için, bakınız: James Scott, "Hegemony and the Peasantry," **"Politics and Society,** vol. 7, no.3 (1977), s.267-96.

[23] H. İnalcık, "The Emergence of Big Farms, **Çiftlik**".

[24] H. İnalcık, "Rice Cultivation and **Çeltikçi-reaya** System in the Ottoman Empire," **Turcica: Revue d'Etudes Turques,** XIV (1982).

sal çıkarlar arasında organik bağlar bulunması nedeniyle, bu dinamik daha da karmaşıklaşmıştır. Merkezî bürokrasi ve **ulema**, geniş toprak parçalarını kendi ellerinde tutmuşlar ve yeniçerilerle birlikte ticarete katılmışlardır. Görüldüğü gibi, devleti, artı ürüne el koyanların oluşturduğu tek parça (monolitik) bir sınıf olarak düşünmek doğru değildir. Yönetici ortaklığın tüm üyeleri her zaman köylülerin çıkarlarının korunmasıyla ilgilenmemişlerdir. Burada, çözümleme amacıyla devletin sınıfsal yapısı ile kurumsal yönleri arasında belli bir ayrım yapmak yararlı olacaktır. Sözkonusu yönler, maliye ile meşruiyet kaygusunu bir bütün olarak değerlendiren politik yetkenin etkinlik alanını tanımlamaktadır. Özgür köylülüğün yaşatılması, temelde, yönetsel-hukuksal kurumların, artı ürüne el koyanlarla üreticiler arasındaki sınıf ilişkilerine müdahale etmesi çerçevesinde olanaklı kılınmıştır. Bu müdahalenin etkili olma derecesi, kuşkusuz, hep aynı kalmıyordu; ancak, köylülerin gerçekleştirdiği üretim ve sınırlı ticarî gelişme hep bu kurumların denetiminde sürüp gidiyordu.

Bu açıdan bakıldığında, köy ekonomisinin, tümüyle değişmez ya da yalnızca kendi yapısına özgü ve iç-ekonomik etmenlerin yol açtığı dönüşümlü değişimlerle sınırlı kalan bir ekonomi olarak görülmesi olanaklı değildir. Burada, Malthus'un[25] ve Çayanov'un[26] köy ekonomilerinin doğasına getirdikleri yaklaşım biçimlerine gönderme yapıyoruz: Malthus'un geliştirdiği bakış açısı, sanayi-öncesi toplumlardaki tarımsal üretimin, teknolojik değişimin sınırlı olmasından dolayı, büyük ölçüde duragan bir yapıya sahip olduğunu varsayar. Nüfusta gözlenen artışlara ve azalmalara bağlı olarak değişen toprak arzı, üretim düzeyini belirler. Böylece, nüfus olgusunda ortaya çıkan değişiklikler, üretimin örgütlenmesinde ve kırsal alandaki sınıf ilişkilerinde yaşanan değişimleri açıklamamızı olanaklı kılar. Öte yandan, Çayanov'un bakış açısı ise, köy ailelerinin büyüklüğüne ve onların ortaya koydukları emek-verimlilik oranlarına işaret ederek, bu ögeleri, üretim düzeylerini belirleyen etmenler olarak gösterir. Bu yaklaşımların her ikisi de köy ekonomisindeki iki devingen ögeye, yani, nüfus etmenine ve birimlerin emek-verimlilik oranlarına dikkat çekmiş olmasına rağmen, köy ekonomisini kucaklayan politik-toplumsal koşullarla olan bağlantısını açığa çıkarmakta başarısız kalmıştır.[27] Başka bir deyişle, sözü edilen yaklaşımlar, daha çok, köy ekonomisinin kendi iç yapısından kaynaklanan değişimleri açıklamaya yönelirler. Tartışmamızın bu noktasında, hem sanayi-öncesi toplumlara özgü köy ekonomisinin korunmasını, hem de bu toplumlarda yaşanılan değişimleri dış yapıların, yani güç ilişkilerinin ve bu ilişkilerin gerçekleştirildiği politik-hukuksal kurumların bir işlevi olarak gördüğümüzü belirtmek istiyoruz.[28] Daha sonra 16. yüzyıl Anadolu köylülüğünü ele alırken de göreceğimiz gibi, dev-

[25] Malthusvari bir uygulamanın mükemmel bir örneği için, bakınız: Emmanuel LeRoy Ladurie, **The Peasents of Languedoc,** (Urbana, Ill. University of Illinois Press, 1977).

[26] A.V. Chayanov, **Theory of Peasant Economy,** (Illinois: Irwin Press, 1956).

[27] Nüfus etmeninin dinamik bir çerçevede ele alınmasına bir örnek olarak, bakınız: Guy Bois, "Symposium: Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe-Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", **Past and Present,** 79 (Mayıs 1978), s.60-9.

[28] Endüstri-öncesi Avrupa topluluklarına benzeri bir yaklaşımın uygulanması için, bakınız: Robert Brenner, "Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe," **Past and Present,** 70 (1976), s.30-75.

letin politik-hukuksal kurumları, özgür köylülüğün varlığına ve yaşatılmasına olanak tanıyan koşulları yaratmıştır. Yapmayı düşündüğümüz çözümleme sırasında, nüfus etmeninin dışsallığını[29] vurgulamaya ve politik istikrarlılığın koşulları, göç, göçebe toplulukların zorla yerleşik hayata döndürülmesi gibi nüfus artışının ekonomi-ötesi belirleyici etkilerine işaret etmeye çalışacağız. Ayrıca, devletin vergi talebi gibi öteki bazı dışsal ögeleri de bu çözümlemeye katmayı deneyeceğiz. Böylelikle, köy ekonomisinin bu tür dış dinamiklerle olan bağlantıları bir kez gün ışığına çıkarıldıktan sonra, artık köylülüğü özerk ya da değişmez bir olgu olarak görmenin maddî temelleri ortadan kalkmış olacaktır. Bu bağlamda, onun varlığını sürdürmesi ya da yok olması, içinde yeraldığı politik-toplumsal ortam tarafından belirlenecektir.

2. Osmanlı Anadolusu'nda Tarımsal İlişkiler ve Devlet

Şimdi de bu genel gözlemlerin ışığı altında, Kuzey-orta Anadolu'daki Osmanlı tarımsal toplumunun özgül özelliklerine değinmek istiyoruz. (Sözü edilen yöreleri Harita 1'de inceleyebilirsiniz.) Bunu yaparken, ilk önce, ürün fazlası yaratanlarla ona el koyanlar arasındaki ilişkiler ve bu grupların merkezî yetkeyle kurdukları bağlantı üzerinde duracağız. Köylülerin ortaya koyduğu ürün fazlası üzerinde hak talep edenler yalnızca **tımar** sahipleri değildi. Onbeşinci yüzyılda Osmanlıların eline geçen Kuzey-orta Anadolu bölgesinde daha önceki vergi toplama yöntemlerine ve bu yöntemlerin gerektirdiği ilişki biçimlerine dokunulmamıştır. Bu, **umeranın** (daha önceki Türk-asker yönetici kesimi), **ulemayı** da içine alan cami-**medrese** komplekslerindeki dinî çevrelerin ve **zaviyeleri** yöneten **şeyh** ailelerinin köylülerin ortaya koyduğu ürün fazlası üzerindeki taleplerini tanımak anlamına geliyordu. İşte böyle çoklu bir yapı sergileyen dinsel seçkinler sınıfı, kurduğu **vakıflar** aracılığıyla geniş toprak parçalarını kendi denetimleri altında tutmayı başarmıştır. Ayrıca, kendi mal varlıklarını **vakıflar** bünyesinde değerlendirip korumak gibi bir eğilimden çok da uzak olmayan **umera** sınıfının çıkarları ile dinsel-seçkinler grubunun çıkarları içiçeydi. Sözü edilen bölgedeki egemen vergi toplama biçimini oluşturan **malikane-divanî** sistemi içerisinde, Osmanlı-öncesi yönetici gruplar, toprak üzerindeki mülkiyet haklarını korumuşlardır ve topraktan elde edilen getiriler, yasal hak sahipleri (**malikane** sahipleri) ile bu getirilerden ellerinde bulundurdukları **tımarların** büyüklüğü ölçüsünde pay talebedilen **divanî** sahipleri arasında bölüştürülmüştür.[30]

[29] Demografik etmene böylesi bir bakış açısı büyük ölçüde Ester Boserup'tan alınmıştır: **The Condition of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change and Population Pressure,** (Chicago: Aldine Publication Co., 1965. Boserup'un görüşlerinin Osmanlı köy-ekonomisiyle olan bağlantının ayrıntılı bir incelemesi için, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants in Ottoman Empire".

[30] 1520-30 ve 1574-76 dönemlerindeki **divani ve malikane** paylarının dağılımı için İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Çizelge 5.1 ve 5.2'ye bakınız.(s.135-6). Bu sistemin ayrıntılı bir açıklaması için, bakınız: Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller 1: Malikane-Divani Sistemi," **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.** 1 (1939), s.119-85. Ayrıca bu sistem değişik **kanunlarda** da tartışılmıştır. Ömer Lütfi Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuku ve Mali Esasları,** vol. 1: **Kanunlar,** (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943), s.73-4, 77, 115-6, 182, 299-300.

HARİTA 1

Orta-Kuzey Anadolu'da İncelenen Bölgelerin Konumu

Bundan da anlaşılacağı üzere, yönetim tarafından ataerkil dünya görüşünün temel ilkesi olarak benimsenen toprakta devlet mülkiyeti kuralı, Kuzey-orta Anadolu bölgesinde zorunlu kılınmamıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı merkezî yönetimi, **divanî** gelirleri üzerinde hak talep eden Osmanlı-öncesi yönetici grupların üyelerini anılan bölgeye **tımar** sahipleri olarak atamakta herhangi bir sakınca görmemiştir.[31]

16. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı merkezî yetkesi, tüm bir yüzyıl boyunca, bu bölgede kendi politik-hukuksal sistemini egemen kılabilmek ve üretilen ürünlerden daha fazla pay alabilmek amacıyla yerel seçkinlere karşı sürekli bir mücadele içinde olmuştur.[32] Osmanlı vergi kayıtlarından derlediğimiz veriler,[33] bize, bu yüzyılda **divanî** gelirlerine el koyan ve **tımar** sahibi olan **umera** ailelerinin etkinliklerinin devlet tarafından sınırlandırılmış ve giderek onların yerine başka aileler atanmaya başlanmış olduğunu göstermektedir. Sözü edilen dönemde **vakıfların** toplam gelir içerisindeki paylarının artmış olması da gözlemlerimiz arasında yer almaktadır. **Malikane-divanî** sistemi içerisinde, iyelik hakkı bulunan topraklar satılabiliyor ve mirasçılar arasında bölüştürülebiliyordu; bu da aşırı bir biçimde toprakların parçalanmasına ve gereğinden fazla el değiştirmesine yol açıyordu. Bu bağlamda, Osmanlı-öncesi **umera** üyeleri, toprakta parçalanmayı önlemek ve devletin ona el koymasını engellemek amacıyla, kendi mal varlıklarını giderek artan bir hızla aile **vakıflarına** dönüştürmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda, Osmanlı merkezî devleti de anılan yüzyılda bu bölgeden topladığı gelirlerin önemli bir bölümünü yöredeki cami-**medrese** kompleksleri arasında paylaştırıyordu.[34] Bu şekilde merkezî devletin, öğretmenlik, yargıçlık, camilerde vaaz verme gibi birtakım işlevleri yerine getiren ve ideolojik-hukuksal etkinlikleri yönlendiren **ulema** sınıfıyla bir ittifak oluşturmayı amaçladığını görüyoruz. Bu yapılar daha önceleri yerel Türk hanedanlıklarının egemenliklerine meşru bir temel yaratmıştır. Bu niteliğiyle, **ulema** sınıfıyla varılan ittifak, bu meşruiyete ortak çıkmanın ve daha sonra yerel hanedanların egemenliğine son vermenin bir aracıydı. Öte yandan, merkezî devletin bu bölgeye yerel **ulema** sınıfı içerisinden kendi gücünün meşruiyetini sağlayan hukuksal etkinlikleri ger-

[31] 15. yüzyılda, idari sorumlu olarak atanan **malikane** sahipleri imparatorluk ordusuna belli bir miktarda **eşkinci** (atlı asker) temin etmekle yükümlüydüler. Bakınız: H. İnalcık, "Eshkinji". **Encyclopedia of Islam,** ikinci baskı.

[32] Burada bahsedilen kişiye ait bölgelerin siyasî ve askerî tarihleri için bakınız: Tayyib Gökbilgin, "Tokat," **İslam Ansiklopedisi; Franz Taeschner, "Çorum," Encyclopedia of Islam,** ikinci baskı; Besim Darkot, "Niksar," **İslam Ansiklopedisi.** Burada bahsedilen bölgeleri de içeren Rum bölgesinin genel özelliklerinin tasviri için, bakınız: Hüseyin Hüsameddin. **Amasya Tarihi,** (5 cilt, İstanbul: Hikmet Matbaası, 1927/35).

[33] Çizelgedeki sonuçlara nasıl ulaşıldığının ayrıntılı bir açıklaması için, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," s.406, n.14.

[34] Çizelge 5.1 ve 5.2'de gözüken "belirsiz" pay kategorisi (İslamoğlu-İnan, s.135-6) merkezî hazineden hasıl olan paylara karşılık gelmektedir. Dolayısıyla, bu paylardan elde edilecek olan gelirin, ürün vergisinin piyasada satışından elde edildiğini ve bunun para karşılığını hazineye göndermekle sorumlu olan **emin**'ler tarafından toplandığını varsayıyoruz. 16. yüzyıl sonlarına doğru, "belirsiz" payların oranının toplam paylarda belirgin bir biçimde düştüğü gözlenmektedir. **Divanî** paylarında bu oran, 1520'de yüzde 41.6'dan 1574'de yüzde 27.9'a düşmüştür. Bu gelirler, cami-**medrese** kompleksinin **vakıflarına** ve **tımarlara** tahsis edilmiştir.

çekleştirebilecek **kadı**lar ataması da az görülen bir uygulama değildi. Bu olgu, son kertede, ürün fazlası üzerinde hak talebeden **ulema** sınıfının 16. yüzyılda ne denli önemli bir konuma sahip olduğunu gösterir.

Ancak, kırsal alandaki sınıf ilişkileri ve tarımsal üretimin örgütlenmesi çerçevesinde, bir yandan **tımar** sisteminin getirilmesi, diğer yandan da yerel ideolojik-hukuksal yapıların seçilip atanması gerçekten ne gibi sonuçlar doğurmuştur? Genel hatlarıyla dile getirmek gerekirse, **tımar** sisteminin giderek yaygınlaştırılması ve yerel ideolojik-hukuksal aygıtlardan yararlanılması, merkezî devlete, toprak sahipleri ile doğrudan üretici konumunda olanlar arasındaki sınıfsal ilişkilere müdahale etme olanağı tanımıştır. Bu müdahalenin somut etkileri, son kertede, **malikane-divanî** sistemi içerisindeki kırsal yapılara damgasını vuran birer etmen durumundadırlar. İlk olarak, bu sistemin çerçevesi içerisinde, toprağın yasal sahiplerine belli bir kira alma hakkı tanınmış; ancak ne vergi koşullarını, ne de miktarını saptamalarına izin verilmiştir. Kiranın miktarı, devletin çıkardığı yasalarda ayrıntılı olarak belirtilmiş, buna göre tahıl ve diğer ürünlerden öşür (ürünün onda biri), arı kovanlarının ve un değirmenlerinin sağladığı getirilerden onda beş oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır. Toprağın yasal sahipleri, ne onu ekip biçmekte özgürdüler, ne de küçük arazi parçaları üzerindeki kullanım haklarına ve devletin verdiği hak ve yükümlülükleri vurgulayan yasalara dayanarak üretim yapan "özgür" köylüleri denetleme olanağına sahiptirler. Kişiyi ilgilendiren tüm konular ve köylünün toprağı, yasal mülk sahiplerinin etkinlik alanının dışındaydı: Bu tür alanlarda söz sahibi olan kesim, bölgenin yönetici kadrosunu oluşturan ve kullandıkları gücün temelini devlete dayandıran **tımar** sahipleri grubuydu. **Tımar** sahipleri, gelirlerin, tahılın ve diğer ürünlerin bir başka onda birinden, arı kovanlarından ve un değirmenlerinden sağlanan getirilerin diğer yarısında oluşan **divanî** kısmını alıyorlardı. Bununla birlikte, onlar, ayrıca, kişi başına düşen toprak vergilerini **(resm-i çift)**,[35] hayvanlardan alınan vergileri ve ceza vergilerini toplamakla da yükümlüydüler. Dahası, toprakların parsellenmesi, uygun durumdaki köylülere dağıtılması ve boş kalan toprakların da bu şekilde değerlendirilmesi işlerine bakan **tımar** sahiplerinin izni olmadan köydeki mal varlıkları alınıp satılamazdı. İkinci olarak, ne yasal toprak sahipleri, ne de **tımar** sahipleri herhangi bir şekilde köylüleri yargılama hakkına sahiptiler; devlet mülkiyetinde bulunan topraklar üzerinde olduğu gibi, köylüleri ve onların kullandıkları toprakları ilgilendiren hukuksal konularda söz sahibi olan kurum, merkezî devletin görevlendirdiği **kadı** mahkemeleriydi. Son olarak ise, yasal mülk sahiplerinin toprak üzerinde tekelleşmelerini önlemek amacıyla birtakım yasal yaptırımlar getirilmişti; **malikane** sahiplerinin toprak alım satımında bulunabilmelerine karşın, yaptıkları alım ve satımların geçerli olabilmesi için merkezî devlet tarafından onaylanması gerekiyordu.

Kısacası, merkezî devletin yönetsel (politik) ve hukuksal uygulamalarının, artı

[35] **Resm-i çift** vergileri üzerine bir tartışma için, bakınız: H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyat Rüsumu," **Belleten,** 23 (1959), s.575-610.

ürüne el koyma sürecinin ya da yasal toprak sahipleriyle üretici köylüler arasındaki sınıf ilişkilerinin "iç yapısı"na müdahale etmesi, söz konusu toprak sahibi kesimi, yerel bir güç ögesi oluşturmaktan alıkoymuş ve onun "rantiye" sınıfı konumuna hapsolmasına yolaçmıştır. Görüldüğü gibi, malikane sahipleri, toprağın mülkiyetini ellerinde bulundurmalarına karşın, ortaya çıkan ürün fazlasına elkoyma konusunda yönetsel-hukuksal devlet aygıtına bağımlıydılar. Bu, merkezî devletin kendi politik egemenliğini kurmuş olması ile aynı anlama gelir ve gerek gelirler, gerekse politik egemenlik üzerinde Osmanlı-öncesi yönetici seçkinler tarafından ileri sürülen taleplerin yavaş yavaş aşınmaya başlamasının kaynağını oluşturur. 16. yüzyılda Kuzey-orta Anadolu bölgesinde bu grubun dışında kalan **tımar** sahipleri ile merkezî devletin çeşitli görevlere atadığı yerel **ulema** sınıfı, gelirler üzerinde hak talebeden başlıca iki kesimi oluşturuyordu. Buna koşut olarak, ürün fazlasına el koyma sürecine devletin müdahale etmesi, köysel mal varlıklarının bütünlüğünü sağlamayı ve vergi toplayıcıların köylüler tarafından gerçekleştirilen üretime herhangi bir denetim getirmesini önlemeyi amaçlıyordu. Merkezî devlet, bunu yaparken yalnızca malî çıkarlarının temelini güvence altına almaya değil, aynı zamanda -belki daha da önemlisi- "değişmez düzenin" bekçisi ve köylülüğün koruyucusu olarak kendi ideolojik rolünü başarıyla oynamaya da büyük bir özen gösteriyordu. Hukuksal yapılarla içiçe geçmiş olan bu ideoloji, köylülerin gözünde, devletin, artı ürüne elkoyma sürecine ve gerçekleştirilen üretime uyguladığı denetimi meşru kılmakta önemli bir etken olmuş ve onun politik egemenliğine maddî bir temel hazırlamıştır. Bir sonraki bölümde, bu özgül vergi toplama sisteminin Kuzey-orta Anadolu bölgesinde, köy ekonomisi bağlamında, üretimin örgütlenmesini ve kırsal alandaki sınıf ilişkilerini, hızlı bir nüfus artışına ve ticarî genişlemeye sahne olan 16. yüzyılda nasıl etkilediğini irdelemeye çalışacağız.

3. 16. Yüzyıl Anadolu Köy Ekonomisinde Nüfusun ve Üretimin Taşıdığı Eğilimler

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Kuzey-orta Anadolu yöresi, nüfusta[36] ve ticarî genişleme konusunda önemli olgusal patlamalara tanık olmuştur. Ancak, ne nüfusta gözlenen bu artış Malthus'un doğal makasının çalışmasına ve geçinme bunalımlarına, ne de kentlerdeki ticarî talep, köylülerin topraksızlaşmasına neden olmuştur. Kuzey-orta Anadolu tarımında sözü edilen olayların yaşanmayışını, salt Osmanlı tarımıyla ilgili toplam göstergelerin ortaya koyduğu yüksek toprak/emek oranı çerçevesinde açıklayabilir miyiz?

Her şeyden önce nüfusun artması toprak/emek oranının bozulmasına neden olmuştur; elimizde, ekilebilir toprakların arttırıldığına, köy arazilerinin daha çok parçaya **(çift'lere)** bölündüğüne ve kullanılmayan alanların **(mezra'ların)** tarıma açıldığına ilişkin veriler bulunmaktadır.[37] Ancak, toprak yetersizliği olgusu,

[36] İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Çizelge 5.3 (s.137); Çizelge 5.5 (138).

[37] M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600,** (London: Oxford University Press, 1972), s.11-29. **Mezra**'ların kasabalara 16. yüzyıl boyunca dönüşmesi üzerine, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Çizelge 5.21, s.15.

tarımsal üretim açısından herhangi bir daralmaya yol açmış ve -Malthus'un ortaya koyduğu biçimde- nüfusun toprak üzerinde oluşturduğu baskıdan kaynaklanan en ufak bir geçinme bunalımı yaratmış gibi gözükmemektedir. Malthus'un beklentilerinin tersine, Kuzey-orta Anadolu bölgesinde köylüler nüfus artışına yanıt olarak üretimi yoğunlaştırmaya başlamışlardır. Bunu, talep olgusunda ortaya çıkan değişikliklere cevap verebilmek amacıyla uygulamaya başladıkları yoğun tarım üretimi teknikleriyle gerçekleştirmişlerdir. Toprakta verimliliği arttırabilecek özelliklere[38] sahip ot türleri gibi yeni birtakım bitkilerin yetiştirilmeye başlanması, ormanlık bölgelerin[39] yakılarak ya da baltayla kesilerek koşum hayvanı gerektirmeyecek bir tarıma geçilmesi, sözünü ettiğimiz teknikler arasındaydı. Hiç kuşkusuz, köylüler bu teknikleri daha önceden de biliyorlardı; ancak köylülerin çok çalışmasını gerektirmeleri ve emek-yoğun teknikler olmaları yüzünden, onların devreye sokulması, nüfus artışı ve buna koşut olarak tarımsal ürünlere olan talebin hızla yükselmesi sonucunda eski tekniklerin yetersiz kalmaya başlayıp yeni teknikler uygulanmasının dışında bir yol kalmayıncaya dek söz konusu olmamıştı. Büyük ölçüde Doğu Anadolu'nun dağlık ve tarıma daha az elverişli bölgelerinden batıdaki verimli topraklara doğru başlayan göç olgusunun bir sonucu olarak, Kuzey-orta Anadolu yöresinde yaşanan nüfus artışı, 16. yüzyılın sonlarına doğru **caba** olarak adlandırılan topraksız köylülerin (yeni göçmenlerin) sayısında belirgin bir artışa neden olmuştur.[40] Bu şekilde, yeterli emek gücünün varlığı, sözü edilen bölgede en temel iki tarım ürününün, yani buğday ve arpanın, üretiminde yukarda andığımız yoğun-tarım tekniklerinin uygulanmasına olanak tanımıştır. Ne var ki, bu ürünlerin üretiminde gerçekleştirilen artış, nüfus artışının gerisinde kalmıştır.[41] Ortaya çıkan bu açığı kapatmak için, köylülerin, meyve, sebze ve baklagiller gibi diğer tarımsal malların üretimini arttırmaya ve daha sonra da göreceğimiz üzere, sütten yapılma maddeleri devreye sokmaya çalışmış oldukları anlaşılmaktadır.[42] Bu ürünlerin üretimi, çalışan kişilerin sayısında ve emek harcamalarında önemli bir artışı da zorunlu kılmıştır. Kısacası, Kuzey-orta Anadolu köylüleri Malthus'un makaslarından, toprağın sürekli ve bol miktarda bulunması sayesinde değil, 16. yüzyılın sonlarına doğru çalışan nüfusun artmasıyla birlikte tarımsal üretimde yoğunlaşmaya gitmenin olanaklı olmasından dolayı kurtulabilmişlerdir.

İkinci olarak, Kuzey-orta Anadolu köylülerinin besin maddesi sıkıntısı içine düşmeleri gibi bir durum ortaya çıkmış gözükmediğine göre, 16. yüzyılda[43] kentlerdeki nüfus artışını salt geçinme krizine bağlamak olanaklı olmayacaktır.

[38] 16. yüzyıldaki tahıl türlerindeki değişimler ve sebzelerin ekime başlanmasıyla ilgili olarak, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Çizelge 5.10, s.142-43.

[39] **Balta Yeri** olarak Osmanlı kayıtlarında geçen bu birimlerin açıklaması için, bakınız: Cook, **Population Pressure,** s.79-80. ormanlarının genel bir tartışması için, bakınız: Boserup, **Agricultural Growth,** s.24-7-28-31.

[40] Bu bölgedeki nüfus artışının nedenleriyle ilgili bir tartışma için, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," s.112-5; **caba**'lar hakkındaki değerler için, bakınız: Çizelge 5.4 (s.137) ve Çizelge 5.7 (s.140).

[41] Arpa ve buğday üretimi ve nüfus endeksleri için, bakınız: **A.g.e.,** Çizelge, 5.9, s.141.

[42] Tahıl dışı ekindeki artan üretim için, bakınız: **A.g.e.,** Çizelge 5.18, 5. 19, 5.20, s.154-8.

[43] İncelenen bölgedeki üç köyün nüfus artışları için, bakınız: **A.g.e.,** Çizelge 5.6, 5.8, s.139-40

Kentsel nüfusun, kırsal kesimlerden kentlere doğru yaşanan göç olayları sonucunda artması, belki de en güzel biçimde buralardaki iş olanaklarının artmış olmasıyla açıklanabilir. Örneğin taşra kentlerindeki yöneticilerin çevresindekilere katılmak, sözünü ettiğimiz iş olanaklarının bir tanesiydi.

Son olarak ise, 16. yüzyılın bitimine doğru, toprağın miras ve özel mülkiyetten doğan alım satım yoluyla parçalanması yerine, üreticilere dağıtılması biraz daha eşitlikçi bir sistem olarak kendisini ortaya koymaya başlamıştır. Bu şekilde, örneğin Tokat çevresinde bulunan pek çok yörede, belli kişilerin mülkiyetinde toplanmış sayısız **çift**'in, araştırma verilerine bakıldığında, köylüler arasında bölüştürülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Daha da önemlisi, elimizde, yönetici kesimler için tanınan ayrıcalıklar çerçevesinde parsellenen toprakların topraksız köylülere -sonraki araştırmalar sayesinde öğrenilen ormandan bozma arazilerde uygulandığı gibi- dağıtıldığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır.[44] 16. yüzyılın son bölümünde, üzerinde köyler kurmaya elverişli ormandan bozma alanların ve boş arazilerin -**mezra**ların- varlığı herhangi bir toprak sıkıntısının sözkonusu olmadığını gösterse bile, bu olgu tek başına köylülerin topraksızlaşmasına karşı güçlü bir engel oluşturamazdı. Ancak, bu, öte yandan köylülerin bağımsız çiftlikler kurma konusunda sayısız seçeneklere sahip olmalarını da gerektirmezdi. Toprağın nasıl ve kimler tarafından işletileceği konusu Osmanlı yönetimi açısından yaşamsal bir önem taşıyordu. Toprağın özgür köylüler tarafından ekilmesi, toprak arzının bir işlevi olmaktan çok, politik yetke tarafından yaşama geçirilen etkili uygulamaların bir sonucuydu. Bu bağlamda **tımar** sahipleri, tarıma açılan yeni alanları ve kendilerine devredilen toprakları (arkasında hiçbir mirasçı bırakmadan ölen köylülerin toprakları ya da son beş yıl içerisinde ekilmeyen tarlaları) kasaba eşrafına vermek ya da buralarda özel çiftlikler kurmak yerine, topraksız köylülere dağıtmışlardır. Son olarak, **tımar** sahipleri, köylülere kiraladıkları bir kısım topraklar üzerinde de söz sahibi durumundaydılar.[45] Bu uygulama, tarımsal üretime, köylünün ailesinin büyüklüğüne göre değişik miktarlarda toprağı işletmesine ve daha da önemlisi 16. yüzyılın sonlarına doğru yöreye gelen göçmenlere söz konusu toprakların kiralanmasına olanak sağlayacak bir esneklik kazandırmıştı. Bu aşamada **tımar** sahipleri, özellikle toprak talebinin arttığı dönemlerde, bu toprakları elverişli koşullarla kiraya veriyorlardı. Ancak, onların kendi denetimlerinde tuttukları alanları, tarım ürünlerine yönelik ticarî talebin arttığı dönemlerde bile köylülere kiralamaları ve buralarda özel ticarî çiftlikler kurma yoluna gitmemeleri geçerli bir kural olarak varlığını sürdürüyordu. Emek fazlası, bu gelişme karşısında önemli bir engel oluşturmuyordu. Önemli sayıda **caba**'nın bulunması, emek-yoğun tekniklere geçilmesi ve ortakçılık ilkesi temelinde işletilen devlet çiftliklerinde pirinç üretiminin arttırılması olgularının, emek gücünün yeterliliğine kanıt oluşturduklarını daha önce de belirtmiştik.

16. yüzyılda tüm Anadolu köylülerinin kendi geçimlerini sağlayabilmiş olma-

[44] Cook, **Population Pressure**, s.22-5, 37-9.
[45] **A.g.e.**, s.74-5.

ları, yapılan tarımsal üretimin tümüyle geçinme ögesine yönelik olduğu anlamına gelmez. Bu dönemde ortaya çıkan üretim fazlası, büyük ölçüde devletten gelen arpa ve buğday taleplerine karşılık olarak gerçekleştirilmiştir. Söz konusu talepler, normal zamanlarda peşin olarak üretilen tahılın onda biri, savaş ve bunalım dönemlerinde ise, bu orana ek olarak getirilen vergiler biçiminde dile getirilmiştir. Onda birlik vergi oranı, bu oranın iki katının alındığı bahsi geçen alanlarda köylünün elde ettiği toplam ürünün beşte birine kadar çıkarılabiliyordu. Üretilen buğdayın üçte ikisine ve hatta beşte dördüne, arpanın ise beşte birine ya da üçte birine peşin olarak el koymayı öngören olağandışı vergiler de **(nüzül)** alınabiliyordu. Bazı zamanlarda ise, söz konusu olağandışı vergiler, devletin zorla ürünleri satın alması **(sürsat)** biçiminde uygulanıyordu.[46] Bununla birlikte, ele aldığımız dönem açısından, maliye ile ilgili araştırmalarda yer almamaları ve 1590'lara kadar gerçek bir vergi kaydının tutulmamış olması nedeniyle anılan vergilerin miktarlarını açığa çıkartmak olanaksızdır.[47] Ancak, yine de, imparatorluk ordusunun İran seferi dolayısıyla 16. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey-orta Anadolu yörelerinden sık sık gelip geçmesi, bu bölgelerde devletin vergi taleplerini arttırmış olmalıdır. Bu bağlamda, köylülerin ürettiği tahıl fazlasının vergiler yoluyla çekilmesini ve toplam tahıl üretiminde görülen artışı,[48] büyük ölçüde, sefere çıkmış bir ordunun gereksinimlerini karşılamaya çalışan devletin artan talepleri çerçevesinde açıklamak olanaklıdır.[49] Bu da, sonuçta, ordunun atlarına yem olarak verilen arpanın üretiminde gerçekleşen yüksek artış oranlarını açıklamamıza yardım eder.

Köylüler, ayrıca, yaklaşık oniki kasabanın bulunduğu Kuzey-orta Anadolu'da, kent pazarları niteliği taşıyan yerel pazarlar için de üretimde bulunmuşlardır (Harita 2). Köylülerin pazara katılımlarının, devletin koyduğu öşür vergisi ve öteki zorunlu vergiler nedeniyle sınırlı kaldığı doğrudur. Ancak, 16. yüzyılın sonlarında şarap yapımında kullanılan meyvelerin (özellikle üzümün), sebzelerin ve çiftlik hayvanlarının üretiminde kaydedilen artışlar, köylülerin pazara yönelik olarak gerçekleştirdikleri ticarî üretimde de belli bir artış olduğu anlamına gelir.[50] Kapalı kırsal bir ekonomiden söz etmediğimize göre, köylülerin para biçiminde talep edilen vergileri ödemekte kullanacakları parayı elde edebilmek ve kendilerinin üretemediği mamul malları satın alabilmek için pazarlara gereksinim duymaları son derece doğaldı. Sözünü ettiğimiz bölgede çok önemli

[46] Bu vergiler için, bakınız: L. Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,** (İstanbul: Sermet Matbaası, 1964).

[47] **Avariz-i divaniye ve takalif-i örfiye** olarak adlandırılan bu ağır vergilerden yapılan indirimler, bütün köy halkının yol, köprü ve geçit **(derbent)** yapımındaki katkılarına karşılık gelmekteydi. Örneğin, bakınız: Tapu Kadastro Arşivi, **Kuyudu Kadime,** no.14 (1574), s.183a; **a.g.e.,** no: 38 (1576), s.233a; **a.g.e.,** no: 14 (1574), s.222b. Niksar yöresindeki pirinç üreticilerine sağlanan ayrıcalıklar için, bakınız: Başvekalet Arşivi, **Tapu Tahrir,** no.54 (1528), s.103, 106, 107.

[48] 16. yüzyıl boyunca tahıl üretimindeki değişiklikler için, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Çizelge 5.11-5.14, s.143-8.

[49] Halil İnalcık, "Impact of Annales School on Ottoman Studies and New Findings," **Review,** 1, 3-4 (Kış/Bahar 1978), s.89.

[50] Bu ürünlerdeki artışların ve koyun bakıcılığının gelişimi için, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Çizelge 5.20, s. 157-8, Çizelge 5.15 s.149-50.

HARİTA 2

Orta-Kuzey Anadolu'dakı Kasabalar ve Ticaret Yolları

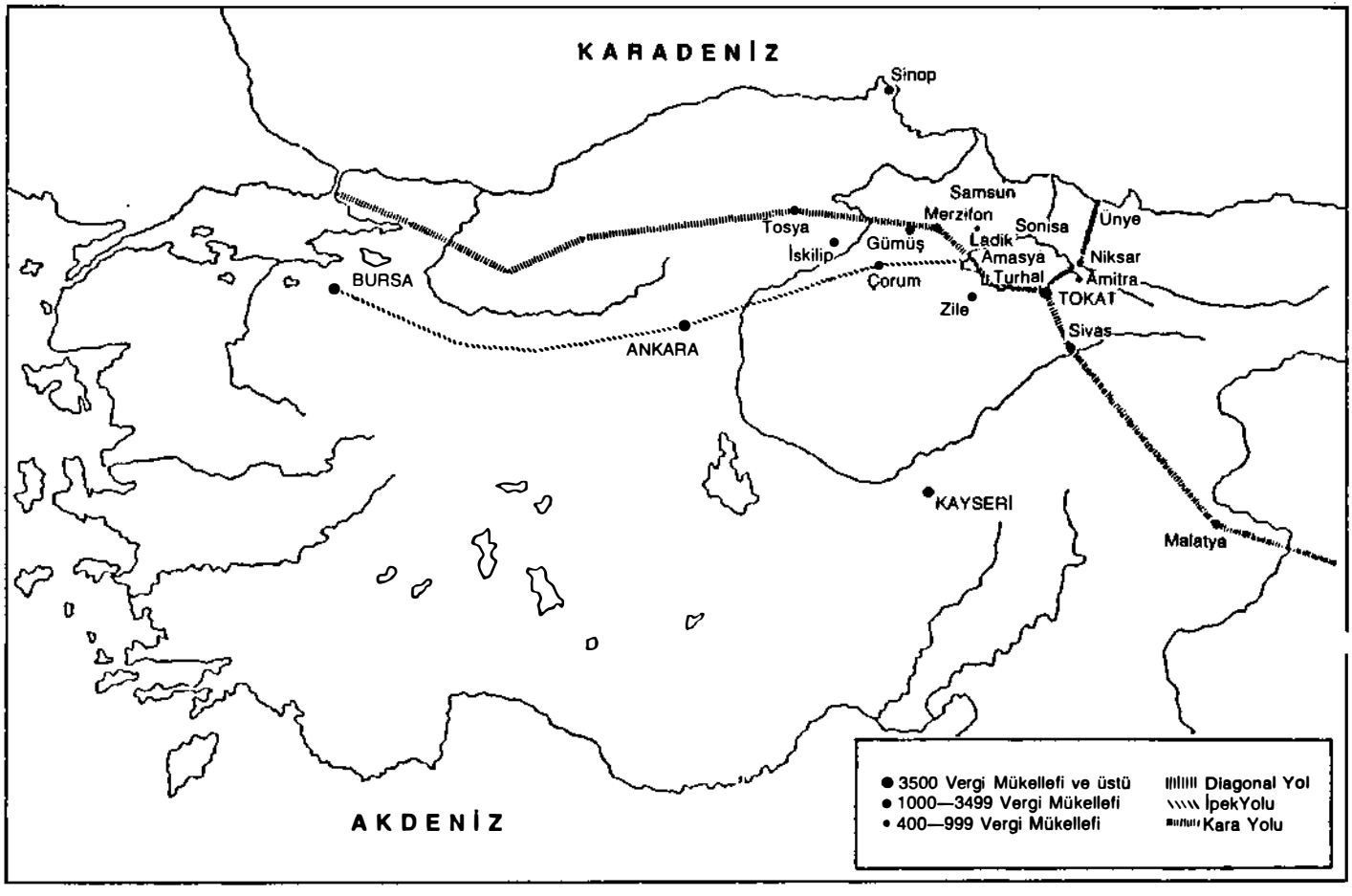

bir ürün olmamasına karşın, kırsal alandaki dokumacılardan, iplikçilerden ve kent zanaatkarlarından gelen talepler doğrultusunda pamuğun[51] üretiminde de bir artış meydana geldiği anlaşılmaktadır. Keza, pamuk üretiminde belli bir artışın görüldüğü Karahisar-ı Demirli bölgesinde boyahanelerden toplanan vergi gelirlerinin artmış olması, 16. yüzyılın son döneminde yerli kumaş ve iplik üreticileri tarafından yürütülen etkinliklerin yoğunlaştığını göstermektedir.[52]

Kuzey-orta Anadolu'da üretilen temel ticari ürünlerden biri de pirinçti. Pirinç üretimi üzerinde yoğunlaşmanın ne ölçüde artan pazar talebi tarafından belirlendiğini veri araştırmalarından tam olarak öğrenmemiz olanaklı değildir. Osmanlı merkezî hükümeti bu eğilimin farkına varmış ve bu çerçevede diğer ürünleri pirincin gölgesinden kurtarmaya çalışmıştır. Bunu yaparken, yalnızca geçimlik malların üretimini güvence altına almaya değil, aynı zamanda küçük köylü üreticileri arasındaki bütünlüğü korumaya da özen göstermiştir. Ancak, devletin pirinç üretimine getirdiği sınırlamaların derecesine ve gereğinden fazla üretim yapanlara verilen cezaların ağırlığına bakıldığında, onun, kendi denetimlerinde bulunan topraklarda yapılan pirinç üretimini arttırmak yoluyla büyük servetler biriktirmeyi amaçlayan yerel yöneticilere ve öteki güçlere karşı sürekli bir savaşım içerisinde bulunmuş olduğu sonucuna varılabilir. Bu kişiler, kârlarını gençoklamak için yasadışı yollardan köylülere angarya işler yaptırıyorlardı.[53] Bu yüzden, pirinç ekimini arttırma girişimleri verili olarak alındığında, bu ürünün üretiminin "kaçak" olarak gerçekleştirildiği ve dolayısıyla gerçek pirinç arzının araştırmalarda elde ettiğimiz rakamlardan çok daha yüksek olması gerektiği düşünülebilir. Yine aynı nedenden dolayı, köylülerin "topraksızlaşma" oranının pirinç ekilen yerlerde diğer yörelere göre çok daha önemli bir düzeye yükselmiş olması beklenebilir.

Öte yandan, Kuzey-orta Anadolu bölgesinden Kırım ve İstanbul'a pirinç ihraç edildiğini, ancak ihracatı yapılan bu bölümün büyük ölçüde köy ekonomisi dışında üretildiğini biliyoruz. Sulama konusunda büyük yatırımlar yapmayı gerektiren pirinç üretimi, büyük devlet çiftliklerinde ve diğer köylülere göre daha değişik bir yasal konuma sahip olan ortakçılar tarafından gerçekleştiriliyordu. Pirinç üretimiyle yakından bağlantılı olan ve büyük ölçekli ticari üretime olanak sağlayan yasal bir çerçeve oluşturulmuştu. Bu yasal çerçeve, ticarî üretime içkin olan karışıklıkların köylülüğün[54] özgür konumuna ve köy topraklarının bütünlüğüne getireceği zararları denetlemeyi amaçlıyordu. Bununla birlikte, ortakçılık ilişkilerinin yaygınlaşma derecesi ve köylü üreticilerin bu ilişkilere katılma durumları, devletin kendi kararlarını uygulamaktaki yeteneği ve yerel yöneticilerle öteki güçlerin bu kararlara bağlı kalıp kalmamaları tarafından belirleniyordu. Ne yazık ki, yapılan araştırmalar, 16. yüzyıl Kuzey-orta Anadolu bölgesindeki bu kırsal dinamiğe yeterince ışık tutabilmemizi sağlamaktan uzaktırlar.

[51] **A.g.e.**, Çizelge 5.20, s.157-8.
[52] **A.g.e.**, Çizelge, 5.16, s.151-2.
[53] Böylesi devlet düzenlemeleri için, bakınız: Barkan, **Kanunlar**, s.113, 200-5.
[54] Osmanlı İmparatorluğu'nda pirinç ekimi ve bunun düzenlenmesi konularında, yukardaki 24. dipnota bakınız.

Son olarak da, 16. yüzyılın bitimine doğru köylüler tarafından bu bölgede yetiştirilen koyunların sayısında önemli artışlar görüldüğünü vurgulamak istiyoruz.[55] Söz konusu artışların özellikle kasaba ve kent çevrelerindeki otlaklarda gerçekleşmiş bulunması, onların artan kentsel taleple yakından bağlantılı olduklarını anlamına gelir. Yetiştirilen koyunlar, kentli yüksek sınıfların et gereksinimlerini karşılamanın yanısıra, zengin bir yün kaynağını da oluşturuyorlardı. Köylülerin yetiştirdiği koyunlardan elde edilen yünün bir kısmı, hiç kuşku yok ki, kentli dokumacılar, geri kalan bölümü ise, köylü zanaatkarlar tarafından satın alınıyordu.[56]

Koyun yetiştiriciliğinden elde edilen ürünlere yönelik kentsel pazar taleplerinin artmış olmasına karşın, köy ekonomisi çerçevesinde tarımsal alanların otlaklara dönüştürülerek önemli ölçüde hayvancılık etkinliklerine doğru hızlı bir yöneliş başlatıldığını öne sürmek için pek az nedenimiz vardır. Devletin aldığı önlemlerle güvenceye kavuşturulan tahıl üretimi, en önemli tarımsal etkinlik olma özelliğini 16. yüzyıl boyunca da sürdürmüştür. Ancak, bu arada, ikinci bir etkinlik olarak ortaya çıkan koyun yetiştiriciliği de yaygınlaşmış olmalıdır. Bu olgu, köylerdeki aile ekonomisi açısından ya belli alanların otlaklara dönüştürülmesi, ya da eğer hayvanlar boş arazilerde ve tarlalarda otlatılıyorsa, hayvanların yetiştirilerek elden çıkarılmalarının daha uzun zamanlar alması anlamına geliyordu. İkinci durumun gerçekleşmiş olması halinde, hayvanların tarlalara bıraktığı dışkılar toprağın verimliliğini arttırmış olmalıdır. Salt otlak olarak kullanılan alanlara gelince,[57] bu alanlara ilişkin bilgiler, ne yazık ki, düzenli bir biçimde kayıtlara geçirilmemiştir; dolayısıyla, bunların otlak olarak mı kaldığını, yoksa 16. yüzyılın sonlarına doğru köylülerin tahıl üretimini arttırmak istemeleriyle birlikte tarla haline mi getirildiklerini kestirmek son derece güçtür. Öte yandan, koyun yetiştirmek, tarlaları ekip biçmekten daha az emek-yoğun bir işti; zaten köylülerin çok çalıştıkları bir dönemde, otlakların tarlalara dönüştürülmesinin daha da yoğun bir çalışma demek olduğu inancı, bu doğrultuda gerçekleşecek gelişmeleri büyük bir olasılıkla durdurmuş olmalıdır. Bu inanç, uygun pazar koşulları olgusuyla birlikte değerlendirildiğinde anılan dönemdeki koyun yetiştiriciliğinin yaygınlaşmasını bir ölçüde açıklamamızı sağlayabilir. Bu arada, koyun yetiştiriciliğinin yoğunlaşması, en azından bu etkinliğin belli bir kısmının yerel yönetici gruplar tarafından ya kendi özel topraklarında, ya tarıma açılan boş arazilerde,[58] ya da köylülere dağıtılmayan **mezra**'lar üzerinde küçük tımarlılar-

[55] Koyun üretimindeki değişimler için, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Çizelge 5.15, s.149-50.

[56] Yerel elsanatları hakkında, aşağıdaki dördüncü bölümdeki tartışmalara bakınız.

[57] Daha sonraki çalışmalardan elde edilen bilgiler ışığında, incelenen bölgelerdeki **çayır, otlak, kışlak ve yaylak** sayıları şu şekildedir: Yıldız'da 8 (255 **akçe** toplam vergi ile); Cincife'de 0; Venk'te 3 (120 **akçe** toplam vergi ile); Kafırni'de 1 (72 **akçe** toplam vergi ile); Çorumlu'da 0; Karahisar-ı Demirli'de 2 (1280 **akçe** toplam vergi ile). Bu birimlerin daha ayrıntılı bir incelemesi için, bakınız: Kemal Abdulfettah and Wolf-Dieter Hutteroth, **Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syrian in the Late 16th Century**. Erlarger Geographische Arbeiten, Sonderband 5 (Erlangen 1977), s.71.

[58] İnalcık, "Çiftlik".

ca yürütüldüğünü göstermektedir. Koyun yetiştiriciliğinin çok fazla emek gerektiren bir iş olmaması nedeniyle, böyle bir ticarî etkinliğin köylülüğün tümüyle ortadan kaldırılmasını ya da onun özgür konumunun yıkılmasını beraberinde getirmiş olduğu düşünülemez.

4. Sonuçlar

16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun tek bir bölgesi üzerinde yapmaya çalıştığımız bu ayrıntılı incelemeden şu sonuçlar çıkartılabilir: İlk olarak, kırsal ekonomide kaydedilen gelişmeler -yani, üretkenliğin artması, teknolojik değişmelerpazardan gelen talepler tarafından değil, büyük ölçüde vergi talepleri tarafından yönlendirilmiştir. Gerçekleştirilen üretim sürecinin örgütlenmesini ve denetimini doğrudan doğruya miras yoluyla toprağı ekip biçme hakkına sahip olan üreticilerin üstlenmesi, Osmanlı sistemi içerisinde, pazardan gelen taleplerin değişmesine koşut olarak köylülerin, minimum düzeyde de olsa, üretimi arttırmalarına olanak tanımıştır. Başka bir deyişle, söz konusu sistem, ekonomik gelişme açısından çeşitli olanaklar sunmuştur; ancak, bu gelişme, elverişli pazar koşullarına duyarlı olan üretici bireylerin kendi ekonomik kararları tarafından **değil,** büyük ölçüde ürün fazlasına elkoyma sürecindeki ilişkileri ve meşruiyet arayışlarını belirleyen ekonomi-dışı yapılar tarafından yönlendirilmiştir. Görüldüğü gibi, bu çalışma, sanayi-öncesi ekonomilerde yaşanan durgunluğu, ekonomik-olmayan güçlerin "ekonomik" alana yaptıkları müdahaleye bağlayan görüşleri yadsımaktadır. Bu görüşlerin tersine, Osmanlı ekonomisinin, gereken itici gücü büyük ölçüde kendisini vergi talepleri biçiminde ortaya koyan devlet müdahalesinden aldığını belirtmiştik. Özetlemek gerekirse, bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik gelişmenin politik mantığı üzerinde durmaktadır.

İkinci ve yukarda genel çerçevesini çizmeye çalıştığımız ekonomik gelişme olgusunun bir sonucu olarak, kendisini tarımsal ürünlere olan pazar talebinin artması biçiminde ortaya koyan ticarî genişleme, tarımsal üretimde önemli bir ticarîleşme olayına yol açmamıştır. 16. yüzyılın sonlarına doğru, köylülerin pazara katılımı tümüyle yasaklanmamışsa bile, önemli derecede sınırlandırılmıştı. Öte yandan, ticarî talebin artması, vergi toplayıcıların ve aynı zamanda köylülerin ortaya koydukları ürün fazlası üzerinde hak öne süren grupların sürdürdüğü pazar etkinliklerinin yoğunlaşmasına somut bir temel hazırlamıştır; 16. yüzyıl Kuzey-orta Anadolu bölgesinde ön plana çıkan bu gruplar, **tımar** sahiplerini ve **ulema** kesimini içermekteydi. Onda birlik aynî öşür vergisinin değişmez bir oran olarak kalmasına karşın, toplam üretimin artmasına bağlı olarak bu oranın kapsadığı payın büyümesi sayesinde, sözünü ettiğimiz grupların pazara katılımları da yaygınlaşmaktaydı. Kabaca bir tahmin yürütmek gerekirse, 16. yüzyılın sonlarına doğru, incelemeye çalıştığımız bölgede toplanan öşür vergilerinin neredeyse üçte ikisi -bu grupların tüketim gereksinimlerinin karşılanmasından sonra- yerel kent pazarlarına gönderiliyordu. Bu oran, anılan yörede üretilen arpa ve buğdayın yaklaşık yüzde 13'üne denk düşüyordu. Sonuç ola-

rak, yerel kentlerin gereksinimlerinin, büyük ölçüde, artan ticarî talebin yolaçtığı fiyat yükselmelerinden yararlanmayı amaçlayan vergi toplayıcıların ellerindeki stoklardan karşılandığını söyleyebiliriz. Öte yandan, öşür vergisi adı altında toplanan bu ürünlerin pazarlandığını ve para biçiminde toplanan vergilerden sağlanan gelirlerin, yine yerel sınıflar içerisinde harcandığını belirtmemiz gerekmektedir.[59] Hem **tımar** sahipleri, hem de **ulema** sınıfı, kentlerde üretilen mamül malların başlıca tüketicileri arasındaydı. 16. yüzyılın bitimine doğru bu grupların gelirlerinin artmasını ve çevrelerinin genişlemesini kentlerdeki el sanatları etkinliklerinin gelişmesi bakımından önemli bir itici güç olarak değerlendirebiliriz. Bu şekilde, ele aldığımız dönemi tanımlayan bölgesel-kentsel gelişme, büyük ölçüde, tarımsal mallara yönelik ticarî talebin artmasından en çok yararlanan gelir toplayıcıları yoğunlaşan pazar etkinliklerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üçüncü olarak, köylülerin pazar etkinliklerinin sınırlı olması nedeniyle, artan ticarî talebin kentsel ve kırsal alanlar arasında derin bir farklılaşma yaratamadığını görüyoruz. Eğer bu tür bir farklılaşma gerçekleşmiş olsaydı, bunun en önemli göstergelerinden biri, 16. yüzyıl Kuzey-orta Anadolu bölgesinde köylüler tarafından üretilen yün ve pamuğun ipliğe dönüştürülmesi ve dokunması biçiminde ortaya çıkan el sanatı etkinliklerinin yoğunluk derecesinde kaydedilen değişiklikler olacaktı. Oysa böylesi etkinliklere ilişkin olarak malî araştırmalardan elde edebildiğimiz tek kanıt, boyahane sahiplerinin ödediği vergilerdir.[60] 1520 ile 1575 yılları arasındaki dönemde, incelemeye çalıştığımız kırsal bölgelerde saptanan üç boyahaneden yalnızca bir tanesinin -kabilelerin yaşadığı Karahisar-ı Demirli bölgesinde olanın- gelirlerinde önemli artışlar gözlenebilmiştir; sözünü ettiğimiz dönem boyunca Tokat yakınlarındaki Yıldız yöresinde bulunan boyahanenin gelirleri sabit kalmış, yine Tokat sınırları içerisindeki Kafirni bölgesinde bulunan boyahanenin gelirleri ise hızla azalmıştır. Son kertede bu gelişmeler, en azından Kafirni ve Yıldız yörelerinde, köylülerin, el sanatlarına ayırdıkları zamanın ve harcadıkları emeğin bir kısmını arpa, buğday ve öteki

[59] **Vakıf** topraklarından gelen gelirlerin harcandığı alanlar için, bakınız: İslamoğlu-İnan, "State and Peasants," Harita 3, s.134.

[60] Kırsal bölgelerdeki ticari ve üretim vergileri için, bakınız: İslamoğlu-İnan, Çizelge 5.16, s.151. Bu vergileri, boyahanelerin gelirlerini toplayanların hazineye yıllık olarak gönderdikleri miktarlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken nokta, bu miktarların her zaman için gerçek iş hacminin bir göstergesini oluşturmayabileceği olgusudur; çünkü, hükümet mültezimlik hakkını genellikle sabit bir tutar üzerinden verirken, vergi toplayıcılarına ulaşan vergiler bu miktarın altında ya da üstünde olabilmektedir. Ayrıca, bir bölgedeki boyahanelerin varlığı, o yörede dokuma üretiminin de var olduğu anlamına geliyorsa da, bunun tersi doğru olmayabilir. Anadolu'nun diğer yörelerindeki bilgiler, boya imalatının genellikle köylülerin evlerinde ve ahırlarında yapılmakta olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu tür etkinliklerin hacmini ve sonuçta, boyahane olmayan yerlerdeki iplik ve dokuma miktarını belirlemeye olanak yoktur. Bununla birlikte, boyahane olmayan yerlerde, mültezimlerin, kırsal bölgedeki zanaatkarlara boya işlerini boyahanelerde yapmaları doğrultusunda hatırı sayılır bir baskıda bulunmuş olabilecekleri varsayılabilir. Örneğin, köylülerin, kendi ev ve ahırlarında yaptıkları boya imalatlarını engellemek için boyahane yöneticilerinin gösterdiği çabalar karşısındaki dertlerini aktarmış olmaları beklenmelidir. **Mühimme Defterleri,** vol.74, s.38.

tarım ürünlerinin üretimine aktarmış olmalarını düşünmemize yol açar.[61] Yoğun tarımsal üretime doğru yön bulan bu eğilim, nüfus artışının getirdiği giysi talebi fazlasıyla da birleşince, köylülerin kasaba pazarlarında daha çok elbise, kumaş ve iplik satın almasına yol açmış olmalıdır. Ancak, köylülerin bu bağlamdaki pazar etkinlikleri, tarımsal üretimin "ticarîleşmesine getirilen sınırlamalar" ve onların ortaya koydukları ürün fazlasına vergiler yoluyla el konması yüzünden hiçbir zaman doğal bir gelişim çizgisi izleyememiştir. Bu da, sonuçta, köylünün elinde (özellikle para biçiminde toplanan vergileri ödedikten sonra) oldukça az miktarda nakit para bırakmış ve dolayısıyla, onun kentlerde üretilen el sanatları ürünlerinden yeterince satın almasını önlemiştir. Öte yandan, Karahisar-ı Demirli bölgesinde boyahane gelirlerinin önemli ölçüde artmış olması, buradaki dokumacılık ve iplikçilik etkinliklerinin yoğunlaştığını ve buna koşut olarak 16. yüzyıl boyunca yün ve pamuk üretiminin de (koyun yetiştiriciliğinde görülen canlanmadan anlaşılacağı üzere) arttığını göstermektedir. Ancak, dokumacılık ve iplikçilik etkinliklerini geliştiren grubun, gerçekte köylüler mi, yoksa hayvancılıkla uğraşan göçerler mi olduğu pek iyi anlaşılamamaktadır. Eğer bunu göçerler yaptıysa, köylülerin artan giysi ve iplik taleplerini karşılama çerçevesinde mi yapmışlardı? Şu an için, köylülerin göçebe ekonomisiyle olan ilişkileri hakkında ne yazık ki pek az bilgiye sahibiz; ancak, yine de, söz konusu bölgede yaşayan köylülerin -emeklerinin ve zamanlarının önemli bir bölümü yoğun tarımsal üretim yöntemlerini uygulamaya ayırmış olduklarını düşündüğümüzde- göçerlerden satın aldıkları mamül malların miktarını arttırmış olmaları gerektiğini öne sürebiliriz. Dahası, onlarla takas ilişkisinde bulunabilmeleri, köylülerin, nakit para gerektiren kent malları yerine göçerler tarafından üretilen mallara yönelmelerini sağlamış olmalıdır. Kısacası, büyük ölçüde Osmanlı toplumunu tanımlayan artı ürüne el koyma biçimi tarafından belirlenmiş "tarımsal üretimin sınırlı ticarîleşmesi" etmeni yüzünden, 16. yüzyılın sonlarına doğru artan ticarî talebin kentsel ve kırsal alanlar arasında köklü bir işbölümü yaratmakta yetersiz kaldığını düşünüyoruz. 16. yüzyılın sonları yaklaşırken, köylüler, daha öncesine göre, hem kent pazarlarından, hem de göçerlerden daha fazla mamül mal satın almış olsalar bile, köylerdeki el sanatları üretimi bu dönemde de onların zamanını ve enerjisini tüketmeyi sürdürmüştür.

Dördüncü olarak, ticarî genişleme, küçük köy çiftlikleri çerçevesinde örgütlenen tarımsal üretimi çözmeye yetecek derecede etkili olamamıştır. Nüfus artışının kırlardaki ekonomik ve toplumsal yapılar üzerindeki etkisi bağlamında daha önce de belirttiğimiz gibi, ne köylülerin topraksızlaşmasını, ne de büyük çiftliklerin yaygınlık kazandığını gösteren güçlü kanıtlar bulunamamıştır. Vergiler yoluyle artı ürüne el konması, köy topraklarının bölünmesine ve satılmasına karşı yasal yaptırımların uygulanması, köylülerin geçinebilmesi, ordunun ve kentlerin beslenebilmesi için zorunlu olan tarımsal ürünlerin ve hammaddelerin üre-

[61] Köy ev ekonomisinin ekonomik gelişiminde tarım dışı malların üretiminin oynadığı rol hakkında, bakınız: S.Hymer ve S.Resnick, "Model of an Agrarian Economy with Non-agricultural Activities," **American Economic Review**, 59 (1969), s.493-506; Boserup'u eleştirisinde, Jan De Vnes de, aile ekonomisinin bu özelliğinin altını çizer. "Labor/Leisure Tradeoff" **Peasant Studies Newsletter**, 1-2 (1972).

timini güvence altına almıştır. Bu arada, politik-yasal devlet organlarının köylerdeki sermaye birikimini engellediğini ve dolayısıyle, köy aileleri arasında herhangi bir farklılaşma yaşanamadığını da vurgulamak istiyoruz. Daha da önemlisi, sözkonusu organlar, aynı zamanda, çeşitli gelir toplayıcı gruplar tarafından el konan artı ürünlerin miktarını saptama ve onların köy toprakları ve köylülerin emekleri üzerindeki talebini denetleme yoluna gitmişlerdir. Merkezî devletin köylerdeki aile ekonomisinin bütünlüğünü koruma ilkesi, kendisini özellikle ticarî amaçla yapılan pirinç üretimine getirilen kısıtlamalarda açığa vurmuştu; bu kısıtlamalar, temelde köy topraklarının belli kişilerin ellerinde birikmesini ve köylülerin pirinç tarlalarında, oldukça fazla kâr getiren bu ürünün üretimini yaygınlaştırma çabası içerisindeki vergi toplayıcılar tarafından ortakçı ya da angarya işçisi olarak çalıştırılmalarını önlemeyi amaçlıyordu.

Beşinci ve son olarak ise, Kuzey-orta Anadolu bölgesindeki artı ürüne el koyma biçimini inceleyerek, Osmanlı-öncesi yönetici grupların, politik-yasal devlet çatısı altında toplanmalarının onlara vergi toplama sürecinde sırtlarını nasıl devlete dayama olanağı verdiğini ve bu yolla devlet yetkisini benimsemeyi nasıl dayattığını görmüştük. Vergi toplayıcıların yönetsel (zorlayıcı) ve ideolojik (meşrulaştırıcı) devlet aygıtlarına olan bu bağımlılığı, son kertede, 16. yüzyılda kaydedilen nüfus artışı ve kentlerdeki ticarî genişleme gibi olguların nasıl olup da köylere özgü aile ekonomisinin yıkılmasına, yani, köy topraklarının parçalanmasına, köylülerin topraksızlaşmasına, büyük çiftliklerin ortaya çıkmasına ve artan emek gücünden kaynaklanan toplumsal baskıya yol açmadığını açıklamaktadır. Buradan, **tımar** sahiplerinin ve cami-**medrese** komplekslerinde etkinlik gösteren **ulema** sınıfı üyelerinin -köylülerin yarattığı ürün fazlası üzerinde hak talebeden en önemli iki grubun- köy topraklarını ticarî mal birimlerine dönüştürme yolunu izleyerek, tarımsal ürünlere yönelik ticarî talebin artmasından yeterince yararlanamamış oldukları sonucunu çıkartabiliriz. Bunun yerine, vergi toplayıcılar, gelirlerini, ellerinde biriken vergi ürünlerini en uygun zamanda ve koşullarda pazara götürüp satarak arttırma yoluna gitmişlerdir.

Savaş teknolojisinde ortaya çıkan yeniliklerin, ağırlık merkezini taşra sipahi birliklerinden piyade birliklerine doğru kaydırmasıyla birlikte, 16. yüzyılın sonlarına doğru **tımar** sistemi çözülmeye başlamıştır. Taşralı yöneticiler ya da **tımar** sahipleri açısından bakıldığında, bu olay, onların artı ürüne el koymalarını sağlayan yönetsel çerçevenin giderek ortadan kalkmaya yüz tuttuğunu gösteriyordu. Böylece, ayrıcalıklı konumlarını yitirmekle karşı karşıya olduklarını anlayan bu askerler, kırsal bölgeleri yağmalamaya ve yasadışı yollardan köylülerin yarattığı ürün fazlasına zor kullanarak el koymaya başladılar. Hemen hemen tüm Anadolu'da yerel toplumsal patlamalara yol açan ve Celalî isyanları olarak tarihe geçen bu tepki, tarımın ticarîleşmesini ve buna bağlı olarak sermayenin yerel yöneticilerin ellerinde birikmesini engelleyen politik-hukuksal devlet kurumlarına karşı gösterilen bir direniş değil, sözünü ettiğimiz grubun kendisine artı üründen pay alma olanağı sağlayan bu tür kurumlardan dışlanma tehlikesine karşı başlattığı bir ayaklanmaydı.

17. yüzyılda **tımar** sisteminin yerine iltizam sisteminin egemen olması, öz-

gür köylüler tarafından küçük çiftliklerde gerçekleştirilen tarımsal üretimin yeniden güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Daha sonra, devletin politik-yasal uygulamalar çerçevesinde, mültezimler birtakım özgül zenginliklere yönelik taleplerini arttırmışlardı. Bu kişiler **-ulema** kesimi ve tüccarlardan oluşan- ayan hiyerarşisi içerisinde yer almışlardı. Dolayısıyle, 16. yüzyıl sonundaki ekonomik eğilimler, hiç kuşkusuz, onların bir sonraki dönemde daha güçlü olmalarını sağlamıştır. Ancak, bu gelişmeler, konumuzun dışındadır; kaldı ki, Kuzeyorta Anadolu'da 17. ve 18. yüzyıllara ait gelişmelerle ilgili olarak elimizde pek az bilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte, 19. yüzyıl Anadolu'su ve İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki bölgeleri üzerinde yapılan son araştırmalar,[62] mültezimlerin, Avrupa'dan gelen tarım ürünlerine yönelik talepteki artışa karşın, kırsal toplumsal-ekonomik yapılarda köklü değişiklikler yapma ve tarımsal üretimin ticarîleşmesini sağlama yoluna gitmediklerini göstermektedir. Bunun yerine, yükselen ticarî talebe, ya köylüleri daha fazla vergi vermeye zorlayarak, ya da devlete düşen vergi payının bir kısmına el koyarak artı üründeki paylarını arttırarak cevap vermeye çalışmışlardır. Bu, ürün fazlasını elverişli pazarlarda satan mültezimlerin artan ekonomik gücünü ve devletin aldığı gerçek vergi payında bir azalmayı gösterse bile, bu gelişmeler imparatorluğun pek çok yöresinde onların politik-hukuksal anlamda devlete olan bağımlılığını ortadan kaldırmaya yetmemiş gözükmektedir.

Görüldüğü gibi, burada sözü edilen toplumsal-ekonomik yapının genellenebilir bazı özellikleri vardır. Osmanlı toplumunun, kendi tarihi boyunca geliştirdiği yapıları tarafından biçimlendirilen bu model, "özgür" köylülerce yaratılan ürün fazlasına yönelik taleplerini yükseltmekte devlete bağımlı kalan yerel güç odaklarının ortaya çıkışını hızlandıran bölgesel ekonomik gelişme üzerinde temellenmiş bir modeldir. Kuşkusuz, böyle bir kırsal gelişme örüntüsü, imparatorluğun değişik bölgeleri üzerinde yapılan ve değişik dönemleri kapsayan mikrotarihsel araştırmaların ışığında daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmalıdır. Ancak, inanıyoruz ki, böylesi bir çaba, Avrupa'dan gelen talebin etkisini göstermesinden önce ve sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarî genişleme dönemlerindeki kırsal gelişme eğilimleri üzerinde yapılacak araştırmalara belli bir çerçeve hazırlayacaktır.

[62] 10 numaralı dipnota bakınız.

Pontus Meselesi (1912-1923)

*Stefanos Yerasimos**

Günümüzde Pontus sorunundan sözedilmesi, uzun bir geçmişi olan Türk-Yunan anlaşmazlığına, birbirleriyle bağdaştırılması olanaksız iki görüş daha eklemekten başka bir işe yaramamaktadır. Türklere göre sorun, Yunanlıların emperyalist megalomanyaklıklarının yol açtığı ve dolayısıyla hakettiği akibete varan bir yanılgıdan ibarettir. Yunanlılara göre ise Yunan soyunun Türklerin barbarlığı sonucu katlanmak zorunda kaldığı büyük acılardan bir başkasıdır. İki tarafın anlaştıkları tek nokta, olaylara olguların incelenmesini önleyen kalıpçı bir bakışla yaklaşılmasıdır. Bu yüzden sorunun bugüne dek gerçekten incelendiğini söylemek olanaksızdır. Oysa, Pontus meselesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında patlak veren ulus çatışmaları çerçevesinde, pek çok nedenle, örnek değeri taşıyan bir olay olduğunu düşünmek mümkündür. Zaman ve mekan yönlerinden sınırlı oluşu, çerçevesinin çizilmesini kolaylaştırmaktadır. Geniş kamuoyu tarafından unutulmuş bir olay oluşu, heyecanlardan arınmış bir biçimde ele alınmasını ve böylece Cumhuriyet Türkiyesi ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan öbür halkların birbirlerine karşı bıkmadan yönelttikleri isyan ve baskı suçlamalarını değerlendirecek bir kıstas bulunmasını sağlayabilir. Bu anlamda Ermeni meselesi gibi daha karmaşık olayların aydınlatılmasına da yardımcı olabilir.

Ancak araştırmacıyı yüreklendiren bu yanların ardında, özellikle kaynakların dağınıklığından kaynaklanan pek çok zorluğun yattığı gözardı edilmemelidir. Dönemin büyük güçleri tarafından, Ortadoğu politikasında doğurduğu zaman zaman önemli sonuçlara rağmen, oldukça önemsiz (marjinal) bir olay olarak görülmesi, arşivlerde Pontus belgelerinin ayrı bir başlık altında sınıflandırılmamasına yol açmıştır. Nitekim bu olayla ilgili belgeler, Türkiye, Kafkasya, Yunanistan vb. dosyalara dağılmış durumdadır. Öte yandan bildiğim kadarıyla bugüne kadar bu konuda hiçbir inceleme yapılmamıştır. Bu durumda, elimizde yalnızca, arşivlerde bir rastlantı sonucu bulunan birkaç belgeyle, farklı görüş-

* *Paris VIII Üniversitesi öğretim üyesi.*

leri savunanların anıları ve tanıklıkları bulunmaktadır. Bunun yanısıra Atina'da bölgeden göçedenlerin kurdukları özel bir kuruluş olan ve 1930'lu yıllardan beri Pontus Arşivi diye, ama daha çok etnografik çalışmalara yer veren bir de dergi yayınlayan aynı adlı arşivden sözedilebilir.

Pontus bölgesi kabaca, Osmanlıların, Gümüşhane, Lazistan, Samsun (ya da Canik) sancaklarını kapsayan Trabzon vilayetini içine almaktadır. Cizye kayıtlarına göre bu bölge XVI. yüzyıldan beri Anadolu'daki Hıristiyanların en kalabalık oldukları yerdi. Bunların büyük bölümü Ortodoks Hıristiyan idiler, yani Ermeni değildiler ama o dönemde Ortodoksların Yunanlı olduklarını söylemek güçtü. Çünkü bunların esas olarak 4. yüzyıldan itibaren Gürcülerin Hıristiyanlaştırılan iki ana grubu olan Tzanlar (Canik bölgesinde) ile Lazların (Lazistan bölgesinde) soylarından geldikleri, genellikle Rumca konuşmakla birlikte yerel bir diyalekt kullandıkları ve kendilerine özgü pek çok adetlerinin bulunduğu bilinmekteydi. Bunlara bir de, kıyı şeridindeki Yunan kolonileriyle bölgeye özellikle Trabzon İmparatorluğu (1207-1461) döneminde yerleşen, Hellenleşmiş büyük Bizans ailelerinin soyundan gelenleri eklemek gerekmektedir. Türk fetihinden sonra Tzanların ve Lazların bir bölümü İslamiyeti kabul etmiş, bir bölümü de, 19. yüzyılda uyanan Yunan milliyetçiliğinin etkisi altında yeniden Hıristiyanlığa dönen Of yöresinde yaşayanlar, yani Oflular gibi, iki din arasında, iyi belirlenmemiş bir inanca bağlı kalmışlardır.

Bu Ortodoks Hıristiyan nüfus, 19. yüzyılın başında yeni bir canlanma sürecine giren kilise ile yeni burjuvazinin birlikte yürüttükleri çabaların etkisi altına girecek ve kökeni ne olursa olsun Anadolu'da yaşayan, Türkçe ya da Rumca konuşan bütün Ortodoks Hıristiyanlar gibi, Yunan ulusuna ait olma duygusunu benimsemeye başlayacaktır. Osmanlıların dine dayalı eski "millet" yapılarını kendi içinde eriten milliyetçilik olgusunun inkar edilemeyecek yükselişi karşısında artık etnik kökenler tartışmasının fazla bir önem taşımadığı görülmektedir.

Sorunun niceliksel yönüyle ilgili olarak, sonu gelmez sayılar savaşına girmeden, 19. yüzyıl sonunda, bundan böyle Yunan ulusal etkisine tabi oldukları için Rum diye adlandıracağımız nüfusun, 1890'lara doğru Cuinet'nin verdiği rakamlara göre toplam nüfusun yaklaşık beşte birini (800.000 Müslüman ve 50.000 Ermeni'ye karşılık 200.000 Rum) oluşturduğunu söyleyebiliriz. Rumların nüfus içindeki ağırlığının en fazla olduğu yer, bu oranın yüzde 25'e vardığı Samsun sancağı idi.

Durumun daha iyi anlaşılması için bu sayılara eklenmesi gereken bir de nitel diyebileceğimiz bir boyut vardı: Bölgede yapılan başlıca ekonomik faaliyetler olan tütün ve fındık üretimi ile bunlara ekleyebileceğimiz kıyı taşımacılığı ve Rusya ve İran'la yapılan ticareti elinde bulunduran bir yeni Rum burjuvazisi yöreye egemen olmaya başlamıştı. 1922'den sonra Yunanistan'a yerleşen bu bölge göçmenlerinin özenle yazdıkları çok sayıda monografi, Karadeniz kıyısındaki kasabalarda yaşayan Rum topluluklarının ekonomik ve sosyal hayatını ayrıntısıyla anlatmaktadır. Burada ayrıntılara girme olanağımız yok, ama birkaç eğilime değinmek isteriz. Bunların başlıcaları, nüfusun zamanla kıyılara inmesi -ki

bunlara Kayseri gibi başka bölgelerin Ortodoks nüfusunun katılması kıyı kentlerinin Rum nüfusunu toplam nüfusun üçte birine çıkartmıştır- ve feodallerin (derebeyleri) sattıkları arazilerin, özellikle tütün tarlalarının zamanla Rumların ellerinde toplanmasıdır.

Örneğin Samsun'da Andavallıoğlu Yuvanaki Efendi'nin özel bankası (Andaval, Niğde yakınlarında bulunan küçük bir kasabadır), Rum üreticileriyle tacirlerinin tütün bahçelerine el koymalarında önemli bir rol oynamıştır. Bu topraklar ya büyük toprak sahibi Türklerden satın alınmış ya da küçük çiftçilerden tefecilik yoluyla ele geçirilmiştir. Yine toplam 11.000 kişilik nüfusunun 5.000'ini Rumların oluşturduğu Samsun şehrinde, belediye meclisinin yedi sandalyesinden altısı Rumlara aittir, ticaret odasının idare heyetinde 4 Rum, 3 Ermeni ve 1 Türk, ziraat meclisinde de 6 Rum ve 2 Türk üye vardır.[1] Bu durum Yunanlı bir tarihçinin, "bölgenin genelinde geri kalmış ve yoksul bir kitle oluşturan Türkler Yunanlıların üstünlüğünü, karşı koymadan tanımakta ve her şeye kadir Allah'ın yüce takdiri olarak görüp kadercilikle kabullenmekteydiler" demesine yol açmıştır.[2]

Ekonomik güç ister istemez siyasi istekleri de harekete geçirecekti. Aydınların ulusal Hellen ideallerini benimsemeleri 19. yüzyılın ikinci yarısına dek gider ve 1870'te İstanbul'da yayınlanan Pontus'la ilgili bir kitapta bu inançların hayli kökleşmiş olduğu görülür.[3] Ancak siyasi bir eylemin mümkün olduğu fikri 1908 Jön Türk devriminden sonra doğacak, 1912 Balkan savaşıyla gelişecek ve 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla siyaset gündemine girecektir. O dönemde artık önemli bir ekonomik ve aydın çekirdeğin bulunmasına rağmen, eyleme geçme sırasında liderliğini dayatan hâlâ kilisedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda başgösteren milliyetçi hareketler içerisinde dinî liderlerin rolleri henüz pek incelenmemiştir ve milliyetçiliğin sisleri arasında kaybolup gitmektedir. Bu liderlerin Yunanlıların gözünde "kutsal bir şehid", Türklerin gözünde ise "iğrenç bir hain" olarak görülmesi, bu iki vasfa sahip olsalar bile başka pek çok özelliği bulunan bu insanların siyasi kişiliklerinin gerektiği gibi çözümlenmesine olanak bırakmamaktadır. Oysa Pontus olayının başını çekenler, gerek mizaçları gerek siyasi bağlılıkları bakımından birbirlerinin tam zıddı olan iki din adamıdır.

O yıllarda Ortodoks Kilisesi içerisinde karşıt iki eğilimin bulunduğu kimse için bir sır değildir ve İttihat ve Terakki Cemiyeti önderleri de bu konuda bilgi sahibidirler.[4] Bunlardan neo-emperyalist diye nitelendirebileceğimiz birincisi, yeni Yunan devletinin Osmanlı İmparatorluğu ile yeni kurulan Balkan devletlerinin topraklarına dağılmış olarak yaşayan bütün Rumları içine alacağı noktaya kadar yayılmasından yanadır. Bu seçenek hem Venizelos'un politikasıyla hem de sonradan Britanya İmparatorluğu'nun Lloyd George'un başbakanlığı sırasında benimseyeceği liberal politikayla özdeşleşir. Daha çok eski(paleo)-emperyalist diye görülebilecek olan ikinci eğilim ise kilise hiyerarşisinin çevresinde ve Ortodoks Patriği'nin denetimi altında Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasını hedeflemektedir. Ve Patrik III. Yuvakim'in güçlü kişiliği ve kilit noktalara yerleştirdiği sadık adamları sayesinde ağır basan eğilim bu ikincisi olacaktır.

Yunanistan'ın Osmanlılardan kopardığı her vilayetteki metropolit makamının, Yunanistan'daki bağımsız kiliseye bağlanmak üzere Patrikliğin denetiminden çıktığı gözönüne alınırsa, oraya buraya dağılmış Rum halkının kurtuluşunun İstanbul'daki Kutsal Sinod'u (patrikhane meclisi) neden pek mutlu etmediğini anlamak kolaylaşır.

Samsun makamından sorumlu Amasya metropoliti Ghermanos Karavanghelis ilk eğilimden yanadır. 1900 ile 1907 yılları arasında Kastoria (Kesriye) metropoliti iken, Osmanlıların Makedonya topraklarında Rumlarla Bulgarların birbirlerine karşı verdikleri gizli savaşı kışkırtanlardan biri de odur. Yörede Yunan etkisinin artmasından çekinen Rus elçisinin ısrarı üzerine Türk hükümeti metropolitin merkeze alınmasını istemeye karar verir, ama Karavangelis, bir yıl sonra, 1908'in Ocak ayında Amasya metropoliti olarak atanır.[5]

Yeni atandığı görevinde de eski faaliyetlerine başlamakta geçikmeyecektir. Kadıköy, halkının çoğunluğu hatta neredeyse tümü kısa bir süre önce kırdan göçetmiş Rumlardan oluşan Samsun'un bir varoşudur. Germanos, 1908 devriminin hemen ardından, görünüşte bir özsavunma örgütü kurmayı gerektirecek herhangi bir yerel huzursuzluk yok iken, ilk silahlı milis teşkilatını bu mahallenin gençleri arasında kurar. Burada bir konsolos tarafından temsil edilen Yunan hükümetinin bu girişimde ne gibi bir rol oynadığı bilinmemekle birlikte, Venizelos'un henüz siyaset sahnesine çıkmadığı, Makedonya ve Girit sorunlarının henüz çözümlenmediği bir aşamada, Yunanistan'ın böylesine uzak ve üstelik Rus nüfuz bölgesine dahil olan bir yerde, belirli bir amaç peşinde koşuyor olması şaşırtıcıdır. Bununla birlikte Yunanlı Destounis şirketinin bir gemisiyle getirilen ve Kadıköy'de Mercanis'in kahvesine depolanan elli kadar Manlicher marka tüfek, Pontus'ta ilk milis teşkilatını silahlandırmaya yarayacaktır. Ortada dolanan rivayete göre, metropolit iki siyah atın çektiği kapalı arabasında güya kimliğini gizleyerek, kırda çalışan birliklerini denetlemeye gidermiş ve Balkan savaşı patlak verince de milislerinden yirmi kadarını Yunan ordusunun yanında çarpışmak üzere cepheye göndermiş.[6]

Aslında Pontus meselesi denilen olay dizisinin kökeninde Balkan savaşı yer almaktadır. Anadolu köylüleri tarafından bir bütün olarak hiç de iyi karşılanmayan seferberlik, kilise ve okulun propagandasının kurtarıcı olarak tanıttıkları ordulara karşı savaşmaları söz konusu olduğunda Pontuslu Rumlar tarafından daha da kötü algılanmıştır. O tarihe kadar silah altına alınmamış insanların düzenli orduya karşı beslediği nefretle, ulusal duyguların bunda ne kadar etkili olduğunu birbirinden ayırmak zorsa da, savaşın ilk aylarında askerlerin ordudan kitlesel bir biçimde kaçtıkları bir olgudur. Silahlarıyla ya da silahsız olarak memleketlerine dönen köylüler, köylerinde yaşamaya cesaret edemezler ama, yine de ailelerini korumak ve tarla işlerine yardımcı olmak amacıyla köylerinin civarında kalırlar. Böylece kendiliğinden ilk çeteler kurulur.

Hükümetin bölgede Balkan göçmenlerinin bir bölümünü yerleştirmeye çalışmasıyla, olayların ikinci bir aşamasına geçilir. Rum köylülerinin göçmenleri kendi köylerine kabul etmemekte kararlı olmaları, otoritelere ilk başkaldırı eylemleri-

ni başlatır. Çarşamba yolu üzerindeki Kirazlık köyüne bir grup göçmenin yerleştirilmek istenmesi girişimi, jandarmalarla silahlı çetelerin ilk kez karşı karşıya gelmelerine yol açar. Göçmenlerin Çırahman, Ökse, Tevkeris, Çinit, Andreandon, Çınarlı köylerine yerleştirilme girişimleri de aynı şekilde, silahlı çatışmalara neden olur ve sonunda söz konusu köylerin eşrafına uygulanan baskıya rağmen göçmen yerleştirme girişimi önlenir. Böylece Birinci Dünya Savaşı'na, yanlızca Samsun yöresiyle sınırlı görünmekle birlikte bir ön-ayaklanma havasında girilir.[7]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlatılan genel seferberlik ve Hıristiyan yükümlülerin "amele taburları"na yazılmaları da doğal olarak asker kaçaklarının sayılarını arttırır. Kaçakların köylerinin civarında saklandıklarını ve ailelerince beslendiklerini bilen jandarma, aileler üzerinde baskı yapar, bu da çetelerin bireysel olarak ya da örgütlü bir biçimde cezalandırma eylemlerine girişmelerine neden olur; böylece her baskı ve karşı eylemin etnik bir açıdan yorumlandığı şiddet eylemleri giderek tırmanmaya başlar.

Aynı dönemde metropolit de kaçaklara mali yardım sağlamak üzere devreye girerek Samsunlu eşrafı seferber eder. Hükümetin işe karışması bunlardan bazılarını yeraltına geçerek çetelere katılmaya zorlar ve bu da çetelerin ekonomik olduğu kadar siyasi bakımdan yapılanmaları sonucunu doğurur.

Durumun vahameti karşısında hükümet 1915 sonbaharında, olaylara en fazla karışan ve göçmenlerin yerleştirilmesini önlemiş olan köylere karşı (Ökse, Çirahman ve Tevkeris) ilk cezalandırma harekatına girişir. Köyler ateşe verilir, nüfus dağıtılır ve işe yarar erkekler, en tanınmışı Vasil Usta olan şeflerin etrafında örgütlenmeye başlayan çetelere katılırlar. Karısının namusunu korumak için çeteci olan bu asker kaçağı, doğrulanması zor bazı bilgilere göre 1915'te Sivas askerî hapishanesine saldırmış ve bir Rus generalini kurtarmıştır. Kimin hesabına? Bunu cevaplandırmaya olanak yoktur ama, ister gerçek ister efsane olsun bu eylem, Pontus olaylarının ilk aşamasına damgasını vuran siyasetin niteliğini ele veren bir eylemdir: Rusya etkisi.

1916 yılının başında, Ruslar Karadeniz kıyısında Trabzon'un işgali ve Çarlık ordusunun Tirebolu yakınındaki Harşit nehrine kadar ilerlemesiyle sonuçlanan bir saldırı başlatırlarken, Londra'da da Sir Mark Sykes ve François Georges-Picot, Osmanlı İmparatorluğunun bölüşülmesiyle ilgili taslağın son rötuşlarını yapar ve Rus hükümetinin onayını almak üzere Petrograd'a giderler. Görünüşte gafil avlanmış olan Rus hükümeti konuyla ilgili tavrını belirlemek amacıyla alelacele toplanır. Tartışılacak sorunlardan birisi Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki Rus-Türk sınırıdır. 17 Mart 1916'da yapılan ilk bakanlıklar arası toplantıda Donanma 'nın temsilcisi sınırın Sinop'ta başlamasını talep eder, fakat Kara Kuvvetleri, gerisi sağlama alınmış olmayan çok uzun bir kıyı konusunda endişelidir. Dışişleri Bakanlığının ise başka kaygıları vardır. Savaş öncesinin temkinli diplomasi geleneğinin temsilcisi Sazonov, Rusya'nın, Fransa'nın Samsun ile Sivas'ı birbirlerine bağlayacak bir demir yolu inşa etmesine onayını vermiş olduğunu hatırlatır. Şimdi bu onayı geri almak, Rus topraklarından geçen bir Fran-

sız demiryolu hattının yapılması kadar uygunsuz olacaktır. Önce Ordu'dan geçecek bir sınır konusunda uzlaşma sağlanmış gibi görünür, ancak bu konuda bir rapor yazmakla görevlendirilen Donanma, 28 Mart'ta yapılan ikinci bakanlıklar arası toplantıda ilk talebinde israr eder. Sonunda diğer yetkililer de ikna edilir ve 6 Nisan'da Harbiye Bakanlığı tarafından kaleme alınan nihai rapor bölgede Fransız etkisinin önlenmesi gerektiğinde israr eder ve Türkiye ile olan sınırın, savaş sonrasında Ruslarla Türklerin kararlaştıracakları bir mesele olduğunu bildirir.[8] Sazovov Petrograd'daki Fransa elçisi Paleologue'a bu doğrultuda bir yanıt verir[9] ve Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasıyla ilgili İngiliz-Fransız-Rus anlaşmalarında "Trabzon'un batısında belirlenecek bir nokta" ibaresine yer verilir. Bununla birlikte II. Nicolas bu belgeye şu notu düşmüştür: İlk nokta hariç (yukarıda belirtilen husus), katılıyorum. Eğer ordumuz Sinop'a ulaşmayı başarırsa, sınırımız bu şehirden başlamalıdır."[10] Demek ki söz silahlara bırakılmakta ve bu bağlamda Tirebolu ile Sinop arasında kalan topraklardaki yerel koşullar özel bir önem kazanmaktadır.

Bunun üzerine, Trabzon'a yerleştirilen karşı-casusluk teşkilatı, hiç vakit kaybetmeden, yeni kurulmakta olan Pontus gerilla hareketinin en önemli şahsiyeti olan Vasil Usta'yla ilişkiye geçer. Vasil Usta, yanındaki on kadar adamıyla, Türk hatlarını geçerek, 1916 Haziran sonuna doğru Trabzon'a gelir. Orada karşıcasusluk teşkilatının şefi albay Artatov'la buluşur ve 3 Temmuz'da bir Rus torpido gemisiyle Samsun yakınlarındaki Devrent limanına çıkarılır; kendisine Rus hattının gerisinde silahlı çeteler oluşturma görevi verilmiştir.[11] Bölgede gizlenen Vasil Usta, başta 1915'te jandarmalarca yıkılan köylerden kaçanlar olmak üzere 35 kişilik bir birlik kurar.

Ama kısa bir süre sonra Rus torpido gemisi, herkesi Trabzon'a götürmek üzere geri gelir ve bu arada bu gidip gelmelerden tedirgin olan Türk sahil korumasıyla torpido arasında bir de çatışma olur. Bu yolculuk sırasında Vasil Usta'nın yanında, Türk yetkililerin çetelerin finansmanını üstlendiğini öğrenmeleri üzerine yeraltına geçmiş olan Samsun eşrafından Dimitrios Haralambidis de vardır. Gerillalara siyasi danışmanlık rolünü de üstlenen bu şahsın elinde Karavangelis'in, general Yudeniç'i Rumların katledilmelerini önlemek üzere Samsun'u işgal etmeye çağıran bir mektubu vardır.[12] Böylece bu gidip gelmeler sırasında Rumlarla Ruslar arasında bir görüş ayrılığı ortaya çıkar; Rumlar hemen yapılacak bir müdaheleden, Ruslar ise Türk ordularının uzun dönemde oyalanmasından yanadırlar. Ama sonunda Rum ayaklanmacıları, aynı yoldan, yanlarında 2000 tüfek ve Rusların kısa süre sonra bölgeyi işgal edecekleri vaadiyle geri dönerler. Kıyıya çıkarlarken bu kez Ruslarla işbirliği yaptıklarını kendi gözleriyle gören Türk ordusunun baskınına uğrarlar.[13]

Sonradan Vasil Usta anılarında, Sivas'a kadar gidip Niksar, Tokat, Reşadiye havalisinde "genel ayaklanmayı" başlatmak üzere 10.000 kadar gönüllü topladığını ileri sürmüştür.[14] Bu arada Haralambidis, Tevkeris köyü civarında bir başka çete örgütlemek amacıyla kırk kadar tüfek getirmek üzere damadını Trabzon'a gönderir.[15] Çalışmalar eylül ayına kadar yeterince ilerlemiş olmalı ki, Vasil Usta Batı Pontus gerillasının şefi ilan edilir. Aynı günlerde Rus işgali altındaki

topraklardan getirilip Taflan köyü yakınlarında saklanan silahların ele geçirilmesi amacıyla yapılan bir eylem Türk ordusuyla bir kez daha silahlı çatışmaya girilmesine neden olur.

En sonunda, Rusların onu oyalamalarından endişe eden Vasil Usta, 24 Eylül'de büyük bir darbe indirmeye karar verir. 80 adamıyla, hem bir cezalandırma eylemi hem de Rusları etkilemeyi amaçlayan bir eylem olarak tasarladığı bir harekat başlatır. Gerçekte bunun, Rusları müdahale etmeye zorlamak için Türkleri bir şiddet eylemine kışkırtmak üzere girişilmiş bir eylem olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devrimciler tarafından, her zaman aynı sonucu vermemekle birlikte sık sık kullanılan bir yöntemdir. Bu kez Vasil Usta'nın yanında Samsun'daki Yunan konsolosluğunun sekreteri Lazaros Melidis de vardır. Vasil Usta ve adamları Türk köylerinden geçerek yürüyüşlerini sürdürürler ve Rumlara eziyet ettikleri varsayılan insanları öldürüp evlerini yakarlar. Vasil Usta hatta jandarmaya saldırma cüretinde bile bulunur. Sonunda Ordu yakınlarında askerler onları yakalar ve yapılan bir meydan muharebesinin ardından Vasil Usta ve 9 adamı, 18 Ekim'de Trabzon'a sığınırlar; savaşın sonuna kadar orada kalacaklardır.[16]

Türklerin bu olaya iki farklı tepkisi olacaktır: Türk çetelerinin giriştikleri karşı saldırılar ve sürgün. Bunlardan birincisi daha çok yerel kuvvetlerin eseri gibi görünmektedir. Müslümanlar arasında da Hıristiyanlar kadar asker kaçağı vardır ve İttihat ve Terakki Partisi'ne bağlı eşraf, partinin milliyetçi ilkelerini uygulamaya koymaya hazırdır. Türk çeteleri arasında en ünlüsü Topal Osman'ınkidir, ancak Yunan kaynaklarındaki tanıklıklara göre onun Tirebolu ve Giresun yöresindeki Rum köylerine yaptığı ilk saldırıların 1916 kasımında gerçekleştiğine bakılırsa, bunlar Vasil Usta'nın eylemlerinden sonraya rastlar.[17]

Sürgün ise resmî yetkililerce kararlaştırılmış ve uygulanmıştır. Bunlardan ilki o sırada bir sınır şehri olan Tirebolu Rumlarıyla ilgili olarak, muhtemelen ekim ayı sonunda kararlaştırılmış, halka 9 Kasım'da duyurulmuş ve 16 Kasım'dan itibaren uygulanmaya başlamıştır. Rum nüfus ilk aşamada Giresun'a doğru sürülmüş, ardından içerdeki Şebin Karahisar'a yönlendirilmiş ve sürgünler şehre 3 Aralık'ta varmışlardır. Şebin Karahisar ile Suşehri arasında geçirilen bir tereddütten sonra sürgüne gönderilen grup 1915'te boşaltılmış olan Ermeni köyü Birk'e yerleştirilmiştir.[18]

Bu durumdan endişelenen metropolit Germanos, Kafkasya cephesi kumandanı Vehip Paşa nezdinde bir girişimde bulunur, ama hiç bir sonuç alamaz ve aralık ayı başında Bahaettin Şakir'in Samsun'a gelmesiyle birlikte sürgün politikası sistemli bir şekilde uygulanır. Bundan önce de Türk çeteleri Samsun bölgesinde köylere saldırırlar. Aralık sonuna kadar 18 köy tamamen, 15 köy de kısmen yakılmıştır.[19] 9 Ocak'ta Samsun eşrafından 80 kişi tutuklanır ve ertesi gün Havza'ya gönderilir. Aynı gün genel sürgün uygulaması, Karavangelis'in ilk çetelerini örgütlediği, Samsun'un Rum varoşundan, Kadıköy'den başlatılır. 4.000 kişi önce Havza'ya, ardından Çorum'a gönderilir. Giresun çevresindeki Rum köylülerinin nakli de aynı tarihte başlatılır. Onu ocak sonunda Bafra ve

çevresi, şubatta da Çarşamba ve Ünye izleyeceklerdir. Buralarda yaşayan 30.000 kadar insan Ankara vilayetine doğru yola çıkarılır.[20] Bu büyük sürgün dalgası şubat ayı sonunda durulur. Ordulu Rumlar 3500 kişiyi götüren Rus donanmasının buraya gelmesinin ardından 1917 Ağustos'unda sürüleceklerdir. Sinop'ta yaşayan Rumlar da 6 Temmuz'da nakledilirler. En sonunda da metropolit Germanos ile ilgili olarak, İstanbul'daki evinde gözaltında tutulma kararı alınır.

Rum tehciri, bir yıl önce Ermenilere uygulanandan farklı olarak katliama yolaçmamıştır; ne Rum ne de başka herhangi bir kaynak bu konuda herhangi bir iddia öne sürmüş değildir. Buna karşılık Yunanlı yazarlar sürülenlerin toplam nüfusun üçte birinden fazla olduğunu ve kayıpların da sürülenlerin üçte ikisine ulaştığını ileri sürerek, tehciri, amacı sürülen nüfusu yoksunluk ve hastalıklar yoluyla ortadan kaldırmak olan "kansız bir katliam" olarak nitelemektedirler.[21] Eldeki doğrudan tanıklıklardan edinilen bilgiye göre, sürgünün kendisi çok sayıda ölüm olayına yol açmamış olmakla birlikte, sürgünlerin iç bölgelerde yerleştirilmelerinden sonra, salgın hastalıklar, özellikle tifüs pek çok kişinin hayatını almış ve gerek bireylerin gerekse topluluğun direncini önemli ölçüde kıran köklerinden kopma olayının yol açtığı psikolojik etkilerle kötü beslenme, salgın hastalıkların etkisini arttırmıştır.[22]

Daha önce kurulan çeteler Rum nüfusun tehcirini önlemeyi başaramamış olmakla birlikte, yerlerine, aralarından en önemlisi, Vasil Usta'nın yerini aldığı anlaşılan Dimitrios Haralambidis'in yönettiği Ayıtepe çetesi olmak üzere, özellikle yakılan köylerden kaçan Rumları biraraya getiren ve dağlarda "kurtarılmış bölgeler" oluşturan yeni çeteler kuruldu. Türk ordusunun peşpeşe saldırıları Ayıtepe'de başarılı olamadı ama, Otkaya'da başkaldıranlar yok edildiler, başka yerlerdeki çeteler ise iç bölgelere çekilmek zorunda kaldılar. Türk ordusunun bu ayaklanma odakları karşısında etkisiz kalması ve başkaldıranların Türk köylerine saldırılarını sürdürmeleri karşısında, yerel bir uzlaşma sağlandı ve Türk köylüleri kendi güvenliklerini sağlamak üzere çetelerle Yunan sürgünlerinin yiyecek gereksinimlerini karşılamayı kabul ettiler. Savaş sona erdiğinde bu **modus vivendi** hâlâ geçerliydi ve 1918'de tehcire uğrayan Rumlar yavaş yavaş kendi köylerine dönmeye başladılar.[23]

Anlattığımız bu olaylar Pontus'un batı kesimiyle, Samsun sancağına tekabül eden bölgesiyle ilgilidir; Trabzon'un kaderi ise çok farklı olacaktır. Bu bölgede yaşayan Rum topluluğunu Samsun'daki metropolitin tam tersi bir tutum benimseyen Trabzon metropoliti Hırisantos Filippidis yönetmekteydi. Leipzig ve Lausanne'da tamamladığı parlak felsefe eğitiminin ardından 32 yaşında Trabzon kilisesinin başına getirilen Filippidis, Ortodoks kilisesinin "Bizansçı" çizgisindendi. Rum topluluğunun Türk topluluğuyla işbirliği yaparak barışçıl bir şekilde ilerleyebileceğine ve böyle bir evrimin kaçınılmaz olarak İmparatorluk bünyesinde Rum ögesinin üstünlüğüne yol açacağına inanmaktaydı.[24]

Bu ilkelerden yola çıkarak, göreve seçilir seçilmez, kendi topluluğuna yönelik olarak yoğun bir kültürel gelişme ve Türk yetkilileriyle iyi geçinme politikası

uygulamaya başladı. 1914 seferberliği sırasında Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'le görüşerek şehrin silah altına alınan Rum halkının, Trabzon'da sivil görevlerde görevlendirilmesini sağladı ve böylece Rus vatandaşlığına geçmiş olan Rumların tehcire uğramalarını önledi. İster Rus, ister Alman olsunlar yabancılar karşısında aynı endişeyi paylaşan vali ile metropolit, şehri birlikte yönetmeye başladılar ve 1916'da Rusların şehre girmeleri üzerine buradan ayrılmadan önce Cemal Azmi Bey, şehrin idaresini metropolite bıraktı.

Valiyi yolcu ettikten sonra Hırisantos Büyük Dük Nikolay Nikolayeviç'i kabul etti. Daha sonra da yine, topluluğun dönemin çalkantılarına rağmen varlığını sürdürmesi gerektiği anlayışından hareketle 1917'de Trabzon Sovyeti'ne katıldı. Ancak o dönemin koşulları temel bazı seçimler yapmayı dayatıyordu. Rusların Kafkasya cephesinin çökmesinin ardından batılı müttefiklerin temsilcileri bu bölgede Türk ilerlemesini durduracak bir kuşak oluşturmaya çalıştılar; bu kuşağa kuzeyden güneye doğru Pontus Rumlarının, Gürcülerin, Ermenilerin ve Urmiye Nasturilerinin katılmaları söz konusuydu. 1917 yazında Hırisantos, Trabzon Rum "Ulusal Birliği" nin oluşturulmasında başı çekti ve bölgenin iç kesimlerindeki köylüleri Rusların bıraktıkları silahlarla donatmaya girişti. Ancak Hırisantos, müttefiklerin Tiflis'teki girişimlerine fazla bir başarı şansı tanımıyordu. Nitekim Fransız temsilcili Albay Chardigny'nin ona Kafkasya'da bir Yunan birliği oluşturmak üzere gönüllüler istemek için yazdığı 24 Aralık 1917 tarihli mektuba, bu doğrultuda bir iki araştırma yaptıktan sonra verdiği cevapta bu öneriyi nazikane bir biçimde reddetme yolunu seçti. Buna karşılık silahlı Rum köylüleriyle Osmanlı ordusunun öncü güçlerini oluşturan Türk çeteleri arasında ilk çatışmalar başlayınca Hırisantos Vehip Paşa'ya bir heyet göndererek Türklerin memleketlerine geri dönme koşullarını müzakere etmeye karar verdi. Vehip Paşa'nın gönderdiği bir irtibat subayı şehrin teslim koşullarını belirlemek üzere metropolitin ve yerel sovyetin yanında kaldı. Bu sırada iç kesimlerde de silahlı Türk ve Rum köyleri arasında bir barış ya da ateşkes anlaşmasına varılmıştı.[25]

Çatışma alanındaki bu olaylar Rusya, Yunanistan ve Avrupa'ya dağılmış olan Pontuslular arasında heyecan uyandırmaktaydı. Eski Giresun belediye başkanı Kaptan Yorgi'nin Marsilya'da ticaret yapan oğlu Constantin Constantinidis, görünüşte, Sovyetlerin Rus İmparatorluğu'nda yaşayan halkların kaderlerini kendilerinin belirlemeleri yolundaki deklarasyonundan esinlenerek, Marsilya'da bir "Tüm Pontuslular" kongresi toplamaya karar verdi. Ama bu kongrenin toplanmasından bir süre önce, 1917 Ekim ayı ortasında Atina'da, "Karadeniz kıyı şehirlerinde yaşayan Rumların" temsilcilerinin katıldıkları ve Atina'daki Rus elçisi Demidov'a bakılırsa "tüm dünyada düşüncelerin bu doğrultuda gelişmesinin ve Rus Sovyetlerinin desteğinin yarattığı olumlu havadan yararlanarak Karadeniz kıyısında yaşayan bütün Rumları bağımsız bir devlet içerisinde birleştirme "amacını güden bir başka konferans toplandı."[26] Böylece, bilebildiğimiz kadarıyla bağımsız bir devlet kurma fikri, ilk kez orada, yani Atina'da ortaya atıldı. Birkaç gün sonra, 25 Ekim'de, Atina gazetesi "Hora", Fransa'daki derneğin kurulduğunu haber veriyordu.[27] Constantinidis'in bilinen ilk mektubu 31

Ekim tarihini taşır; Pontuslu Rumlara hitaben yazılan bu mektup Marsilya Kongresi için temsilciler gönderilmesini istemektedir.[28] 13 Kasım tarihini taşıyan ve Atina'daki Pontus Derneğine gönderilen bir başka mektupta da Constantinidis, Venizelos ile Nice'te buluşacağını bildirmektedir.[29]

Sonunda söz konusu kongre 4 Şubat 1918'de, katılmayı istemiş olsalar bile Marsilya'ya gelemeyen Pontuslu Rumlar katılmaksızın toplanır. Atina derneğine yazdığı bir mektupta Constantinidis bu kongreyi Rusya ve Pontus temsilcilerini beklemeden topladığı için özür dilemektedir. Bu kararı "yüksek mevkilerdeki dost çevrelerin tavsiyesi üzerine" aldığını belirtir.[30] Kongre, o sırada dış ilişkiler komiseri olan Troçki'ye bir mektup göndererek "artbölgeleriyle birlikte Sinop'a hatta Sinop'un daha da ötesine uzanan bölgede" bir Pontus Cumhuriyeti kurma isteğini bildirir.[31] Garip bir şekilde imparatorluk Rusyası genel kurmayının taleplerine sahip çıkan bu mektup, müttefikler ve özellikle Fransa tarafından iyi karşılanmaz. Aynı şekilde, bu olay sırasında oynadığı rolün tam ne olduğu bilinemeyen Venizelos da Pichon'a 18 Ocak 1918'de verdiği bir notada, savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamakta olan Yunanlılar için garantiler istemekle yetinir.[32]

Bununla birlikte Constantinidis temaslarını sürdürür. Marsilya'da bulunan Aram Turabian aracılığıyla Ermenilerle ilişkiye geçerken[33], Paris'teki temsilcileri de hem Albert Thomas ile hem de "Pontus limanları, bir bakıma İran'ın doğal limanları olduğu için"[34] İran büyükelçisiyle buluşurlar. Nihayet 2 Kasım 1918'de Marsilya'da toplanan ikinci bir kongre, Constantinidis'i, ulusal meseleye bir çözüm bulmakla görevlendirir.

Sonradan önemli bir rol oynayacak olan Pontus Merkez Birliği, aşağı yukarı aynı tarihlerde, Ekim 1918'de Krasnodar'da kurulacaktır.

Böylece oyunun 1919 ile 1922 arasında oynanacak olan ikinci perdesinde rol alan bütün aktörler savaş ertesinde, sahnedeki yerlerini almışlardır.

MÜTAREKE VE BÖLGEDEKİ DURUM

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi müttefiklere, çıkarlarının tehlikede olduğu her yerde duruma müdahale etme hakkını veriyordu (7. madde). Bu hüküm, bir yandan müttefiklerin müdahale etmelerini sağlamak üzere Hıristiyan nüfusun, diğer yandan da böyle bir müdahaleyi önlemek için Müslüman nüfusun harekete geçmelerine neden olarak, ağır birtakım sonuçlar doğurdu.

Mütarekenin hemen ertesinde Osmanlı hükümeti asker kaçaklarıyla ilgili olarak bir af ilan etmekle birlikte bu kararın ne Pontus'ta ne de başka yerlerde pek etkili olduğu söylenemez. Bazı asker kaçakları köylerine dönerler ama, dağlarda yaşadıkları sürece edindikleri başkaldırı alışkanlıklarından ve otoritelere karşı takındıkları bağımsız ve başına buyruk tavırlardan vazgeçmezler. Bu nedenle, ilan edilen af, çeteleri tasfiye etmek yerine kurumlaştırmaya yarar. Öte yandan, İmparatorluğun teslim olmasından ötürü moralleri bozuk olan Türkle-

rin tersine Rumlar, geleceğin kendilerine ait olduğu duygusuna kapılırlar. Rum Kilisesinin dinî hiyerarşide üst mevkilerde bulunan görevlileri de bu amaçla, bu unsurları ileride kurulacak bir askerî gücün çekirdeği olarak örgütlemeye çalışırlar.

Türkler Rum çetelerini, 13 ve 23 Kasım tarihlerinde Merzifon bölgesindeki iki köye saldırmak ve onları yağmalamakla suçlarlar.[35] Rumlar ise, İstanbul'daki Yüksek Mütteffik Komiserlerine, Müslümanların bir katliam hazırlığı içinde bulunduklarından şikayet ederler.[36] Tabii şehirli ve kırsal kesimden Müslümanlar, tehcire uğrayan Rumlarla Ermenilerin mallarını geri vermekten de pek memnun değildirler ve bunu olabildiğince dile getirirler, ama o sırada güçlü konumda olanlar Rumlardır. Bu yüzden Kafkasya ordusu kumandanı Yakup Şevki Paşa, aralık ayı içinde emrindeki 15. tümene bağlı bir alayı, Rum çetelerine karşı Samsun'a göndermek zorunda kalır[37] ve ona Yüksek Komiserlerin şikayetini aktaran Harbiye'ye, bu yanlı haberlerin Rumların faaliyetlerini gizlemeye hizmet ettiği cevabını verir.[38]

Ancak düzenli ordunun hem çok ufalmış hem de moral bozukluğu içindeki güçleri olaylara hakim olabilecek durumda değildirler, Samsun ve çevresindeki Türk eşraf dengeyi kurabilmek için Laz çetelerini yardıma çağırır. Bunlar kısa sürede Rum, Türk ayırımı yapmadan yöre halkı üzerinde egemenlik kurarlar.

Ocak 1919'dan itibaren müttefiklerin bölgeye yeni görevlerle gönderdikleri **"political officers"** (siyasi görevli subaylar) ya da eski görevlerine geri dönen Merzifon Amerikan Koleji'nin misyonerleri ve Samsun'daki American Tobacco Co. şirketinin memurları, Hıristiyan eşrafla görüş birliği içinde, müttefik müdahalesi kartını oynamaya başlamış görünürlerken, Londra'nın ve özellikle Washington'un temkini elden bırakmadıkları dikkati çekmektedir. 11. Ocak'ta American Tobacco Co. 'nun ajanı P. E. King, Amerikan Yüksek Komiseri'ne gönderdiği raporda, Türklerin ve özellikle köylülerin silahlandıklarını bildirir. Komiser bu raporu İngiliz meslekdaşına geçirir, o da Londra'ya gönderir.[39] Birkaç gün sonra Samsun'u ziyaret eden İngiliz ordusundan yüzbaşı Harty, aynı mealde bir rapor göndererek savaş gemilerinin limanlara gelmeleriyle sınırlı kalan bir operasyonun ancak kıyı kesiminde düzeni sağlayabileceğini belirtir.[40] 30 Ocak'ta ise Nikopolis (Şarkikarahisar) metropoliti Gervasios, İstanbul'dan yaptığı bir çağrıda, Pontus'a askerî kuvvet gönderilmesini ister.[41]

Konu 6 Şubat'ta Yüksek Komiserlerin haftalık görüşmelerinde gündeme gelir ve Fransız temsilcisi amiral Amet, kırsal kesimde Rumların ve Ermenilerin katledildiklerinden söz eder.[42] Ancak 1923'te İstanbul'da Türklerin yayınladıkları Pontus Sorunu adlı karşı-propaganda kitabında, Rum çetelerinin gerçekleştirdikleri 25 kadar öldürme ve bir o kadar da hırsızlık olayının ayrıntısına girilmesine karşılık, Pontuslu Rumların uzun martirlik savlarında, 1919 kışı ve yazıyla ilgili olarak tek bir somut örnek bile yer almamaktadır.

Endişe verici bu haberlerin artması üzerine **Foreign Office**, meselenin donanmanın yapacağı birkaç manevra ve bölgeye subayların gönderilmesiyle halledilebileceğini ileri sürerek ortalığı yatıştırmaya çalışır. Ancak Webb, cevabın-

da bölgedeki Rumların, Türklerin ve Ermenilerin silahsızlandırılmasını sağlayacak büyüklükte bir güç gönderilmesi gerektiğini[43] ve İngiliz kuvvetlerinin kumandanı general Milne'den bu gücü sağlamasını talep ettiğini bildirir.[44] Bunun üzerine 9 Mart'ta Samsun'a ulaşan Majestelerinin 200 Gurka'sı, Rum topluluğunun heyecan gösterileriyle karşılanır.[45] Samsun'a 13'ünde gelen ve sonra Merzifon ile Amasya'ya kadar uzanan teğmen Perring, gözlemlediği sükuneti bu birliğin orada bulunuşuna bağlamaktadır.[46] Ancak teğmen Hamdi'nin, mitralyözü ve birliğine bağlı askerleriyle birlikte çetecilere katılması, onun bu ziyareti sırasında gerçekleşecektir.

Bundan böyle İngiliz subayları bu bölgeye sık sık geleceklerdir. Ayın 28'inde yüzbaşı Eliott elli Rajput askerini Merzifon'a götürerek orada Amerikan misyonuna ait olan binaların boşaltılmasına nezaret eder, 24 Mart'ta yüzbaşı Hurst Bafra'ya, 4 Nisan'da Vezirköprü'ye gelir.[47] Ancak Pontus Sorunu adlı kitaba göre Rum çetelerinin çıkardıkları olayların sayısı, şubat ayında 2 öldürme ve 16 hırsızlık olayına kadar inmişken martta sırasıyla 15 ve 25 olaya, nisan ayında ise 20 ve 29 olaya yükselir. İngiliz istihbarat ajanlarının Milne'ye gönderdikleri raporlarda, Samsun bölgesinde, Osmanlı ordusunun silahlandırdığı Türk köylülerine saldıran 300 silahlı Rum'un varlığından sözedilir.[48] Batum'u boşaltarak, düzeni sağlamak üzere bölgeye gönderilen Kafkasya ordusunun 5. tümeni Amasya'ya bu sırada gelir.[49]

7 Nisan'da Samsunlu Rumlar Yunan bağımsızlığını büyük şamatayla kutlarlarken, Samsun'daki İngiliz temsilcisi Salter, başlarında metropolit Germanos bulunan eşraf arasında bir komite örgütler; bu komitenin köylerde, yerel planda mali kaynak toplamak, çete şefleriyle bağlantı kurmak ve genel bir alarm halinde koordinasyonu sağlamakla görevli alt-komiteleri vardır.[50] Aynı dönemde Trabzon'daki Fransa konsolosu Lepissier de Pontus hareketinin "neredeyse resmi bir nitelik kazanmakta olduğunu" bildirmektedir.[51] Nisan ayının ikinci yarısında Germanos ve ona bağlı olan Zilon (Zile) piskoposu Eftimios, çete şeflerini Samsun piskoposluğunda bir araya toplayarak, Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Tokat, Niksar, Merzifon, Havza, Erbaa, Ladik, Amasya ve Vezirköprü bölgelerinde örgütlenilmesi kararını alırlar.[52] Birkaç gün sonra Samsun limanına Yunan Kızıl Haç'ından bir misyonu getiren Yunan bandıralı "Ioannina" gemisi yanaşır. Bu aslında İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri E. Kanellopulos ile temas halinde yine merkezi İstanbul'da olan Pontus Merkez Cemiyeti tarafından örgütlenen ve görevi bir ayaklanmanın koşullarını yerinde incelemek olan bir misyonu gizleyen bir paravanadır.[53] Samsun'da, yoluna doğuya doğru devam edecek olan "Ioannina" ya Germanos da biner. Gemi 6 Mayıs'ta Giresun'a ulaşacak ve sonra Trabzon, Batum ve Sohum'a kadar giderek İstanbul'a 18 Mayıs'ta dönecektir.

Bir sonraki aşama, Rumların örgütlenmesini önleyebilecek tek yerel muhalefet odağı olan Türk askeri güçlerinin sınırlandırılmasıdır. Amiral Calthorpe, 21 Nisan'da Osmanlı Hariciyesi'ne bu doğrultuda bir mektup gönderir. 25 Mayıs'ta Hariciye Nezareti bu mektuba verdiği cevapta, uzun bazı açıklamalardan son-

ra imparatorluk hükümetinin düzeni sağlamak üzere mirliva Mustafa Kemal'i bölgeye gönderdiğini bildirir.[54]

Herşeyi altüst eden bu kararın ardında kuşkusuz, Mütareke'nin 7. maddesi uyarınca müttefiklerin bölgeye askeri güç çıkarmalarını önlemek ve bunun yanısıra daha önemsiz görünen, parlak ve parlak olduğu kadar da endişe verici bir paşadan kurtulmak gibi bir niyet vardır. Bu karar aynı zamanda Mustafa Kemal'e ulusal hareketi başlatmak üzere ideal bir fırsat sağlamaktaydı.

Mustafa Kemal Samsun'a, 19 Mayıs'ta, 100 kişilik yeni bir Hintli birliğinin ve Novorossisk'ten gelen 580 Rum göçmeninin[55] gelmelerinden iki gün sonra vardı; dört gün önce ise Yunan ordusu İzmir'e çıkmıştı. Mustafa Kemal'in orada bulunuşu, Pontus bölgesini birden, hem aktüalitenin hem de tarihin ilgi odağı haline getirdi. Bu sayede elimizde 1919 baharı ve yazı ile ilgili olarak durumu oldukça ayrıntılı biçimde değerlendirmemize olanak veren pek çok kaynak bulunmaktadır.

Bu kaynakların başında doğrudan Mustafa Kemal tarafından gönderilen raporlar geliyor. Samsun'a gelir gelmez yüzbaşı Hurst'le tanışan Mustafa Kemal toplulukların başkanlarını da evine davet etti. Germanos anılarında bu davete icabet etmediğine üzüldüğünü söylemekte, "Merkez"in Türk yetkilileriyle her türlü temastan kaçınma yönünde direktifleri bulunduğunu eklemektedir.[56] Mustafa Kemal tarafından 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderilen üç rapor, durumun genel görünüşünü özetlemektedir.[57] Ona göre, Germanos'un yönettiği Rum çetelerinin Mütareke'den sonra siyasi bir hedef güttüklerinden kuşku edilemezdi; buna karşılık Müslüman çeteler adi çapulculuk yapmaktadırlar. Raporda, otuzüçü doğrudan Samsun havalisinde bulunan kırk kadar, iyi bilinen Rum çetesi sayılmakta, buna karşılık Müslüman çetelerinin sayısının, altısı Samsun'da olmak üzere ancak onüç olduğu belirtilmektedir. Bu son çetelerin Müslüman köylerini Rum saldırılarına karşı savunmayı da üstlendikleri belirtilmektedir. Mustafa Kemal'e göre İngilizler durumdan haberdardırlar ve bölgede bir oldu bitti yapma hazırlığı içindedirler. Bu bilgilere, 24 Mayıs'ta Havza'dan gönderdiği raporda yenilerini ekler.[58] Bu rapora göre Amasya havzasında 20 Rum çetesi vardır ve Ladik, Erbaa ve Niksar arasında da 5 başka çete etkili olmaktadır. Ayrıca bu yörede 4 Müslüman çetesi bulunmaktadır, buna karşılık Ermeni çeteleri önemli değildir. Son onüç gün içinde Müslümanlara karşı 5 saldırı olayı düzenlenmişken ve Rum ve Ermeni propagandacıları halkları delicesine kışkırttıkları halde Hıristiyanlara karşı herhangi bir saldırı olayı meydana gelmemiştir. Bu kışkırtmalara İngiliz subaylarıyla Amerikalı personelin göz yumdukları da eklenmelidir. Buna karşılık Trabzon vilayetinde durum daha sakindir; burada birkaç Müslüman çetesi ve Santa bölgesinde üslenmiş bir Rum çetesi vardır.

Aynı tarihte Hurst de Samsun'dan bir rapor yazarak[59], iki Türk çetesinin teslim olduklarını bildirmiştir. Hurst raporunda düzensizliği asıl, aralarında hiç bir ayırım gözetmeden köylere saldıran Laz çetelerinin yarattığını da kabul etmektedir.

Ancak olaylar hızla tırmanacak ve her iki tarafın içinde bulundukları ruh du-

rumunu gözler önüne serecektir. 29 Mayıs'ta terhis edilmiş yedi Türk askeri, Mahmutlu köyü yakınında, bir çetenin yardımını alan Rum köylüleri tarafından öldürülür.[60] Dört kişi hapse atılır ve Mustafa Kemal, Erzurum'da kumandan olan Kazım Karabekir'e, Karadeniz kıyı şeridindeki Rumların ayaklanabileceklerini, buna karşı Türk köylerini silahlandırarak ve jandarmadan yararlanarak karşı koymak niyetinde olduğunu yazar.[61] Ayın 31'inde Germanos, Havza piskoposundan aldığı bilgilere göre Mustafa Kemal'in direnme hareketini örgütlediğini ve birçok Rum'u hapsettiğini söylemek üzere Hurst'ün Samsun'daki bürosuna gelir.[62] Bir gün önce de İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline karşı Havza'da büyük bir miting düzenlenmiştir. Hurst ertesi gün yola çıkar ve akşam Havza'ya vardığında endişe verici başka haberler alır. Rivayete göre Mustafa Kemal cuma namazı sırasında camide zehir zemberek bir söylev vermiştir ve ardından Dereköy köyünde üç Rum öldürülmüştür. Ama sonradan sözü edilen bu söylevi kimsenin işitmediği ve aslında bu konuşmayı belediye önünde eşraftan birinin yaptığı[63], Dereköy'deki kavgada ise iki de Türk'ün öldükleri ortaya çıkar.[64]

Ertesi gün Hurst Merzifon'a geçer. Yüzbaşı Levien ona Mustafa Kemal'in 24 Mayıs tarihli raporunda önemli bir çetenin varlığından sözettiği Gümüşhacıköy'ün askerlerle sarıldığını, Amerikan kolejini müdürü G. E. White de, açık açık, otuz yıllık deneyimine göre içinde bulundukları durumun tam bir katliam öncesi durum olduğunu söylerler.

Hurst'un, Mustafa Kemal ile buluştuğu Havza ziyareti, Mustafa Kemal'i temkinli olmaya davet etmiştir. Ayın 4'ünde Türk çetelerine, bir müttefik müdahelesine yol açmamak için eylemlerden kaçınma tavsiyesinde bulunduğunu, Laz çetelerinin bölgeden kovulduklarını ve Hıristiyanları yatıştırmak üzere de Fransız ve İngiliz subaylarının nüfuzuna güvendiğini belirten bir telgraf çeker.[65] Ama bir yandan da, Merzifon'da Müslümanların silahlanmasıyla ilgili endişe verici raporlar alan Hurst'ü[66] Amerikan Koleji'nin çatısı altında Ermeni ve Rumları devrimci komitelerde örgütlemekle suçlar.[67] Merzifon'da İzmir'in işgaline karşı bir miting düzenlemek isteyen Mustafa Kemal'i Müslüman mahallelerinin abluka altına alınmasını emreden Hurst engeller.[68] Sonunda Hurst Samsun'a gitmek üzere ayın 10'unda Merzifon'dan ayrılır, ama yolda Lazlar tarafından, ayakkabılarına varılana dek soyulur ve Mustafa Kemal 13'ünde Amasya'ya gitmek üzere yola çıkar.

22 Mayıs tarihli raporlarından birinde Mustafa Kemal Rusya Rumlarının zorla Pontus'a sürüldüklerini, amacı oradaki Rum nüfusun kalabalıklaşması olan bu uygulama sırasında savaş sırasında askerden kaçan çete şeflerinin de onların arasına karıştıklarına dikkati çekmiştir.[69] Trabzon'daki Fransız konsolosu Lepissier de bu görüşleri desteklemektedir. 4 Haziran'da Novorossisk'ten gelen göçmenlerin Trabzon'a ancak Fransa temsilcilerinin müdahelesinden sonra ayak basabildiklerini bildiren telgrafının[70] ertesi günü :"Sağlam kaynaklardan öğrendiğime göre, Rus cephesinin çökmesi sırasında orada gizlenmiş olan silahlı komitacıları Rusya'dan gizlice getirme emri verilmiştir; bu komitacılar esas olarak Samsun çevresinde toplanmışlardır ve güçleri 2500 adama ulaşan çe-

teler birkaç yıldan beri buldukları her fırsatta Müslüman halka karşı kanlı öç alma eylemlerine girişmektedirler"diye yazar.[71] Aynı şekilde 17 Haziran'da Tiflis'te kaleme alınan bir Fransız raporunda: "Samsun bölgesinde yüzbaşı Salter 400 kadar şimdilik fazla olay çıkarmayan Rum komitacısı, 200 kadar Laz komitacısı ve 150 Türk eşkiyası saymaktadır. Lazlar artık Rum şehirlerinin düzenli ordu tarafından çok iyi korunduklarını düşünmektedirler ve komitacılar bu yüzden Türk köylerini yağmalamaya başlamışlardır."[72] denilmektedir.

Aynı tarihlerde Karadeniz'de yaptığı bir turdan dönen Yunan torpido gemisi "Velos" un komutanı, Yunan hükümetine iki rapor sundu.[73] Bu raporlarda, kırsal alandaki Rumların güvenliğinin sağlanamadığından şikayet edildikten sonra, Trabzon bölgesinde kırsal kesimin savunmasına yönelik örgütlenmenin henüz başladığı, buna karşılık Samsun bölgesinde şimdiden 2000 kadar silahlı adam bulunduğu belirtilmektedir. Rapor ayrıca o güne kadar Rusya'dan 7.000 kadar göçmenin döndüğünü, ancak sıranın kendilerine gelmesini bekleyen daha 100.000 göçmen bulunduğunu belirtmektedir. Raporda son olarak göçmenlerin yerleştirilebilmeleri için müttefiklerin kırsal alandaki düzenin korunmasına yardımcı olmaları istenmektedir.

Temmuz ayının ilk yarısında İngiliz yarbayı Ian Smith Samsun ile Amasya arasındaki bölgeyi dolaşır. Çetelerin hala faal, halkın silahlı ve Türk ve Rum köylülerinin karşı tarafla ilgili olarak eskisi kadar şüpheci olduklarını yazar. "Mustafa Kemal ile Refet Bey'in (o sırada Amasya'daki 3. ordunun kumandanıdır) bölgeden ayrılmalarının Hıristiyanlar arasında güvenin sağlanmasına yardımcı olabileceğini, ama aynı zamanda Samsun'daki Ortodoks piskoposunun da bölgeden uzaklaştırılmasının yerinde "olacağını düşünmektedir". Bir Pontus devleti kurulması yönündeki prpopagandayı o yürütmekte, bölgenin tamamında siyasi amaçlarla oluşturulan çete örgütlenmesini o denetlemektedir;görüşlerinde oldukça hoşgörüsüzdür ve Hellen-yanlısı hırsları sınırsızdır. " Ian Smith, Rum çetelerinin 3.000 silahlı bir güce sahip olduklarını tahmin etmektedir.[74]

Amerikalılar da, gerek tütün gerek buradaki misyonerleri nedeniyle bölgeyle ilgilenmektedirler. Yüksek Komiser Amiral Mark Bristol, Karadeniz'de yaptığı bir inceleme gezisinden sonra yazdığı bir raporda, "Rum eylemlerinin yarattığı anarşi ortamından" duyduğu rahatsızlığı belirtmekte ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında uygulanan yöntemlerin burada da uygulanmasına "çok kesin biçimde" karşı çıkmaktadır.[75] Ağustos başında kıyı şeridini ziyaret eden Amerikan konsolosu Chessbroughda Trabzonlu Rumların pragmatizmi ve tutuculuğu ile Samsunlu Rumların heyecanı arasındaki farka dikkat çekmektedir. "Patrik olabilmek için her şeyi yapmayı göze almış, hırslı, dalavereci, gözü kara biri "dediği Germanos'u kötülemeye neredeyse kelimelerin yetmediğini söylemekte ve "Samsun çevresinde faaliyet gösteren bazı Rum çetelerinin İngiliz ajanları tarafından oluşturulduklarını, onlar tarafından beslendiklerini" düşünmektedir.[76] Buna karşılık ağustos sonunda Samsun'a gelen U. S. S. "Olympia" gemisinin kumandanı, American Tobacco Company'nin müdürü Mr. Johnson'a göre "Rum eşkiyalarının başında piskopos, Türk çetelerinin başında ise hükümet bulunmaktadır" diyerek herkesi aynı kefeye koyar.[77]

Bu tanıklıkların bütünü, Mustafa Kemal'in bölgeyi denetimi altına almasından önceki durumla ilgili olarak gerçeğe oldukça yakın bir tablo çizmektedir.

DIŞARDAKİ ÖRGÜTLENME VE DİPLOMATİK SAVAŞ

Sorunun iç ve dış yönlerini ayrı ayrı ele almak, bu yalnız bize inceleme kolaylığı sağladığı için değil, fakat bir meselenin bu iki yönünün çok ender olarak bu sorunda olduğu kadar birbirlerinden kopuk olmaları nedeniyle yeğlediğimiz bir yaklaşımdır. Ne kadar heyecanlı olursa olsun, içerdeki hareket, çatışma alanındaki güçler dengesini gözönünde bulundurmak zorundaydı;buna karşılık dışardaki, aralarında bölünmüş, müttefiklerin ve Yunanistan'ın elde ettiği başarılardan sarhoş olmuş Pontuslu Rum örgütleri, kendilerini, başarı şansını ve bölgedeki yurttaşlarının kaderini her geçen gün daha fazla tehlikeye atan ütopik taleplere ve tedbirsiz açıklamalara kaptırmışlardı.

Venizelos gerek gerçekçi olduğu gerekse inançları bu doğrultuda olduğu için-Yakın-Doğu'daki Rum ticaret kolonilerinin oldukları gibi varolmalarını, doğrudan Yunanistan'a bağlanmalarından daha yararlı buluyordu-2 Kasım 1918'de Lloyd George'a verdiği memorandumda yalnızca Küçük-Asya'nın batısıyla ilgili bir talep öne sürmüş ve Pontus'tan tek bir kez bile söz etmemiştir.[78] Buna karşılık Marsilya kongresi tarafından temsilci tayin edilen C. G. Constantinidis, 1918 kasımında kaleme aldığı Pontus'un ulusal talepleri konusunda Büyük Güçlere verilen notada şöyle yazmaktadır: "Sınırları doğuda Kafkasya ve Batum, güneyde Ermenistan tarafından çizilen ve batıda Sinop'un batısına kadar uzanan muhteşem Pontus eyaleti, adalet ve ulusların kendi kaderlerini belirleme ilkelerine dayanarak, müttefik kuvvetler ve Amerika Birleşik Devletleri'nden eski Trabzon İmparatorluğu'nun ihyasını ve özerk bir cumhuriyet yapılmasını istemektedir". Constantinidis buradaki Rum nüfusunu "yaklaşık iki milyon kişi" olarak vermektedir. Bu memorandum 2 Aralık'ta Foreign Office'e ulaşır ve Arnold Toynbee ayın 4'ünde onu kayıtlara şöyle geçirir: "İstatistikler ve sınırlar gerçek dışıdır. Pontus Ermenistan devletine bağlanacak, böylece Pontuslu Rumlar, tatminkar bir 'ulusal odak' bulabileceklerdir."[79]

Bu görüşü Barış Konferansı'nın açılışında müttefikler de paylaşmaktadırlar. İngiliz kabinesinin Türkiye hakkındaki 7 Şubat 1919 tarihli memorandumu, Giresun-Sivas-Mersin hattının doğusunda kalan toprakları Ermenistan'a vermektedir[80], 21 Ocak'ta Amerikan delegasyonu için hazırlanan "tavsiye raporunda", "Trabzon'un Ermenistan'a bırakılması gerektiği" ifade edilmekte[81] ve Fransız savaş bakanlığı 1 Mart'ta albay Chardigny'ye, Ermenilere Trabzon'da bir deniz kapısı tanınacağını yazmaktadır.[82] Tabii Ermeni delegasyonunun istekleri de bu doğrultudadır ve Bogos Nubar Paşa'yı Paris'te ziyaret eden C. G. Constantinidis, paşanın Trabzon'un ilhakı konusunda çok kararlı olduğunu saptamıştır.[83]

Venizelos'un, istese bile böyle bir oybirliğine karşı çıkması, hele onun da İzmir'i elde etmek için elindeki bütün kozları kullanmak niyetinde olduğu gözönünde bulundurulursa, söz konusu değildi.[84] 16 Ocak'ta Parisli Ermeniler ta-

rafından şerefine verilen bir ziyafette kadehini, Doğu'da iki halk arasındaki derin işbirliği ve dayanışma için kaldırdı[85] ve Barış Kongresi'nin 3 ve 4 Şubat tarihli oturumlarında yaptığı konuşmada Trabzon'un Ermenilere verilmesi gerektiğini savundu.

Pontus'un çeşitli delegasyonlarıyla Venizelos arasındaki bitmeyen çekişmenin temelinde bu tutum yatmaktadır. 15 Ocak 1919'da Batum'da kurulan Pontus Rumları Derneği, ertesi günü yaptığı toplantıda İstanbul'da bulunan Yunan Yüksek Komiseri'nden, Patriklikten ve Constantinidis'ten, Pontus'un bir başka devletin yani Ermenistan'ın egemenliğine girmek zorunda kalmadan özgürlüğüne kavuşabilmesi için izlenmesi gereken politikayla ilgili direktiflerin sorulmasına karar verdi.[86] İstanbul Patrikliği de benzeri bir tavır alarak 1 Şubat'ta Venizelos'a Trabzon'un terkedilmesini protesto eden ve Patrikliğin delegasyonunun Paris'e gelmekte olduğunu haber veren bir telgraf gönderdi.[87] Birkaç gün önce dinî yetkililer bu delegasyona katılmak üzere Hırisantos'a bir davetiye göndermişlerdi.[88]

Bu girişimden hayli rahatsız olan Venizelos Kanellopulos aracılığıyla delegasyonun gönderilmesini erteleyebilmek için bir telgraf gönderdi, ancak Patriklik Anadolulu Rumların çıkarlarının savunulması gerektiği konusunda kararlıydı ve kararında ısrar etti.[89] Bu arada Paris'te de homurdanmalar başlamıştır. Constantinidis ile "Paris'teki Pontus Ulusal Birliği Başkanı" Socrate Oeconomos tarafından imzalanan ve şubatta sunulan yeni bir memorandumda "eski Komnen krallığının Kafkasya'dan Sinop'un batısına kadar uzanan bölümünü, artbölgeleriyle birlikte içine alan topraklarda bağımsız bir cumhuriyet kurulması" üzerinde durulur ve Ermeni delegesi Aharonian'ın Kongre'de 26 Şubat'ta yaptığı "Venizelos ile anlaşmaya varıldığı üzere"[90] Trabzon'u talep eden konuşmasının ardından Oeconomos **Temps** gazetesine 28 Şubat'ta verdiği bir demeçte Yunan başbakanının kararına karşı çıkar. Birkaç gün sonra, bu kez İngilizce olarak yazılan yeni bir memorandum Ermenilerin isteklerine karşı çıkar[91] ve 8 Mart'ta "Pontus delegeleri" göçmenlere yapılacak yardım talebini bahane ederek Amerikalılarla ilişkiye geçerler.[92] Bütün mart ayı boyunca yabancı ülkelerdeki Pontuslu Rum toplulukları ya da Sivas yakınlarındaki Akdağmadeni'nde yaşayan "gizli-Hıristiyan" Stavriotlar gibi ülke içi gruplar tarafından gönderilen ve Pontus'un bağımsızlığını talep eden telgraflar yağar.[93]

Hırisantos İstanbul'a, oradan da Paris'e gitmeden önce Batum'u ziyaret eder. Orada İstanbul'a ve Paris'e temsilciler gönderme çabaları İngiliz kumandanlığı tarafından engellenen[94] Dernek yöneticileriyle görüşür ve onlara Türklerle her türlü temastan kaçınmaları ve Ermenilere karşı eylemlere girişmemeleri yönünde talimat verir.[95] İstanbul, Atina ve Marsilya üzerinden Paris'e giderken yolda Pontuslu Rumların çeşitli dernekleriyle görüşme fırsatını bulur ve bu görüşmeler ona yalnızca belirli bir fikir oluşturmakla kalmayıp temsil yetkisini arttırma olanağını verir. Bu nedenle, 29 Nisan'da Paris'e gelişi Pontus meselesinde bir dönüm noktasına tekabül edecektir.

Oysa bu tarihten daha birkaç gün önce Paris'te bulunan "Yurtdışında yaşa-

yan Rumlar''ın temsilcileri Ermenilerle, İsviçre Konfederasyonu modeline dayalı bir Pontus ve Ermeni birlikteliği için uzlaşmaya vardıklarını düşünmekteydiler.[96] Ancak Hırisantos Paris'e gelir gelmez Venizelos'la üstüste bir kaç kez görüşür, onun görüşlerine karşı çıkar, kendisinden bir rapor isteyince de, ona Rum nüfusunu 850.000, yani Constandinis'in iki milyonundan daha makul bir sayıda, ama yine de 1914 öncesi tahminlerinin bir katı olarak gösteren ve Ermeni devletiyle yakın işbirliği içinde bulunmakla birlikte bağımsız bir devletin kurulması talebini dile getiren 2 Mayıs tarihli Pontus Meselesi başlıklı memorandumunu verir.[97] Din adamının kişiliği ve görece uzlaşmacı bir tavır takınması Venizelos'u etkiler, öyle ki 6 Mayıs tarihinde düzenlenen akşam yemeğinde Venizelos Constantinidis'e alenen özürlerini sunarak, görünüşte Pontus Rumlarının taleplerini benimsemiş gibi davranır.[98]

6 Mayıs hem Venizelos'un kariyerinin hem de bölgenin tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte sabah 11 ile öğle saatleri arasında Lloyd George, Wilson ve Clemenceau, Llyod George'un önerisi üzerine, İtalyanların İzmir'e çıkmalarını önlemek üzere buraya Yunan kuvvetlerini sevketmeye karar verirler.[99] Saat 14.00'te Lloyd George Venizelos'u telefonla arayarak ona saat 14.45'te Quai d'Orsay'de randevu verir. Buluştuklarında ona alınan kararı bildirerek, İngiliz Genel Kurmay Başkanı Sir Henry Wilson'la ilişkiye geçmesini söyler. Bu buluşma saat 16. 30'da Astoria otelinde, Fransız ve Amerikan askerî temsilcilerinin huzurunda yapılır ve kararlaştırılan müdahelenin ilkeleri saptanır.[100] Artık bir ayağını Küçük Asya'ya atmış olan Venizelos, meseleleri adım adım ele alan bir strateji ustası olarak Pontus meselesini de ele almaya başlayabilecektir. Muhtemelen aynı gün iki karar alır. Bu kararlardan birincisi, Hırisantos'u, kendisine karşı çıkma iznini de vererek Müttefiklere takdim etme kararıdır ve Pontus temsilcilerine tanınan bu diplomatik özerklik ona kendisini gerekli yerde sorumluluktan sıyırma olanağını sağlayacaktır; ikinci olarak da Atina'ya yazarak orada Pontus kökenli askerlerden oluşan ve Pontuslular tarafından finanse edilen bir birlik kurulmasını bildirir.[101]

Benimsenen yeni politikaya uygun olarak Hırisantos işe 9 Mayıs'ta Quai d'Orsay'de Jules Cambon'u ziyaret etmekle başlar. Cambon kendisine, taleplerinin resmî Yunan talepleriyle çelişkili olduğunu söyleyerek başkalarıyla görüşmesini önerir.[102] Bunun üzerine Pontus temsilcileri zemini hazırlamaya başlarlar. 14'ünde yazılan ve görünüşte Amerikalılara yönelik olarak hazırlanan yeni bir memorandum[103], uzun uzun Ermenilerle yapılan pazarlıklardan ve bunların sonuçsuz kalmasından sözederek Amerikalılarca desteklenmesini istedikleri bağımsızlık talebini ortaya atar. 16'sında Raymond Recouly, **Temps** gazetesinde Hırisantos'la ilgili övgücü bir makale yayınlar ve aynı gün Hırisantos Başkan Wilson'a takdim edilir. Wilson Pontus diye bir yörenin varlığını öğrenmekten çok mutlu olur ama, Amerikalılara Ermenistan'la ilgili olarak bile bir manda yönetimini kabul ettirebileceği konusunda kuşkuludur.[104] Nihayet ertesi gün Hırisantos İngiliz delegasyonundan Harold Nicholson ile tanışır; daha önce Venizelos'tan da çok etkilenmiş olmasına rağmen Nicholson metropolitin etkisine kayıtsız kalamaz. Ancak, ona Ermenilerle uzlaşmaktan başka tavsiye ede-

bileceği bir şey yoktur.[105]

Bu arada Venizelos'un talimatına uygun olarak Atina albay Kateniotis'i Pontus güçlerinin örgütlenmesiyle görevlendirmiş ve onu Pontus Rumları Komitesi'yle temasa geçmek üzere İstanbul'a göndermiştir.[106] Orada, Kateniotis Rum temsilcilerinin oldukça müteredditolduklarını saptar; Rum nüfusun bir katı kadar olan Müslüman nüfusun çatışma alanında gösterebilecekleri karşı tepkiden korkmaktadırlar, kıyı şeridinin uzunluğu nedeniyle tek bir merkezde örgütlenilmesinin olanaksızlığından dem vururlar ve askeri planda Samsun ile Bafra odaklarının müttefik kuvvetleri tarafından takviye edilmesiyle diplomatik planda da Ermenilerle pazarlıkların sürdürülmesinden yanadırlar.[107]

Son bir aydır sürdürülen çabaların üstüne gelen Kateniotis'in telgrafının Paris'e ulaşması, boş hayallere bir son verir. Venizelos'a hesap verme durumunda kalan Hırisantos İstanbul Komitesi'nin temsil niteliğine karşı çıkar ve Constantinidis'in onlara hadlerini bildirmelerini ister.[108] Ne var ki sorunun özünde, aslında hiç kimsenin temsil niteliği taşımaması yatmaktadır. Bu tarihten sonra Venizelos mesafeli davranmaya başlayacak, Paris temsilcileri ise davranışlarını haklı kılmak üzere Atina, İstanbul ve Batum'a teskin edici telgraflar çekmeyi yeğleyeceklerdir.

Atina'ya dönüşünde Kateniotis, Pontus birliğine gönüllülerin yazılması sırasında Hırisantos'un orada bulunmasını şart koşar. Kendisine İstanbul'a dönüp, metropoliti orada beklemesi söylenir.[109] Nitekim Paris'te de Yunan delegasyonu Patrikliğin delegasyonu üzerinde İstanbul'a dönme baskısı uygulamaktadır, ama onlar bu karara uymayı reddederler[110] ve Hırisantos bunun üzerine Ermenilerle doğrudan pazarlıklara girişir. Müttefiklerin desteğine yaslanan Ermeniler[111] Venizelos'un ardına saklanarak tutumlarında direnirler.[112] Sonunda Hırisantos'un savsaklamaları karşısında Venizelos Kateniotis'i Paris'e çağırmak zorunda kalır.[113]

Olay yerinde de durum pek açık değildir. Mayıs ayı başında Yunan Kızıl Haçı'yla birlikte Batum'u ziyaret ettiği sırada Germanos, bu şehirdeki Pontus Rumları Derneği'ne devrimci bir hareket ve geçici bir hükümet oluşturmalarını tavsiye etmiştir. Ama İstanbul Komitesi'nin de aynı doğrultuda tavsiyelerine rağmen, Trabzon'un daha ılımlı etkisi altında kalan Batumlu Rumlar Hırisantos'un görüşünü almayı yeğlediler ve o da onlara şimdilik hiç bir şey yapmamalarını söyledi.[114] Bununla birlikte haziran ayında Patrikliğin ve Yunan Yüksek Komiserliği'nin aracılığıyla, Batum'daki Pontuslu Rumların katılacakları bir Genel Kongre toplanması konusunda bir uzlaşmaya varıldı.[115] Bu kongre 6 Temmuz'da ilk toplantısını yaptı, ancak Trabzon yalnız buraya temsilci göndermemekle kalmayarak, Pontus'a karşı Türklerin eylemlere girişmelerine yol açan silahlı çeteler göndermekle suçladığı Kongre'nin dağıtılmasını istedi.[116] Burada muhtemelen Giresun yakınlarında karaya çıkan ve 13 Temmuz'da Türk ordusu tarafından imha edilen Rum çetelerine atıf yapılmaktaydı.[117] Burada, hem iki farklı anlayış hem de iki farklı kişilik, Germanos'la Hırisantos'un kişilikleri arasındaki bir çatışma sözkonusu idi. 10 Temmuz'da Hırisantos'a gönderilen bir telgrafa

19 Temmuz'da verilen cevapta metropolit, Germanos'un tavsiyelerine uyulmamasını ve Türklerle görüşmelere başlanmasını tavsiye eder.[118] Oysa Hırisantos daha birkaç ay önce, aynı kişilere bunun tersini tavsiye etmekteydi ve Paris'teki durum onu biraz daha az iyimser olmaya yöneltmiş olsa bile bu ne onun ne de Constantinidis'in, Atina, İstanbul ve Batum komitelerine herşeyin yolunda gittiğini ve hatta Ermenilerin Trabzon konusundaki isteklerinden vaz geçmek üzere olduklarını -ki bu tamamen yalnış bir bilgiydi- bildiren mektuplarına yansımıyordu.[119] Bunun üzerine Batum Kongresi bu tavsiyelere uymayarak daha ilk oturumunda üç maddeden oluşan bir karar kabul etti: Kararın ilk maddesi Pontus'un Yunanistan ile birleşmesini öngörüyordu; ikinci maddede -aradaki çelişkiden çekinilmeden- Pontus'un tam ve mutlak bağımsızlığı savunuluyor ve üçüncü maddede de Paris konferansı nezdinde delege olarak Hırisantos, Constantinidis ve Oeconomou atanıyordu.[120] Kongre İstanbul'daki Yüksek Yunan Komiserliği'nden de Batum'a bir komiser gönderilmesini istemekteydi; bu komiser 2 Ağustos'ta Batum'a vardı ve kongre 7 Ağustos'ta çalışmalarını tamamladı.[121]

Bu süre içinde Hırisantos temaslarını sürdürecek ve 23Temmuz'da Londra'ya giderek, Foreign Office'e yaptığı ziyaret sırasında İngilizlerin çıkarma yapmaları halinde onlara Pontus "Ulusal Birliklerinin" yardımcı olacaklarını vaadedecekti.[122] Paris'e dönüşünde aynı öneriyi 16 Ağustos'ta görüştüğü İngiliz delegasyonuna da yaptı.[123] Ertesi gün sıra, bir Amerikan mandasının şartlarını incelemek üzere Anadolu'ya gitmeye hazırlanan general Harbord'un Amerikan misyonunun üyesi albay Britton'a geldi.[124] Patrikliğe gönderdiği ve bu buluşmayı anlatan mektubunda Chrysanthos Britton'u, Pontus'un Ermenistan'a bırakılması durumunda Rumlarla Türklerin birlikte ayaklanacaklarını söyleyerek tehdit ettiğini söylemektedir.[125] İki gün sonra da Harbord'un kendisiyle konuşarak, aynı "Ulusal Birliklerin", bu kez Amerikalılara yardımcı olacaklarını söyleyecekti.[126]

Bu temaslara paralel olarak ağustos ayı boyunca Paris'te Hırisantos, Kateniotis ve Venizelos arasında da bir dizi toplantı yapılarak Pontus birliklerinin bölgeye gönderilmeden önce Atina ve Selanik'te örgütlenmeleri kararlaştırılır ve Venizelos ayın 29'unda Yunan Harbiye Nezareti'ne yazdığı bir mektupla bu kararı bildirir.[127] Aynı gün Batum'daki Yunan komiserine gönderilen mektupta da Hırisantos'un Batum'a gelmesine kadar hiç bir şey yapılmaması bildirilir.[128]

TÜRKLERLE VE ERMENİLERLE YAPILAN PAZARLIKLAR

Hırisantos, beraberindeki Kateniotis ile birlikte Paris'ten 2 Eylül'de ayrıldı. Anılarında anlattıklarına göre son günlerin gelişmeleri düşüncelerinin değişmesine yol açmıştı. 31'inde Trabzonlu Türklerin Mustafa Kemal'i desteklemediklerini ve Büyük Ermenistan önerisine karşı Rumlarla bir uzlaşmaya varmak istediklerini bildiren bir telgraf almıştı.[129] Hırisantos bunun kendi programlarının bir parçası olduğunu yazar. İki gün sonra da Kafkasya'daki Yunan Komiseri,

Erivan'daki Amerikan Yüksek Komiseri Haskell'in Ermenilere askerî yardım amacıyla Yunan kuvvetlerinin gönderilmesini isteyen mesajını aktarır. Hırisantos Türklerin karşı tepkisine yol açacağı için Ermenilerle herhangi bir işbirliğine girilmesine karşı çıkar.[130] Böylece Rumlarla Ermeniler arasında bir ittifak kurulması yerine, Hırisantos'un ilkelerine daha uygun olan Pontuslu Rumlarla Türklerin bir federasyon oluşturmaları fikri, Hırisantos daha Paris'ten ayrılmadan olgunlaşmaya başlamıştır.

Zaten Türklerle temaslara da bir süredir başlanmıştır. Trabzon ve Yöresi ile ilgili, Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne yakın, dolayısıyla Jön Türklere karşı ve Müttefiklerden yana bir kuruluş olan Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Ocak 1919'da İstanbul'da kurulmuştur.[181] Mart ayında bu dernek Paris'e, Pontus federasyonu fikrini birlikte savunmak üzere ortak bir delegasyon göndermek amacıyla İstanbul'daki Pontus Komitesi ile temasa geçer. Rumlar arasında bu çözüme en yatkın kişi bir başka din adamı, Giresun'da oturan Argyroupolis (Gümüşhane) metropoliti Lavrentios'dur. İstanbul'da başlatılan temaslarla ilgili haberleri 30 Mart'ta ilk kez yayınlayan gazete de Giresun'da çıkan bir Türk gazetesidir.[132] Bu haber, Lavrentios'un, Hırisantos'un 1913'te Trabzon'a atanmasından yararlanarak Giresun bölgesini kendisine bağlamış olması yüzünden ortalığı daha da kızıştırır.[133] Öyle ki köylerde yaptığı bir gezi sırasında Hırisantos yanlıları ayin yaparken Lavrentios'a saldırırlar ve bunun ardından patlak veren çatışmalarda 163 kişi yaralanır.[134] Bu olay, o sırada İstanbul'da olan Hırisantos'a ortak delegasyon girişimini söndürme olanağını verir. Ancak, Trabzon'da onun vekili ve Osmanlı parlamentosunda Jön Türk mebusu olan Matteos Kofidis'e, Trabzon'da 12 Şubat'ta başka yerlerde Jön Türk Partisi'nin kadroları tarafından oluşturulan ve sonradan Kemalist hareketin çekirdeğini oluşturacak olan Müdafa-i Hukuk cemiyetlerinin bir benzerini kuran Türk meslektaşlarıyla temasa geçme talimatını veren de büyük olasılıkla Hırisantos'tan başkası değildir. Trabzon Müdafa-i Hukuk Cemiyeti ilk kongresini 23 Şubat'ta yapmış ve Paris'e bir delegasyon gönderilmesi hazırlıklarına katılmak amacıyla İstanbul'a bir komisyon göndermeye karar vermiştir.[135] Rakip derneğin Rumlarla ilişkiye geçmek istemesinin nedeni de muhtemelen bu girişimi baltalamaktır.

Trabzon Müdafa-i Hukuk Cemiyeti ikinci kongresini 28 Mayıs'ta yaptı ve Doğu illerini temsil eden genel bir kongrenin Erzurum'da toplantıya çağrılmasına karar verdi.[136] Mustafa Kemal'in Erzurum'da kumandan olarak bulunan Kazım Karabekir'in yardımıyla kontrolüne alacağı ve Türk ulusal hareketinin temelinde olan kongre işte bu kongreydi. Ancak Kongre'nin Mustafa Kemal'in kontrolüne girmesi Kongre'deki Trabzon delegeleri arasında memnuniyetsizliğe ve Mustafa Kemal'e karşı ilk muhalefet hareketinin oluşmasına yol açtı.[137] Kofidis'in temaslarını yaparken bu memnuniyetsizlikten yararlandığı kuşkusuzdur ve Hırisantos'un 31 Ağustos tarihinde Paris'te aldığı telgrafa yansıyan hava da bu durumla ilişkilidir.

Hırisantos ve Kateniotis 11 Eylül'de Atina'da Dışişleri Bakanı Diomidis'le bu-

luşur, Pontus birliklerini Selanik'te oluşturmaya karar verir ve oradan Yunan mareşalı Paraskevopoulos'la görüşmek üzere Selanik'e giderler. Bütün ayrıntıların halledilmesinden sonra İstanbul'a 4 Ekim'de döneceklerdir.[138] Ancak bundan dört gün önce Sultan'ın ve Müttefiklerin en tuttukları Vezir-i Azam olan Damat Ferit Paşa, işgal altında bulunmayan bütün Anadolu'yu kontrolü altına almış olan ulusal hareketin baskısıyla istifa etmiştir. Arada geçen süre içerisinde Anadolu'da durum önemli ölçüde değişmiştir.

21 Haziran'da Sivas ve Erzurum'a gitmek üzere Amasya'dan ayrılırken, Mustafa Kemal orada 3. ordu komutanı Refet Bey'i bırakmıştı. Refet Bey, Merzifon'a yeni bir Gurka birliğinin gönderildiğini haber alınca 7 Temmuz'da Samsun'da görevli İngiliz subayına çektiği telgrafta, merkezî hükümetin askerî birliklerin yer değiştirmelerini onaylamadığı bir durumda, kendisinin kamu düzenini sağlamasının söz konusu olamayacağını bildirdi.[139] İngiliz Yüksek Komiseri bunun üzerine onu İstanbul'a çağırarak yerine başkentten özel bir görevli atamaya karar verdi.[140] Ancak Refet Bey, komutayı ondan devralan subayın Mustafa Kemal'e sadık kalmasını güvenceye aldıktan sonra istifa etti ve Erzurum'a geçti.[141] Böylece Mustafa Kemal'in ordunun desteğine güvenebileceği ve bölgeyi denetimi altında tuttuğu ortaya çıkmaktaydı. Bölgede yaz boyunca sükunet bozulmadı, ancak Türkler Rumların eski topraklarına dönmelerine ve bölgeye yeni göçmenlerin yerleştirilmesine kesinlikle karşı çıktılar.[142] 11 Eylül'de göçmenlere refakat eden Gurka askerleri Amasya yolu üzerinde yollarının kesildiğini gördüler.[143] Öte yandan Giresun bölgesinde Topal Osman'ın çeteleri Rum çetelerini temizlemeye başlamışlardı bile.

13 Eylül'de Sivas Kongresi'nin tamamlanmasından sonra Mustafa Kemal İstanbul'la ilişkisini kesmeye karar verdi ve Milne, çatışmaları önlemek için askerî birliklerini yavaş yavaş Samsun bölgesinden çekmeye başladı[144], Merzifon 20'sinde boşaltıldı. Bölgedeki İngiliz varlığı kendini ancak kıyı boyundaki ziyaretlerle duyurmaktaydı. Bu sırada yazılan raporlar, Kemalist hareketin düzeni koruduğunu ancak, iki topluluk arasındaki uçurumun giderek derinleştiğini ve birarada yaşayabilme şartlarının her geçen gün biraz daha fazla ortadan kalktığını göstermektedir.[145]

Aynı dönemde İstanbul'da, Hırisantos bir yandan Kateniotis, Yüksek Yunan Komiseri Kanellopulos ve metropolit Germanos'la çalışırken, bir yandan da Türkiye'nin Amerikan mandası altına alınması tartışmalarına katılmaktaydı. Bu tartışmalar Mustafa Kemal'in başkentteki yandaşları, bu arada, ulusal hareketin İstanbul temsilcisi Kara Vasıf Bey ya da Anadolu hareketiyle İstanbul hükümeti arasındaki bağlantıyı sağlayan İzzet Paşa gibi şahsiyetler arasında da belirli bir ilgi görmekteydi. 11 Ekim'de İstanbul'a dönerek misyonunu tamamlayan general Harbord, Türkiye'nin elinde kalan toprakların bütünü üzerinde manda uygulanmasından yanaydı ve bu görüş onu 14'ünde ziyaret eden Hırisantos'u çok üzmüştü.[146] Bu durumda metropolit Kemalist hareketin İstanbul'daki temsilcileriyle, eski Trabzon milletvekili ve Trabzon Müdafa-i Hukuk Derneği'nin kurucularından Hafız Mehmed Bey'in aracılığıyla temasa geçmeye karar ver-

di. Hırisantos 20 Ekim dolaylarında İzzet Paşa'yı evinde ziyaret etti ve bir Cemiyet-i Akvam mandasının kabulü durumunda ülke genelinde iki topluluk arasında geçerli olacak ilişkilerle ilgili olarak 10 maddeli bir protokol kaleme alındı. Protokol, kiliseyle okulların statüsünün olduğu gibi korunmasını, özel hukukda özerkliği, idare hukuku mahkemelerinin iki topluluk tarafından birlikte oluşturulmasını, yerel meclislerde ve jandarmada iki topluluğa eşit bir katılım sağlanmasını, parlamento ve bakanlar kurulunda nüfusla orantılı bir temsil hakkını, orduda iki topluluğun ayrı birlikler oluşturmalarını ve Rumcanın resmî dil olarak tanınmasını öngörmekteydi.[147]

Bu metnin bir kopyası Sivas'a iletilmek üzere Kara Vasıf Bey'e verildi; ayın 30'unda İstanbul gazetesi **Tarik**'e Anadolu Hıristiyanlarının ulusal hareketi destekledikleri yollu bir demeç verirken, Kara Vasıf Bey herhalde bu metni esas almaktaydı. Tabii, gerek Patriklik gerekse Yunan hükümeti tarafından kararlaştırılan işbirliği yapmama politikasıyla çelişen bu girişimden Kanellopulos'un da haberi vardı. Hırisantos'a göre bu temasların onun İstanbul'dan ayrılmasından sonra da sürmesi söz konusuydu, ancak, Venizelos'un baskısıyla kesildi.[148]

Trabzon'a giderken Hırisantos yeni valiyle aynı gemide yolculuk ettiği için temaslarını yolda da sürdürebildi.[149] Şehre varışında, Müdafa-i-Hukuk Derneği'nin organı olan **İstikbal** gazetesinde, Türklerle Rumların işbirliği yapamalarıyla ilgili ve İstanbul ile Batum'daki Rum dernekleri üzerinde kötü bir etki yaratan bir röportajı yayımlandı.[150] Bunun üzerine Hırisantos, yeni valiye, Batum Derneği'nin görüşlerini değiştirmek ve onları Türklerle daha sıkı bir işbirliği yapmaya ikna etmek amacıyla gittiğini açıklama sorumluluğunu Kofidis'e bırakarak Batum'a gitmek üzere gemiye bindi.[151]

Batum Derneği gerçekten de hala, Paris'ten gönderilen iyimser raporların etkisi altındaydı. Nitekim 15 Eylül'de Tiflis'teki Yunan Komiseri Stavridakis'e, oradaki Yüksek Amerikan Komiseri Haskell'e, Türklere karşı Ermenilerle ortak bir eylem düzenlemesi önerisini götürmesini, 23 Eylül'de de Paris'teki Constantinidis'e, Pontus'un tam ve mutlak bağımsızlığı için Hırisantos'la birlikte davranmasını isteyen telgraflar göndermişlerdi.[152] 7 Ekim'de Batum'a uğrayan Harbord misyonuna da aynı istekler söylenecekti.[153] Hırisantos'un 14 Kasım'da Batum'a gelmesinin de bu hayallerin dağılması yönünde bir etki yaptığı söylenemezdi. Hırisantos dernek konseyine Cambon ve Wilson'a yaptığı ziyaretleri ve Pontus meselesine olumlu baktıklarını anlatarak, onlara şükran telgrafları gönderilmesini istedi; dernek bu metinleri hiç geciktirmeden kaleme aldı.[154]

Hırisantos bundan sonra Stavridakis ile birlikte, Ermenilerle bir anlaşmanın yapılabileceğine kani olmuş göründüğü Tiflis'e gitti. Oradan Venizelos'a, Kateniotis'in çok acele olarak Tiflis'e gönderilmesini isteyen telgrafı çekmesinin nedeni buydu.[155] Kateniotis kasım ayı başından beri sayıları 2.000'e ulaşan gönüllü asker yazılması sürecini denetlemek üzere Atina'daydı. Bu gönüllülerin tartışma alanı olan topraklara nakledilmeleri Kateniotis'e hala olanaksız göründüğünden Atina'daki İngiliz askerî ataşesi ile görüşerek onların Batum'a gönderilmelerini sağlamalarını istedi.[156] Beklediği cevap ona İstanbul'da ulaştı;ke-

sin bir red anlamına gelen bu cevapta: "İngiliz hükümeti (..)ne Yunan birliklerine ne de ulusal bir orduya izin verebilir (..) Pontus örgütlenmesine hiç bir şekilde arka çıkmayı düşünmemektedir." deniliyordu.[157]

İşte bunun üzerine Yunan otoriteleri Pontus temsilcilerini durumdan haberdar ederek Ermenilerle anlaşmanın bir yolunu bulmalarını söylemeyi kararlaştırdılar. İstanbul Komite'sinden Venizelos'a bu doğrultuda bir telgraf gönderilmesini[158] sağladıktan sonra Kanellopulos 28 Aralık'ta Batum'a, Türklerle yapılan pazarlıklar, İngilizlerin reddi ve Ermenilerle bir anlaşmaya varma gereği konularını içeren telgrafını çekti.[159]

Yıl sonunda ortalıkta tam bir keşmekeş hüküm sürüyordu. Yunan yetkilileri Trabzon konusunda Rumlarla Ermeniler arasında bir federasyon kurulmasını dayatmaya çalışmaktaydılar. Batum Derneği 14 Aralık'ta Clemenceau'ya, Pontus'a tam bağımsızlığın tanınmasını, 19'unda ise sorunun metropolitin memorandumuna uygun olarak çözülmesini isteyen telgraflar gönderdi. Londra'da toplanan Barış Konferansı, 20 Aralık tarihli oturumunda Berthelot'nun Konferans'a ayın 12'sinde gönderdiği ve "Trabzon vilayetinin Ermenistan'a katılmasını kabul edemeyiz"[160] diyen notası hakkında bilgi sahibi oluyordu. Birkaç gün sonra da Hırisantos ve Stavridakis, gelecekte oluşacak Rum-Ermeni federasyonuyla ilgili zorlu tartışmalara başlamak üzere Erivan'a gidiyorlardı.

Rumların "her bir konfedere devletin tam bağımsızlığa, kendi parlamentosuna, kendi bakanlıklarına, kendi yasalarına ve kendi ordusuna sahip olacağı" yani gerçekte ikibaşlı bir devlet olan[161] bir konfederasyon önerdikleri ilk tur tartışmalardan sonra Hırisantos, Ermenilerin cevabını beklemek üzere Tiflis'e döndü ve orada 6 Ocak'ta Kateniotis ile buluştu. İlkinin iyimserliği ile ikincisinin kötümserliğinin yol açtığı tartışma bu meseleye bir başka anlaşmazlık daha ekledi.[162]

Beklenebileceği gibi, ayın 10'unda kaleme alınmış ve Tiflis'e 13'ünde ulaşan Ermeni cevabı Rumların önerilerinden çok uzaktı: "Pontus, Ermenistan Cumhuriyeti'ne, aynı orduya, aynı para birimine, posta ve telgraf ağına, kara ve su yollarına, tek bir dış politikaya ve tek bir parlamentoya sahip olan bir federe devlet olarak dahil olacaktır(..)".[163] Bu kez Tiflis'te, bir yanda Hırisantos ile Kateniotis, diğer tarafta da Hatissian ile Terminassian arasında yürütülen ikinci tur görüşmeler 16 Ocak'ta Ermenilerin öne sürdükleri, birincisinden çok az farklı karşı öneriyle sonuçlandı.[164] İki tarafın üzerinde anlaşmaya varabildikleri tek konu, müttefiklerin ya da Yunanlıların acele olarak askerî yardım göndermeleri için bir çağrının kaleme alınmasıydı.[165] Ve Hırisantos Venizelos'a, siyasi dehasının Ermeni delegasyonunu Rum taleplerinin "tümünü" kabul etmeye ikna edebileceğini umduğunu yazdı.[166]

İşte Venizelos'un, Konferans'ın Trabzon'u Ermenistan'a vermeyi reddetmesinden sonra çektiği ve Pontus üzerinde hiç bir gücün manda uygulamayı kabul etmediğini, dolayısıyla Pontus'un Türkiye'ye yapılacak barış antlaşmasına dahil edilecek olan azınlıkların korunmasıyla ilgili genel hükümlerle yetinmesi gerektiğini bildiren telgrafı tam bu sırada gelir.[167] Batum Derneği Venizelos ile

Clemenceau'ya bir dizi protesto telgrafı çekerek tepkisini ortaya koyar[168], ama bu vesileyle içindeki bütün bölünmeleri de ortaya döker. Dernek üyelerinin bir bölümü Hırisantos'a karşı Kateniotis'i, bir bölümü ise Venizelos'a karşı Hırisantos'u desteklemektedir. Sonunda Hırisantos Trabzon'daki makamına döner ve çoğunluk Kateniotis'i destekleme kararı alarak Venizelos'a, Pontus'un olabildiğince geniş bir bölümünü Ermenistan'a dahil ettirmeye çalışmasını isteyen bir telgraf gönderir[169] ;azınlık ise, bu karara Türkleri Ermenilere yeğlediklerini söyleyerek omuz silker.[170]

DİPLOMATİK ÇABALARIN SON AŞAMASI

Kemalist hareketin kendini ortaya koyduğu ve Kilikya'da Fransız işgalinin ardından Türk direnişinin başladığı 1919 yılı sonunun, Pontus'un bağımsızlığını savunanlara hiç de iyi haberler getirmediği açıktı. Bu sonuncularla 1 Ağustos'ta İstanbul'da görüşen, Amerikan hükümetinin gönderdiği King-Crane komisyonu[171], 28 Ağustos'da verdiği raporda, bölgenin doğusu Ermeni devletine dahil edileceğine göre, batı bölgesinde kalan ve nüfusu 200.000 olarak tahmin edilen azınlığın özerk bir yönetimi haklı kılamayacak kadar küçük olduğu sonucuna varıyordu.[172] Öte yandan Harbord misyonu da Türk topraklarının bütününü kapsayan bir manda yönetimi önermekteydi.[173] Bu şartlarda Venizelos'un 27 Ekim'de Lloyd George'a verdiği yeni memorandumda Ermenistan ve Pontus için büyük devletlerden birine ortak bir manda yetkisi tanınması talebini tekrarlamaktan başka yapabileceği bir şey kalmıyordu.[174] Constantinidis ile Oeconomou'nun 15 Kasım'da Konferans'a yönelttikleri memorandumda bile[175], bir katliamın an meselesi olduğunun vurgulanmasına rağmen, talep edilen yalnızca "Türk hakimiyeti"nden kurtarılmaktı.

Konferans'ın Fransızların önerisiyle Trabzon'un Ermenilere verilmemesini kararlaştırmasının ardından İngilizlerin Batum'u boşaltacaklarına dair bir rivayetin ısrarla tekrarlanması, havayı daha da ağırlaştırdı. 30 Ocak'ta bu rivayetleri Venizelos'a bildirdikten[176] iki gün sonra Batum Derneği Atina'ya, son çare olarak Samsun ve Trabzon'da varolan çete örgütlenmesinin sağlamlaştırılması gerektiğini telledi.[177] Öte yandan Venizelos'un kötümserliğinden cesaretlerinin kırıldığını söyleyen Constantinidis ve Oeconomou, Hırisantos'un Paris'e gönderilmesini istediler.[178] Bunun yanısıra Venizelos'tan da, kendisine Kanellopulos ve Patriklik aracılığıyla iletilen bir davet alan Hırisantos Paris'e gitmek üzere 16 Şubat'ta Trabzon'dan ayrıldı.[179]

Bununla birlikte, durumun ağırlaşması ne Rum delegelerinin kendi aralarındaki ne de Rumlarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin sıkılaşmasını sağlamış değildi. 25 Ocak'ta Tiflis'te Yunanlılarla Ermeniler arasında varılan bir askerî anlaşmayı imzaladıktan sonra İstanbul'a gelen Kateniotis, 2 Şubat'ta Milne ile görüştü ve ona, "Ermenistan ordusunun Büyük Britanya dışındaki herhangi bir gücün etkisine girmesi durumunda", "İngiliz-Yunan ordusunun kurulmasına" katkıda bulunmak üzere "Pontus Ordusu"nu Ermenilerle birlikte oluşturulan ordudan geri çekmeyi öneren bir memorandum verdi.[180] Ayrıca İstanbul Komitesi'ne Atina'ya "Pontus'un olabildiğince geniş bir bölümünün Ermenistan'-

la birlikte ayrılmasını" talep eden bir telgraf çekilmesini dayattı.[181] Kateniotis böylece herkesi Pontus-Ermeni federasyonu konusunda birleştirdiğini sanıyordu ki, Paris'ten gelen bir telgraftan, Bogos Nubar Paşa'nın Yunan elçisi Romanos'u ziyaret edip Erivan ve Tiflis anlaşmaları sanki hiç yapılmamış gibi Pontuslu Rumların Ermenistan'a dahil olmayı kabul edip etmediklerini sorduğunu öğrendi. Romanos da aynı oyunu oynayarak ona hükümetinin bunu kabul ettiğini ama Pontuslu Rumların aynı görüşte olmadıklarını söylemişti. Bunun üzerine sabrı taşan Kateniotis, Konferans'ın Türkiye'nin kaderini kararlaştıracağı Paris ve Londra görüşmelerine katılmaya karar verdi.[182]

Aynı tarihlerde muhtemelen yine Ermenilerin tavrı yüzünden sabrı taşan Constantinidis de Batum'a şu telgrafı çekti: "Paris Yüksek Konseyi'ne Pontus'un bağımsızlığını istediğinizi telleyin."[183] Ve daha bir ay kadar önce Ermenistan ile birleşmeyi talep etmiş olan Dernek yönetimi, bunun üzerine bağımsızlık istediklerini bildiren telgrafı çekiyordu.[184]

Bu olaylar olurken İstanbul'a gelen Hırisantos, Kateniotis'in girişimlerini öğrendi ve Venizelos'a, federasyon önerisini, eğer bölünmez bir bütün olduğu kabul edilen Pontus'un tümü bu federasyona katılacaksa onaylamaya hazır olduğunu bildiren bir telgraf gönderdi.[185]

Öte yandan Londra'da toplanan Barış Konferansı, Ermeni meselesiyle ilgili bir komisyon oluşturmaya karar vermişti. Londra'ya gelen Kateniotis Venizelos'la görüştü, ama önceki resmî görüşünden ilk kez ayrıldığı görülen Venizelos'la aynı politikada buluşup buluşmadıklarını söylemek zordu. Gerçekten Bogos Nubar'la görüşen Venizelos, onu Trabzon'u istemenin Ermenilerin çıkarına olmadığı konusunda ikna etmeye çalışmıştı.[186] Bogos Nubar'la bir saat sonra buluşan Kateniotis ise, ona Konferans'a Tiflis anlaşmalarından sözetmesini ve kararı onlara bırakmasını önerdi. Ancak Bogos Nubar hala hiç bir şeyden haberi yokmuş numarası yapmakta ve topu Ermeni Cumhuriyeti'ni temsil eden Aharonian'a atmaktaydı. Ertesi gün Kateniotis Aharonian'la görüştü ama, bir gün sonra komisyonca kabul edilen Ermeni delegasyonunun, Tiflis anlaşmalarından hiç sözetmeden kıyı şeridinin Tirebolu'dan başlayan yani Trabzon'u içine alan bölümünü istediğine bakılırsa, bu görüşmenin hiç bir yararı olmadı.[187] Yine de Konferans, 27 Şubat tarihli oturumunda Trabzon'u ilerde kurulacak Ermeni devletinin sınırları dışında bıraktı.[188] Kateniotis bunun üzerine, Lazistan'ı yani Rize bölgesini isteyen ve Ermenilerle Rumlar arasında yapılmış olan anlaşmalardan endişelenen Gürcü delegasyonuyla temasa geçti. Onlara güvence vererek Ermenilere karşı bir ittifak kurmaya çalıştı.[189] En son olarak da 4 Mart'ta War Office 'i ziyaret ederek, Yunan mandası altında ve Yunan ordusu tarafından korunacak, yalnızca Giresun ve Trabzon bölgelerini içeren küçük bir Pontus devletinin kurulmasını öngören bir memorandum verdi. War Office kendisine, bu meselenin artık Foreign Office'in sorumluluğunda olduğunu bildirecekti.[190]

Ayın 9'unda Hırisantos, Türklerle Bolşevikler arasındaki işbirliği konusunda Jules Cambon'u etkilemeye çalıştığı bir Paris durağından sonra[191] Londra'ya

gelir. Ertesi gün, yine Londra'da bulunan Constantinidis ve Oeconomos ile birlikte Konferans'a "Ermeni meselesinin Pontus sorununa hiç bir gönderme yapılmadan çözüldüğü" dikkate alınarak bölgenin bağımsız ilan edilmesini talep eden yeni bir memorandum sunar.[192] Bu memorandumu desteklemek üzere Batum Deneği tarafından, 16 Mart tarihinde, Kilikya olaylarının sonucunda bir müttefik müdahelesinin yapılmasını talep eden pek çok telgraf gönderilir.[193]

Sorun 22'sinde Konferans gündemine gelecektir. Ama daha önce, 16 Şubat oturumunda Berthelot, Trabzon'un Ermenistan'a ilhakına karşı çıktıkları için Rum taleplerini gülünç bulduğunu çoktan açıklamış bulunmaktadır.[194] 22'sinde İngiliz delegesi Vansittart Hırisantos'un memorandumuna bölgede 312.000 Rum'a karşılık 1. 830.000 Müslüman'ın yaşadığını gösteren rakamlarla karşı çıkar. Konferans, konuyu görüşmeye gerek olmadığı kararına varır.[195]

ASKERÎ MACERA

Genellikle olayların akışına ayak uyduramayan Pontus Rum delegelerinin tereddütleri anlayışla karşılanabilirse de Venizelos'un tutumundaki değişikliğe bir açıklama getirilmesi gerekir. Bunun ipucunu belki de 1920'de gerek Venizelos'un gerek Mustafa Kemal'in durumla ilgili olarak aynı tahlili yapmalarında, Müttefiklerin kendilerini ne şu ya da bu milleti korumak ne de mütareke öncesinde işgal edilmiş olanların dışında herhangi bir toprak parçasını savunmak için ortaya atmayacaklarını düşünmelerinde aramak uygun olur. Bu nedenle Türklerle Yunanlıların er ya da geç karşı karşıya kalmaları kaçınılmaz olacaktı. Böyle bir olasılıkta Venizelos Müttefiklerin lojistik ve mali desteğine güveniyor, Mustafa Kemal ise Sovyetler'den böyle bir destek sağlayabileceğini umuyordu. Olayların bilinen gelişmesi bu tahlillerin doğruluk payını ölçmeye olanak vermektedir.

Bu bağlamda Venizelos Pontus'un geleceğine güvenle bakmaktadır. Yunan ordularının Anadolu'nun iç bölgelerine doğru adım adım ilerlemelerine bağlı olarak Pontus sorununun çözümü bir zaman meselesidir ve Venizelos'a göre bu işte "kışkırtmalarıyla" Müttefikleri tedirgin edip Yunan fetihlerini hızlandıracak olan kilit kişi Mustafa Kemal'dir. Böylece, inisyatifi bir askere bırakması politikacının hayati hatası olacaktır.

Bu düşünce tarzı askerî faktörü ister istemez ön plana çıkarmaktaydı. İngilizlerin onlara arka çıkmayı reddetmesi üzerine sayıları 2.000'e ulaşmış olan Pontus Birlikleri 1920 şubatında İzmir cephesine gönderildiler. Askerlere her ne kadar Pontus yolunda oldukları anlatılmaya çalışıldıysa da, astsubaylar arasında homurdanmalar önemli boyutlara vardı. Nitekim bunlardan birisi, asteğmen Karaiskos, Atina Komitesi ile anlaşarak Samsun'a giderek bölgedeki dağınık güçleri biraraya getirmeye karar verdi. 1920 Mart'ında Samsun'a vardığında Zilon (Zile) piskoposu Eftimios'un silah ve cephane toplama konusundaki gayretinden etkilenmekle birlikte bu çalışmaların hiç bir gizlilik kaygusu güdülmeden yapılmasına da çok şaşırdı. Çete reisleri gece gündüz piskoposluğa girip çıkıyorlardı ve bir gün Karaiskos, piskoposun telefonda şehrin valisine tu-

tuklanmış olan bir çete reisini salıvermez ise 5.000 silahlı adamını şehre göndereceğini söylediğine tanık olmuştu. Piskoposun bu heyecanlı davranışı, eşraf konseyinin kaygulanmasına, mesafeli davranmasına yol açmaktaydı. Öte yandan piskoposun bazı çete reislerini kayırması, başkalarının onları kıskanmalarına neden oluyordu.

Karaiskos'un gelmesi üzerine, Eftimios'un ekonomik meseleleri halledi tarzını da pek onaylamayan eşraf piskoposu görevden alıp çetelerin örgütlenmesi sorumluluğunu asteğmene verdiler. Asteğmen o sırada aralarındaki sürtüşmeler en ileri noktasına varmış olan çeteleri dolaştıktan sonra, karargahını Samsun'dan yarım saatlik mesafedeki Hacıismail köyüne kurmaya karar verdi. Bu arada, bir süre önce Mustafa Kemal'in otoritesine başkaldırmış olan Çerkezlerle de bir ittifak kurdu. Ayrıca Karaiskos bölgeye gelişinin ilk iki ayında Rum çeteleriyle Türk köylüleri arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk da yapmış, hatta Türk köylerinden birine saldırmış olan bir Ermeni çetesine karşı bir harekat bile düzenlemişti. Ne var ki, mayıs ayında Ankara hükümetinin bölgedeki kontrolünün artması üzerine, silah takviyesi yapmak üzere İstanbul'a gitti ama orada Yunan Yüksek Komiseri tarafından bölgeye geri dönmesi engellendi.[196]

Yerel plandaki heyecan ile Yunan yetkililerinin dikkatli tutumları arasındaki zıtlığı gösteren bir başka olaydan daha söz edilebilir. Trabzonlu Rum eşrafın İstanbul'daki Yüksek Yunan Komiseri nezdindeki temsilcisine, Pontus'a askerî çıkarma yapılamayacağı bildirilmişti. Dönüşünde Samsun'a uğrayan bu temsilci Eftimios'a bu konuda bilgi verince, aldığı cevap çevredeki çetelerin şehri basıp oradaki Türk otoritesini yoketmek için tek bir işaret bekledikleri oldu.[197]

Yunanlıların resmî ağırdan alma politikası Sevres Antlaşması'nın hazırlanmasıyla, Fransa ile İtalya'nın Türkiye'ye dayatılan çok ağır şartlara giderek artan biçimde karşı koymaya başlamalarıyla ve bunun yanısıra Yunanlıların Müttefiklerin onayı ve desteği olmaksızın hiçbir girişimde bulunmalarının mümkün olmayışıyla açıklanabilir.

Trabzon meselesi görüşme masasına Konferans'ın sonuna doğru bir kez daha, kendi kamuoyunu Ermenistan üzerinde manda uygulama konusunda ikna etmeye, bu nedenle de Trabzon'un Ermenistan'a bağlanmasını sağlamaya çalışan Amerikan yönetimi tarafından getirilecektir. State Department'ın bu doğrultudaki bir notasına[198] Curzon 19 Nisan'da, böyle bir şeyin Ermenistan'ın çıkarı bakımından bile kabul edilemez olduğu cevabını verir.[199] Sorun bir kez de San Remo Konferansı'nın 22 Nisan oturumunda tartışılır ve Curzon burada da Erzurum Türklerin elinde olduğu sürece Ermenilerin Trabzon'da hiç bir zaman tutunamayacaklarını söyler[200] ve sonunda 24 Nisan oturumunda Ermenistan'ın sınırlarının çizilmesi için Başkan Wilson'a başvurulmasına karar verilir.[201] San Remo Konferansı'nı izleyen Hırisantos ile Constantinidis, 30 Nisan tarihli memorandumlarında artık sadece, yeni kurulacak Türk devleti bünyesinde Pontus'u içine alan bir idari birim kurulmasını ve bu birimin başına Cemiyet-i Akvam tarafından bir vali atanmasını talep edebilmişlerdir.[202] Bunun, Venizelos'un o sırada uzun vadede gerçekleşeceğini düşündüğü çözümün te-

melini oluşturduğu, Constantinidis'e San Remo'da sorunun ancak yirmi ya da otuz yıl sonra çözülebileceğini söylemesinden anlaşılmaktadır.[203] Ve en sonunda 13 Mayıs'ta Yunan parlamentosunda yaptığı bir konuşmada Venizelos, Pontuslu Rumların temsilcilerini Ermeni çözümünü baltalamakla suçlayarak, sorumluluktan sıyrılmaya çalışacaktır.[204]

Artık moralin en kötü olduğu devreye gelinmiştir. Batum, Venizelos'un açıklamalarını kınayan protesto telgrafları gönderir[205] ve İstanbul'da bulunan Hırisantos, artık yapılacak tek şeyin varolan bütün komiteleri lağvetmek olduğunu söyler.[206] Ancak bu sırada Lloyd George Venizelos'u, Türkiye'ye barış anlaşmasını askeri yoldan dayatma görevini ona vermek üzere Londra'ya çağırır. 14 Haziran gecesi buluşurlar ve ertesi gün Venizelos, yokluğunda Atina'da ona vekalet eden Politis'e şu mektubu yazar: "Biliyorsunuz, bu kez Yunanistan'dan ayrıldığımda moralim çok bozuktu. Her şeyden önce hasımlarımızın davranışları yüzünden halen seferber edilmiş birlikleri takviye etmek ve seferberlik durumunda olmayanların hazırlıklarını tamamlamak için yedek kuvvetleri silah altına çağırmaya cesaret edemiyeceğimizden korkuyordum. Bu durumda İngilizlerin bize, antlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmak için taleplerimizi daraltmamızı tavsiye etmeleri söz konusu olabilecekti. Ancak İngiliz başbakanı Yunanistan'ın desteğiyle Türkiye'ye barışı dayatma kararında olduğuna göre, öyle sanıyorum ki Yunan halkına herşeyi olduğu gibi anlattığım zaman, ulusal taleplerimizin hepsini yerine getirebilmemiz için gereken gayreti göstermeyi kabul edecektir. Eğer Türkiye anlaşmayı imzalamayı reddeder ve biz barışı dayatmak için zor kullanmak zorunda kalırsak, durumu lehimize değiştirebileceğimizi umuyorum. Böylece bir yandan Pontus ile Ermenistanı içine alan bir federal devletin kurulması, diğer yandan da Edremit Körfezi'nin tümüne yayılmamız mümkün olacaktır."[207] Beklenen "kışkırtma" da dahil olmak üzere Venizelos'un tahminleri gerçekleşmiş görünmektedir. Venizelos ile Lloyd George'un Londra'da görüştükleri sırada milliyetçiler İzmit yakınlarında İstanbul hükümetinin askerlerini bozguna uğratırlar ve böylece ayın 20'sinde Hythe Konferansı'nda Yunanistan'a verilen misyonu haklı kılarlar.

Yunan kuvvetlerinin 22 Haziran'da başlattıkları askerî harekat, neredeyse bir yürüyüşmüş gibi ilerler ve 8 Temmuz'da Bursa işgal edilir. Bir gün önce Atina'daki Pontus Komitesi Venizelos'a bir memorandum gönderir. Burada en düşük tahmine göre 20.000 iyi teçhiz edilmiş asker göndererek Samsun-Sivas yolunu kesmeyi, böylece milliyetçilerin geri çekilmelerini önleyerek bölgedeki Çerkezler ve Alevilerle güç birliği sağlanmasını önermektedirler. Bu metnin ekinde iki gün önce Yunan Genelkurmay'ına gönderilen ayrıntılı bir rapor vardır. Bu rapora göre Pontus kuvvetleriyle ilgili döküm şöyledir: Amasya bölgesinde, Türklerin hoşgörüsüyle Rum köylerinde örgütlenen 4.000 adam ve onların koordinasyonunu sağlayan Komite tarafından birkaç ay önce gönderilen bir subay (burada kastedilen herhalde Karaiskos'tur). I. Dünya Savaşı'na katılmış, savaş deneyimi bulunan 4 ila 5.000 kadar adam. Son olarak da general Ananias tarafından yetiştirilen eski Pontus Birliği'nden 10.000 adam ki, generalin bu özel durumda gün ışığına çıkarak birliğini toparlaması söz konusu olabilecektir.[208]

Venizelos bu raporlara pek değer vermiş görünmezken, ilk aşaması 25 Temmuz'da Edirne'nin ele geçirilmesiyle tamamlanan Yunan ilerlemesini yakından izlemekte ve ondan sonra gelecek ikinci aşamayla ilgilenmektedir. Nitekim 29 Temmuz'da Konsey başkan-yardımcısı Repulis'e yazarak ondan "amacı antlaşmanın uygulanmasını sağlamakla sınırlı kalmayıp Türklerin İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını ve Türk devletinin Anadolu'ya sıkıştırılmasını sağlayarak daha radikal bir çözümü dayatmak olan"[209] operasyonlara girişilebilmesi için üç birliğin daha silah altına alınmasını ister. Bu hazırlıkların tamamlanmasını beklerken de, Ermenilerin Trabzon ile ilgili taleplerinden vazgeçmelerini sağlamak için son bir diplomatik girişimde daha bulunur. Ve askeri yardımda bulunma vaadi karşılığında bunu elde eder. 11 Ağustos'ta yani Sevres Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra Venizelos'la buluşan Aharonian, ona Trabzon üzerindeki iddialarından vazgeçtiklerini bildirir. Karşılığında Yunan başbakanı "Türklerin Ermenistan'ı tamamen boşaltarak Başkan Wilson tarafından çizilen sınırların gerisine çekilmelerine kadar, Yunan ordusu, işgali altında bulunan, antlaşmaya uygun olarak işgal ettiklerinin dışındaki bütün topraklarda işgali sürdürecektir. "[210] açıklamasını yapar. Birkaç gün sonra Constantinidis'e, Türk hükümetinin antlaşmayı uygulamayı başaramazsa Yunanistan'ın Pontus'u 3 - ya da 4 birlikle işgal edeceği güvencesini verir.[211]

Eylül ayından itibaren Ermeni cephesindeki operasyonlarla birlikte olaylar hızlanır. Türk kuvvetleri 13'ünde Oltu bölgesinde saldırıya geçerler, bunun üzerine İstanbul'da bulunan Hatissian İngiliz Komiseri'ne Trabzon'un Yunanlılarca işgal edilmesini önerir.[212] Türklerin genel saldırısı 27 ve 29'unda başlayınca, Yüksek Komiserlik nezdindeki baş tercüman Ryan, eğer hâlâ Yunan kuvvetlerinden yararlanılması isteniyorsa onlara İstanbul'u ve belki de Pontus Cumhuriyeti'ni vaadetmek gerekir, der.[213] Türklerin cephede kazandıkları başarılar, de Robeck'in 2 Ekim'de Curzon'a, Trabzon'da başlatılacak bir Yunan operasyonunu desteklediğini bildiren telgrafını göndermesine yolaçar.[214]

Üç gün sonra şartların olgunlaştığı sonucuna varan Venizelos Lloyd George'a bir mektup yazar. Anadolu'daki durumla ilgili endişesini dile getirdikten sonra, "tek köktenci çare" olarak "amacı Ankara ve Pontus dolaylarındaki milliyetçi güçlerin kesin olarak ortadan kaldırılmaları olan yeni bir askerî harekat" yapılmasını önerir. Böyle bir operasyonun iki sonucu olacaktır: Birincisi Türklerin Istanbul'dan atılmalarıdır-ki o zaman Boğazlarla birlikte burada ayrı bir devlet kurulmalıdır;ikincisi de Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte hem İslam hem de Rus emperyalizmi önünde bir engel oluşturacak olan Pontus devletinin kurulmasıdır. Yunanistan'ın bu operasyonun başarıyla gerçekleşmesini sağlayacak askerî gücü vardır, ama gerek siyasi gerekse mali nedenlerle Yunanistan hükümeti bu operasyona tek başına girişme sorumluluğunu almak istememektedir. Venizelos mektubu, söz konusu harekatı kış bastırmadan başlatabilmek için acele bir cevap beklediğini belirterek bitirir.[215] Bu mektubun bir kopyası İngiliz Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson'a gönderilmiş, ama Foreign Office'e herhangi bir bilgi iletilmemiştir.[216] Böyle bir yol izlenmesinin haklılığı, John de Robeck'in 2 Ekim tarihli telgrafına cevaben 6 Ekimde gönderdiği telgrafta

Curzon'un Trabzon'un Yunanlılarca işgalinin "istenir olmadığını" bildirmesinden görülebiliyor.[217]

Sir Henry Wilson hemen Venizelos'tan ek bilgiler isteyecek ve 12'sinde yapılan bakanlar kurulu toplantısında Lloyd George Venizelos'tan gelen mektubu kabinesinin bilgisine sunacaktır. Kabine Pontus devletinin özünde bir Yunan devleti olacağını, İstanbul'un çevresinin de yine Yunan topraklarıyla çevrileceğini dolayısıyla Fransızlarla İtalyanların böyle bir öneriyi kabul etme şanslarının çok düşük olduğu sonucuna vardı. Ve sorunun görüşülmesini Venizelos'un açıklamalarının gelmesine kadar ertelemeyi kararlaştırdı.[218] Zaten meşhur mektubu bakanlar kurulu toplantısından sonra elde eden[219] Foreign Office yorumlarında oldukça mesafeli görünmüştü. Venizelos'un açıklamaları 12 ve 16 tarihli iki telgrafla geldi.[220] Bu telgraflarda Eskişehir ve Afyonkarahisar'ın işgal edilmeleri için on günün yeteceğini, Ankara'ya ulaşmak için de üç hafta daha gerekeceğini, bu arada Pontus'un da işgal edilmiş olacağını söylüyor, bu konuda teminat veriyordu. Buna karşılık 200.000 üniforma ve ayda 3 milyon sterling istemekteydi.

Birkaç gün sonra Politis Fransız sefaret müsteşarı nezdinde bir sondaj yaptı ve durumdan hemen haberdar edilen Berthelot Londra sefaretine konu hakkında bilgi edinilmesini bildirdi. Bunun üzerine Foreign Office'e giden de Fleuriau, Müttefikler arasında tartışılmadan hiç bir karar alınmamasını istedi.[221]

Bu adımların Yunan seçimlerinin yaklaşması nedeniyle aralarındaki bölünmeler daha da artan Pontus komiteleri üzerinde bir etki yaratmaması beklenemezdi. Yüksek Komiser Kanellopulos ile ilişki içinde bulunan Hırisantos İstanbul'da, Venizelos'a muhalefet ederek Türklerle Rumlar arasında bir uzlaşmaya varılması için çalışırken, Atina Komitesi ile işbirliği yapan Germanos Yunan başbakanının destekleyeceği anlaşılan Giresun'a sürpriz bir saldırı düzenleme projesinin peşinden koşuyordu.[222]

Ama bu sırada başka gelişmeler de olmaktaydı. 30 Eylül'de bir maymunun ısırdığı kral Aleksandros 25 Ekim'de öldü. Venizelos tam hanedan bunalımının ortasında yapılan seçimlerde iktidarı kaybetti ve 19 Aralık'ta kral Konstantin Atina'ya döndü.

PONTUS OLAYINI BASTIRMA HAREKATI

Çatışma alanında 1920 yılının tamamı bekleyiş içinde geçer. Rum çeteleri dışardan bir müdahale yapılmasını beklerken civardaki Rum köylerini denetimleri altında tutmaya çalışırlar; Türk köylülerini silahlandırmaya çalışan Ankara hükümetinin ise eli kolu hem çeşitli ayaklanmalar hem de Yunan ordusunun ilerleyişi nedeniyle bağlıdır. Türk çetelerinin varlıklarını dayatabildikleri tek bölge Topal Osman'ın hüküm sürdüğü Giresun bölgesidir. Topal Osman'ın Türkler üzerinde de terör uygulamayı sürdürerek Rum eşrafını sistemli bir biçimde tasfiye etmeye giriştiği görülmektedir.[223] Yine de Giresun'da uygulanan baskının Topal Osman'ın kişiliğinden mi yoksa, Giresun'un aynı zamanda Rumlar tara-

fından bir operasyon alanı olarak seçilmiş olması nedeniyle bölgenin özelliklerinden mi kaynaklandığına karar verebilmek zordur.

Anlaşılması zor olan bir başka konu da Pontus hareketiyle 1920'de patlak veren çeşitli iç ayaklanmalar arasında işbirliği olmayışıdır; oysa Rumlarla, çoğu zaman bu ayaklanmaları başlatan grup olan Çerkezler arasında pek çok ilişki vardır. Bu durumun tek istisnası, Rumların ne ölçüde katıldıkları henüz tam olarak bilinmemekle birlikte Yozgat ayaklanmasıdır. Şehrin Çerkez Ethem'in başıbozukları tarafından 23 Haziran 1920'de ele geçirilmesinden sonra Ethem Ermenileri ayaklanmaya katılmakla suçlayacak ve onları, Ermeni mahallesini yakarak cezalandıracaktır.[224] Ancak Yunan kaynaklarına göre Rumlar da bu baskıdan nasiplerini almışlardır.[225] Ayaklanmanın eylülde patlak veren ikinci aşaması sırasında, Akdağmadeni bölgesinde Türk çetelerini kovalamakta olan aynı başıbozuk kuvvetlerin üç Rum köyünün halkını katlettikleri öne sürülmüştür.[226] Gerçi birkaç gün sonra Mustafa Kemal suçlanan bölüğü geri çağıracaktır.[227] Ama 30 Ekim'de Akdağmadeni'nde ayaklanmaya katıldıkları için asılacak olan 10 kişi arasında iki de Rum vardır.[228]

Ankara hükümetinin Pontus hareketine uyguladığı ilk resmî baskı, 8 Kasım 1920'de 72 Samsunlu Yunan vatandaşı Rum'un tutuklanarak, ertesi günü bir Avusturya gemisiyle sınır dışı edilmeleridir. Bu tarihte Ankara kuşkusuz Venizelos'un hazırlıklarından haberdardı ve ona yönelteceği karşı harekatın hazırlıkları içerisindeydi. Bu bakımdan belirleyici olan adım bir ay sonra, 9 Aralık kararnamesiyle Pontus hareketini bastırmak üzere Merkez Ordusu'nun kurulmasıyla atıldı.[229] Ancak başlangıçta 10.000 askeri bulunan ve 1921'in ilk yarısı boyunca Koçgiri Kürt ayaklanmasını bastırmakla, temmuz ile eylül ayları arasında ise Yunan ilerlemesine karşı koymakla meşgul olan bu ordu asıl amacı bakımından etkili olmaya ancak 1921 sonbaharında başlayabildi.

Yıl sonundaki durumu değerlendirebilmek için elimizde birçok bilgi var. Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Kafkasya'dan dönerken 1 Ocak 1921'de Samsun'dan Ankara'ya bir telgraf göndererek Samsun'da bir Amerikalı temsilcinin bulunmasının uygun olacağını bildirmekteydi. Ankara iki gün sonra, bunun istenir bir durum olmadığı çünkü hükümetin Rum halkının silahsızlandırılması yoluna gideceği cevabını verdi.[230] Aynı tarihte yeni Yunan hükümetinin Anadolu'daki askerlerini geri çekeceğinden endişelenen İngilizler, Venizelos aracılığıyla Venizeloscu subaylar ile İstanbul'da "Ulusal Savunma" adı altında örgütlenmiş olan Osmanlı Rumlarının oluşturdukları bir kuruluştan yararlanmak istemekteydiler. Bu kuruluşun üç temsilcisi yıl sonunda Paris'e geldi ve o sırada orada bulunan Venizelos tarafından Londra'ya Lloyd George'a gönderildi. Bu temsilciler İngiltere'nin ekonomik ve diplomatik yardımıyla Türkiye Hellenizminin Anadolu'daki Yunan kazanımlarını koruyacak güçte olduklarını bildirmeye gelmekteydiler.[231] 14 Ocak'ta Lloyd George'un sekreteri Philipp Kerr'i ziyaret ederek, Küçük Asya'da bulunan iki "Venizeloscu" bölüğün yardımı ve "Pontus'tan, İstanbul'dan ve adalardan gelecek çok sayıda gönüllü "sayesinde amaçlarına ulaşacaklarına inandıklarını söylediler.[232] Bir

hafta sonra Samsun'daki 15. Birliğin komutanı, İstanbul'dan "Ulusal Savunma" örgütünün eylemleriyle ilgili olarak alınan haberleri değerlendirerek askerlerine Samsun ve Ünye'de yapılabilecek askerî çıkarmalara ve Samsun-Sivas yolunun kesilmesine karşı alınacak önlemleri bildirdi.[233]

4 Şubat'ta Rum eşrafından Samsunlu 72 ve Bafralı 11 kişi tutuklandı.[234] Zilon piskoposu Eftimios da tutuklananlar arasındaydı ve piskoposlukta yapılan bir aramada harekete mali katkıda bulunan eşrafın adlarını gösteren bir liste bulunmuştu.[235] 12 Şubat'ta MerzifonAmerikan Koleji'nde öğretmen olan bir Türk öldürüldü. 16'sında Kolej'de yapılan aramanın ardından dört profesör ve iki Rum öğrenci tutuklandılar.[236] İçişleri Bakanlığı'ndan gelen bir emir üzerine Kolej 22 Mart'ta kapatılacak ve iki kişi dışında Amerikalıların hepsi sınır dışı edileceklerdi.

Bu sırada Londra'da birbirleriyle hiç görüşmeseler de gerek Türk gerek Yunan delegasyonlarının katıldıkları, Sevres Antlaşması'nın gözden geçirilmesiyle ilgili Konferans devam etmekteydi. Fransa ile İtalya'nın baskısıyla toplanan bu Konferans'ta Lloyd George, yeni Yunan hükümetini Müttefiklerce sunulan uzlaşma önerisini reddedip Küçük Asya'daki ilerlemelerini sürdürmeye ikna etti. Zaten Yunanlıların ikna edilmeleri için çok fazla çaba harcanması da gerekmemişti ve albay Sariyannis, Kemalistlerin Sivas'a kadar kovalanmaları halinde Pontus'a bir çıkarma yapılmasını önerdi.[237] 1 Mart'ta Philipp Kerr ile yaptığı bir görüşmede Sariyannis bu önermesine açıklık getirecekti. Buna göre, eğer Ankara'ya kadar yapılan bir harekat yeterli olmazsa, "Yunan ordusu Pontus'a çıkabilir, Rum nüfusunun bulunduğu yerlerde üslenebilir ve daha sonra da Sivas ve Erzurum'u Ermenilerin yardımıyla işgal edebilirdi."[238]

Konferans'ın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Yunan ordusu 23 Mart'ta askerî harekatına yeniden başladı ve 30'unda İnönü'de Türk kuvvetleri tarafından durdurulduu. 5 Nisan'da Merkez Ordusu Bafra bölgesindeki Rum çetelerine karşı ilk operasyonlarını başlattı.[239] Türk kaynaklarında bu operasyonlarla ilgili fazla bir bilgiye sahip değiliz; Yunan kaynakları ise operasyonun başarılı olmadığını, Topal Osman'ı kanlı müdahelesine iten nedenin de bu başarısızlık olduğunu yazmaktadırlar. Ancak bu kaynaklarda Topal Osman'ın söz konusu baskıyı uyguladığı dönem nisan ayı olarak belirtilmektedir ki- buna olanak yoktur; çünkü aynı tarihlerde Topal Osman, Ankara Büyük Millet Meclisi'nin protestosuna yol açacak kadar amansız bir şiddetle Koçgiri Kürt ayaklanmasını bastırmakla meşguldür. Demek ki onun devreye girmesi daha geç bir tarihte, muhtemelen mayıs ve temmuz arasında olmuş olmalı. Yunanlıların büyük taarruz hazırlıkları ilerledikçe Rumlar üzerinde uygulanan baskının belirginleşmesi de şaşırtıcı olmazdı.

Topal Osman köylere, doğaldır ki hem çetelerin gerideki güçleriyle bağlantılarını kesmek hem de kendi birliklerinin moralini yükseltmek için saldırıyordu. Bu koşullarda saldırıların acısını en fazla, kadınlar ve çocuklar dahil olmak üzere savaşçı olmayanlar çekmekteydiler. Yunan kaynakları Bafra ve Niksar yörelerinde, yani tam da düzenli ordunun bir ay önce başarısız kaldığı yerlerdeki Rum

köylerinde girişilen katliamları en ufak ayrıntısına kadar uzun uzun anlatırlar.[240]

Aynı dönemde, biraz tereddüt edildikten sonra bölge dışına sürgün etme kararları da alınmaya başlar. 22 Mayıs'ta Samsun'da yerleşmiş bulunan Kayseri kökenlilerin, doğdukları yere geri gönderilmeleri kararlaştırılır; bu şekilde sürülenler arasında şehrin en zengin Rum ailelerinden bazıları da bulunmaktadır. Ancak kadınların vilayet konağı önünde düzenledikleri bir gösteri ve muhtemelen Türk eşrafın da devreye girmesiyle, ertesi gün bu karar iptal edilir.[241] Yine de meydana gelen başka bir olay, gelişmelerin hızlanmasına yol açar. Yunan büyük taarruzu öncesinde Karadeniz kıyıları, Sovyetler Birliği'nden Ankara'ya gönderilen silah ve cephanenin zorunlu geçiş yolunda yer aldığı için büyük bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda 7 Haziran'da İzmir'deki İngiliz konsolosu Lamb, Londra'ya bir telgraf göndererek albay Saviyannis'in, bu trafiği önlemek amacıyla Türklerin Karadeniz kıyısındaki limanlarının ablukaya alınmasını önerdiğini bildirir.[242] İki gün sonra Foreign Office bu ablukanın "siyasi açıdan tehlikeli, stratejik açıdan da yararsız" olduğu sonucuna varırsa da[243], aynı gün Yunan kruvazörü "Kilkis" Ankara hükümetinin başlıca giriş limanı olan İnebolu'yu bombalar. Bunun üzerine Merkez Ordusu kumandanı Nureddin Paşa aynı gün Rumların sürülmelerini talep eder. Ankara'da ayın 12'sinde toplanan Bakanlar Kurulu, bir Yunan çıkarmasının gün meselesi olduğu sonucuna vararak bütün Karadeniz şeridini "savaş bölgesi" ilan eder.[244] Ertesi gün Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Nureddin Paşa'ya şunları yazar: "Bakanlar Kurulu eli silah tutan Rumların Karadeniz kıyısından uzaklaştırılmalarına karar vermiştir; bu karar uygulamaya konulmak üzere size hemen bildirilecektir; Rumların çeteciliğe katılmak üzere dağılmalarını önlemek için gereken önlemleri almanızı rica ederim. "[245] Ancak bu konudaki resmi karar, "Düşmanın Samsun'a çıkmasının" an meselesi olması gerekçesiyle, 16 Haziran'da alınacaktır.[246]

Aynı gün Samsun, Bafra ve Alaçam şehirlerindeki 15 ile 50 yaş arasındaki bütün erkekler tutuklanır. Ertesi gün ilk göçmen kafilesi iç bölgelere gitmek üzere Samsun'dan yola çıkarılır. Yunan kaynaklarının hepsi, kaçanların tanıklıklarına dayanarak, bu ilk kafilenin, ilk durak olan Kavak'ta kafileye eşlik edenlerce kurşun yağmuruna tutulduklarını, kafilenin büyük bölümünün katledildiğini yazmakta ancak ölü sayısı üzerinde anlaşamamaktadırlar: Pavlidis'e göre 330 olan ölü sayısı, Gavriilidis'e göre 701'e çıkmaktadır.[247] Türk yetkilileri Kavak'ta ölüm olaylarının meydana geldiğini kabul etmekle birlikte bunları Rum çetelerinin bir saldırısına bağlamaktadırlar.[248] Ancak bu düşük bir ihtimaldir; çünkü her şeyden önce bu sürgün operasyonları sırasında başka hiçbir Rum çetesinin varlığına rastlanılmamaktadır; öte yandan böyle bir saldırı halinde sürgün edilenler arasında bu kadar çok sayıda ölü olması ancak, sürgünlerin, onlara nezaret edenlerce ön saflara itilmeleriyle açıklanabilir ki, böyle bir durum olsa, Rum tanıklar bunu belirtmekten geri kalmazlardı.

İkinci, 700 kadar kişiden oluşan kafile Samsun'u ertesi gün, 17 Haziran'da terketti ve salimen Amasya'ya ulaştı. Buna karşılık bin kadar erkekten oluşan üçüncü kafile, 20 Haziran'da, Gavriilidis'e göre nezaretçilerin işbirliğinden yararlanan Topal Osman'ın çetelerinin saldırısına uğradı; Samoilidis'e göre bu

saldırının amacı, Topal Osman'ın, ona Samsun'a girmeyi yasaklamış olan validen öç almak istemesiydi ve saldırı sonunda kafilenin büyük bir bölümü öldürüldü.[249] Aynı gün verdiği bir raporda Türk kumandan olayların doğruluğunu, kim oldukları belirtilmeyen "çetelere" atfederek teyid etmekteydi.[250] Yunan kaynakları, Samsun'dan 25'inde hareket eden dördüncü kafile ile Bafra'dan 17, 21 ve 24 tarihlerinde hareket eden ve herbiri 500-600 kişiden oluşan üç kafile ile Alaçam'dan 18, 21 ve 22'sinde yola çıkan üç kafilenin de aynı akibete uğradıklarını yazmaktadırlar. Gaviilidis'e göre kafilelerin katledilmesine, Ankara'dan 25 Haziran'da gönderilen bir emirden sonra son verilecekti. Bu konuda söylenebilecek tek şey, düzeni sağlama konusunda Nureddin Paşa'nın gerek Koçgiri'de, gerek Pontus'ta gerekse daha sonra İzmir'de ortaya koyduğu anlayışın, Ankara'nın anlayışına göre çok daha radikal olmakla birlikte, başıbozuklarınkine kıyasla yine de oldukça makul ölçülerde kaldığıdır.

Yunan kaynakları bu tarihten sonra artık sürgüne giden kafilelerin katledildiklerinden söz etmiyorlar. Ancak bundan sonra gündeme başka bir olay giriyor: Kadınların ve çocukların sürülmesi. Bu uygulama Nureddin Paşa'nın 12 Temmuz tarihli bir emriyle başlatılmış[251], ancak bu karar, böyle bir uygulamaya karşı çıkan Samsunlu Türk eşrafın protestoları sonucunda Ankara tarafından iptal edilmiştir. Bu olay Ankara'da 8 Ağustos'ta Büyük Millet Meclisi'nin gizli bir oturumunda ele alınmıştır. Meclis görüşmeleri iki açıdan ilginçtir: Bunlardan birisi kararın kaldırılmasına karşı çıkan İsmail Süphi Bey'in, sürgüne gönderilenleri "rehine" olarak nitelemesi; ikincisi de Mustafa Kemal'in yaptığı konuşmada bir yandan ordunun halkın silahsızlandırılmasını sağlamada Rum çeteleri karşısında başarısız kaldığını itiraf ederken, diğer yandan da bu hedeflere varılması için katliama başvurulması gibi yöntemleri kesin bir dille reddetmesidir.[252]

Nitekim ilk sürgün uygulamalarının durumu iyileştirdiğini söylemek olanaksızdır. Rum çetelerinin asker gücü önemli ölçüde artmış ve bunlar düzenli orduya başarılı bir biçimde direnmeye başlamışlardır; öte yandan Topal Osman da köyleri yakmaktan başka bir iş yapmamaktadır. Bu dönemde Yunan ordusu 17 Temmuz'da Kütahya'yı, 19'unda da Eskişehir'i işgal eder. Ankara hükümetinin Sakarya meydan savaşını verebilmek için bütün güçlerini bu cephede toplaması gerekmektedir ve bu yüzden Topal Osman bile cepheye çağrılır. Bölgeden ayrılırken Topal Osman son bir çarpıcı eyleme girişecek, Merzifon'u yağmalayacak ve 23 ile 31 Temmuz tarihleri arasında şehrin Rum ve Ermeni nüfusunun önemli bir bölümünü katledecektir.[253]

Eskişehir'in Yunanlılarca işgal edilmesinden sonra İstanbul'daki Pontus Komitesi, o sırada İzmir'de bulunan Yunan başbakanı Gunaris'i ziyaret ederek, Pontus'a asker çıkarılması yolunda son bir talepte bulunur. Bu talep, Ankara yönünde ilerlemeyi yeğleyen Yunan Genelkurmayı tarafından reddedilir.[254]

Sürgüne göndermeler temmuz ve ağustos aylarında daha yavaş bir tempoyla sürdürüldükten sonra eylülden itibaren yine hızlanacak ve bu kez, yaşlı, kadın, çocuk demeden bütün Rum nüfusunu içine alacak şekilde uygulanacak-

tır. Bunun yanısıra Ankara hükümeti Amasya İstiklal Mahkemesi'nde Pontus ayaklanmasına karşı bir dava açarak büyük bir gözdağı vermek istemektedir. 1920 Eylül'ünde kurulan bu olağanüstü mahkemeler 1921 şubatında dağıtıldıktan sonra ağustosta yeniden kurulmuştur. Pontus bölgesinden sorumlu ilk İstiklal Mahkemesi aralarından 454'ü Rumları ilgilendiren 494 vaka ile ilgili davalara bakmış ama, sonunda yalnız 12 ölüm cezası vermiştir.[255] Buna karşılık ikinci aşamada kurulan İstiklal Mahkemesi 21 Eylül'de Amasya'da 174'ü Rum 177 kişiye ölüm cezası vererek idam etmiştir; bunlardan 74'ü Samsun, 5'i Trabzon, 5'i de Giresun şehirlerinin Rum eşrafındandır.[256]

Sonrası, Anadolu kışında Malatya ve Harput yörelerine sürgüne gönderilenlerin kaçınılmaz olarak uğradıkları telefatla sürüp giden sonu gelmeyen sürgünler, düzenli orduların 1923 yılına, yani Yunanlıların Anadolu'yu boşaltmalarından çok sonrasına kadar, dağlara çekilmiş Rum çetelerine karşı yürüttükleri operasyonlar ve Rum çetelerinin Türk köylerine yaptıkları cezalandırma operasyonlarıyla süren bir öyküdür.

Türk Genelkurmay'ı tarafından yayımlanan resmî raporlarda düzenli orduyla yapılan çatışmalarda ölen Rum çetecilerinin sayısı 11.118[257], Rum çetecilerince öldürülen Türk köylülerinin sayısı ise 1817 olarak verilmektedir[258] . Fakat sürgüne giderken ölenlerle başıbozuklar tarafından öldürülenlerin sayılarını saptamanın olanağı var mıdır? 1914'te Trabzon vilayetinde yaşayan Rumların nüfusunun 350.000 olduğu tahmin edilmektedir; buna Sivas ve Kastamonu vilayetlerindeki Rumlar da eklendiğinde, yaklaşık 450.000 sayısına ulaşılmaktadır. Bunlardan 86.000 kadarı Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'ya göç etmiş ve 322.500 kişi de nüfus mübadelesi sırasında, 1923'te Yunanistan'a ulaşmıştır.[259] İki sayı arasındaki fark 65-70.000 kişidir ki bunlardan üçte biri silahlı erkekler ve üçte ikisi de ya 1916-1918 ya da 1921-1923 arasında hayatlarını kaybeden eli silah tutmayan insanlardır.

Pontus meselesi ulusal ilkelerin, çok-uluslu bir devlete uygulanmasından kaynaklanan sapıtmaların iyi bir örneğidir. Pontus'un tarihi uzun vadede, farklı etnik kökenlerden gelen, Büyük İskender'in imparatorluğu döneminden Komnenoslar İmparatorluğuna kadar gelen dönemde Hıristiyanlaşan ve büyük ölçüde Hellenleşen, daha sonra Osmanlıların yönetimi altında İslamiyeti benimseyen ve büyük ölçüde Türkleşen ve 19. yüzyılda ulusal ideolojinin etkisiyle dinî bölünmeleri etnik bölünmelere dönüştüren halkların tarihidir. Böylece genellikle Laz diye adlandırılan Pontus ahalisi, Atina, İstanbul ve daha sonra da Ankara'nın politikalarına boyun eğen Rumlar ve Türkler şeklinde ayrışacaklardır. Bizi ilgilendiren dönemin başından beri bu ayrışma kesin bir biçim almıştır. Daha 1912'de taraflardan her biri uzun vadede, Balkanlarda olup bitenlere benzer şekilde ancak diğerini dışlayan bir çözümü hayal edebilir duruma gelmişti. Gerisi, bu yazıda aşamalarını ele almaya çalıştığımız bir uluslararası konjonktür ve strateji meselesinden ibarettir.

Bu ayrışmayı izleyen şavaşta Yunan tarafı kendi hayallerinin, yanılgılarının kurbanı oldu. Bunların başında geniş kitleler tarafından ne ölçüde benimsen-

dikleri ayrıca tartışılması gereken bir dizi değere gönderme yapmanın ulusal bir dinamiği başlatmaya yettiği zehabı geliyordu. Ne var ki ekonomik bakımdan önemli bir rol oynadıklarından kuşku edilemeyecek, kültürel bakımdan da oldukça etkili oldukları açık olan Pontuslu eşraf, harekete önderliğini kabul ettirmekte ve herkesin saydığı bir otorite ağı oluşturmakta yetersiz kaldı. İkinci hayal, barbarlığın ta kendisi olarak tasavvur edilen şeyin karşısında kendisinin doğal olarak uygarlığın ta kendisi olan şeye ait olduğu inancıydı. Bu önce hasımlarını küçümsemeye, sonra da bu hatanın yolaçtığı sonuçlara katlanmak zorunda kalınmasına yol açtı. Son yanılgı da Yunan uygarlığıyla Hıristiyan dininin taşıyıcısı olmanın, Batılı güçlerin otomatik olarak onlara arka çıkacakları ve onları koşulsuz olarak destekleyecekleri gafletine düşmekten kaynaklanıyordu. Sınırsız bir iyimserlikle, ayakların ancak iş işten geçtikten sonra suya ermesini bu yanılgı açıklayabilir.

Karşılarındaki Türk milliyetçiliği ise görünüşte oldukça mütevazi bir hedefi, imparatorluktan 1918 mütarekesiyle arta kalan topraklarda bir ulus oluşturma hedefini gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Savaşın galipleri ona karşıydılar ama o, hem imparatorluğun ulusal davayı benimseyen idari ve askerî çarklarından yararlanabildi hem de, Müslüman topluluğunu Türk ulusuyla özdeşleştiren ve farklı olanı dışlayan bir görüşü benimseyerek halkın desteğini kazanmayı başardı. Böylece savaşın tek bir galibinin olması ve her bir toprak parçası üzerinde yalnızca bir ulusun yaşaması amacına ulaşmaya çalışan taraflar hasım tarafa yönelttikleri taleplerini karşılıklı olarak gidebileceği son noktaya kadar zorladılar.

[1] Hıristos Samuilidis, Mavri Thalassa, **khroniko apo tin Traghodia tou Ponţou** (Karadeniz, Pontus trajedisinin kroniği), Atina, 1970, s.10.

[2] a.y.

[3] Savvas Ioannidis, **Peri Pontou kai Trapezountos** (Pontus ve Trabzon Üzerine), İstanbul, 1870 (2. baskı Atina, 1981).

[4] Bkz. Kuşçubaşı Eşref'in yayınlanmamış anıları. Aktaran Celal Bayar, Ben de Yazdım, cilt 5, İstanbul 1967, s.1589.

[5] Bkz. Antigoni Bellu-Trepsiadi, **Morfes Makedhonomakhon ke ta Pontika tou Ghemanou Karavangheli** (Makedonya Savaşçı Figürleri ve Germanos Karavangelis'in Pontus Anıları), Atina, 1984, ss.86-89.

[6] Samuilidis, **a.g.e.**, s.15,27.

[7] a.y., ss.36-39.

[8] E.E. Adamov (der.), **Razdel Aziatskoi Turtsii po sekretynm dokumentam b.ministerstva innostrannykh del.**, Moskova, 1924, Dok. 96, 97, 98 ve 99.

[9] 26 Nisan 1916 tarihli nota, a.y., Dok. 103.
[10] Benckendorff'tan Sazonov'a, 30 Mayıs 1916 ve II. Nikola' nın 22 Mayıs (4 Haziran) tarihli notu, a.y., Dok. 126.
[11] Bkz. Samuilidis, **a.g.e.**, s.63 ve Dimitrios Kuçoyannopulos, **Anamesa stous antartes tou Pontou** (Pontuslu Ayaklanmacılar Arasında), Selanik, 1936, s.17.
[12] Bkz.Bellu-Trepsiadi, **a.g.e.**, s.103.
[13] Samuilidis, **a.g.e.**, ss.65-69.
[14] Kuçoyannopulos, **a.g.e.**, s.19.
[15] Samuelidis, **a.g.e.**, s.70.
[16] Kuçoyannopulos, **a.g.e.**, s.19, Samuelidis, **a.g.e.**, ss.76-83.
[17] G.N.Lampsidis, **Topal Osman,** Atina, 1970, s.68.
[18] Georgios Sakkas, **I Istoria ton Ellinon tis Tripoleos tou Pontou.** (Pontus Tirebolu Rumlarının Tarihi), Nikea, 1957.
[19] Samsun Avusturya konsolosu Samsun Kwiatowski'nin telgrafı, Polykhronis Enepekidhis, **I dhioghmi ton Ellinon tou Pontou (1916-1918) vasi ton anekdhotob enghrafon ton kratikon arkhion tis Avstroougharias** (Avusturya-Macaristan devlet arşivlerindeki yayınlanmamış belgelere göre Pontus Rumları üzerinde uygulanan baskı (1916-1918), Atina, 1962, ss.10-11.
[20] Bkz. Germanos Karavangelis'in İstanbul'daki Rum Patrikliğine gönderdiği mektuplar: 14 (27) Ocak, 7 (20) Şubat, 26 Şubat (11 Mart), 15 (28) Mart ve 17 (30) Mart 1917, **O Gholghothas tou en Tourkia Ellinismou** (Türkiye'de Hellenizmin Golgotası), İstanbul, 1919, ss.88-117.
[21] Özellikle bkz. Panaretos Topalidis, **O pontos ana tous aionas** (Yüzyıllar boyunca Pontus), Drama, 1929, ss.222-224.
[22] Bkz. G.Sakkas, **a.g.e.** Yazar Tirebolu göçmenlerindendi.
[23] Samuilidis, **a.g.e.**, s.90 vd.
[24] **Vioghrafike Anamnisi tou arkhiepiskopou Athinon Khrysanthou tou apo Trapezountos (1881-1949)** [Atina Piskoposu Trabzonlu Hırisantos'un (1881-1949) Hatıraları], cilt I, Atina, 1970.
[25] a.y.
[26] Demidov'dan Tereşçenko'ya, No 637, 10 (23) Ekim 1917, **Constantinople et les Détroits,** Paris, 1930, cilt II, Dok. 162.
[27] Demidov'dan Tereşçenko'ya, No 642, 12 (25) Ekim 1917, **a.g.e.**, Dok. 162.
[28] La Question du Pont-Euxin, İstanbul, 1923, içinde, ss.73-74.
[29] Elefterios Pavlidis, **Pos ke dhiati ematheothi i Dhimaoktaria tou Pontou** (Pontus Cumhuriyeti Neden ve Nasıl Ortadan Kaldırıldı), Atina, 1956, s.17.
[30] a.y., s.20.
[31] a.y., s.20.
[32] Archives du Ministère des Affaires Etrangères Français (A.M.A.E.F.), A:Paix. cilt 307. s.4.
[33] **L'Orient Illustré**, I re Annee, No 7-8,15 Nisan-1 Mayıs 1918, s.5.
[34] a.y. No 10, 15 Eylül 1918, s.6.
[35] **La Question...** ss.259-251.
[36] R.Webb'den Foreign Office'e, 2.12.1918, Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, 1971, s.102.
[37] Türk Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi** (T.İ.H.), cilt I, **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,** Ankara, 1962, s.174.
[38] Harbiye Nezareti'nden 9.Ordu'ya (Kafkasya), 30.11.1918 ve 9.Ordu Kurmay'ından Harbiye Nezareti'ne 28.12.1918, Tevfik Bıyıkoğlu, **Atatürk Anadolu'da**. Ankara. 1959. s.36.
[39] Amiral Calthorpe'dan F.O'te Heathcote Smith'e, 17.1.1919. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1976, s.242.
[40] 25.1.1919 tarihli rapor, a.y.
[41] Selanik "Özgür Pontus" komitesi başkanının mektubu, Pavlidis, **a.g.e.**, ss.41-42.
[42] Akşin, **a.g.e.**, s.242.
[43] F.O.'dan Webb'e 8.2.1919 ve Webb'den F.O.'ya 13.2.1919, Jaeschke, **a.g.e.**, s.103.
[44] Webb'den F.O.'ya 17.2.1919, a.y.
[45] Bkz. A.Rawlinson, **Adventures in the Near East**. Londra. 1923, s.138.
[46] 20.3.1919 tarihinde Yüksek İngiliz Komiseri Calthorpe'a gönderilen rapor, Jaeschke, **a.g.e.**, s.103.

[47] a.y.
[48] a.y.
[49] **T.İ.H.**, I., s.174.
[50] Samuilidis, **a.g.e.**, s.160.
[51] A.M.A.E.F., 1918-1929, Arménie, cilt 4, s.238.
[52] Samuilidis, **a.g.e.**, s.161.
[53] Demetrios Apostolidis, **Synoptiki istoria tou Ellinismou tou Pontou** (Pontus Elenizminin Kısa Tarihi), Atina, 1935, ss.118-119.
[54] Jaeschke, **a.g.e.**, ss.104-106.
[55] Yüzbaşı Hurst'ten (Samsun) Calthorpe'a. Bilal Şimşir, **British Documents on Atatürk**, Vol I, April 1919-March 1920. Belge 2. Lepissier 22.5.1919 tarihli raporunda Samsun'daki İngiliz kuvvetlerinin 450 kişiye yükseltildiğini bildirmektedir (A.M.A.E.F., 1918-1929, Turquie,cilt 44, s.26).
[56] Bellu-Trepsiadi, **a.g.e.**, ss.105-106.
[57] İçişleri Bakanlığına gönderilen iki rapor, **Belgelerle Türk Tarihi** (B.T.T.), No 14, Kasım 1968, ss.5-9 ve Genelkurmay'a gönderilen bir rapor, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi** (H.T.V.D.), No 4, Haziran 1953, Belge 69.
[58] **H.T.V.D.**, No 4, Haziran 1953, Belge 64.
[59] Hurst'ten Calthorpe'a, 21.5.1919, Şimşir, **a.g.e.**, cilt I, Belge 2.
[60] Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a, 11.6.1919, **H.T.V.D.**, No. 6, Aralık 1953, belge 103.
[61] Kazım Karabekir, **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul, 1972, ss.52-54.
[62] Hurst'ten Calthorpe'a, 12.6.1919, Şimşir, **a.g.e.**, cilt I, Belge 6.
[63] Mehmed Fuad Zübeyroğlu, (söylevi veren kişidir), **Yurdumuz Havza**, İstanbul, 1925, s.38.
[64] Hurst'ten Calthorpe'a, 12.6.1919, Şimşir, **a.g.e.**, cilt I, Belge 6.
[65] Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a,**H.T.V.D.**, No. 4, Haziran, 1953, Belge 65.
[66] Hurst'ten Calthorpe'a, 12.6.1919, Şimşir, **a.g.e.**, cilt I, Belge 6.
[67] Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a. 6.6.1919. **H.T.V.D.**, No.6, Aralık, 1953, Belge 101.
[68] Mustafa Kemal'den Genelkurmay'a, 10.6.1919, a.y., Dok.102 ve Hurst'ten Calthorpe'a 12.6.1919, Şimşir, **a.g.e.**, cilt I, Belge 6.
[69] **B.T.T.**, No.14, Kasım, 1968, s.6.
[70] A.M.A.E.F., 1918-1929, Turquie, Cilt 23, s.22.
[71] a.y., s.15 ve d.
[72] a.y., 1918-1929 Caucase, Cilt 4, s.242 ve d.
[73] 16.6.1919 tarihli, Lampsidis, **a.g.e.**, ss.33-37.
[74] Şimşir, **a.g.e.** içinde, Cilt I, Dok. 20.
[75] 25.06.1919 tarihli, Harry N. Howard, **The King-Crane comission, an American inquiry in the Middle East**, Beyrut, 1963 içinde, s.240.
[76] U.S.Dept. of State Records, 867.00/923.
[77] a.y., 867.00/963.
[78] A.F.Frangoulis, **La Grèce et la crise mondiale**, Cilt II, ss.24-27.
[79] Jaeschke, **a.g.e.**, s.270.
[80] Bkz. Richard Hovanissian,**The Republic of Armènia,** Cilt I, 1918-1919, Los Angeles, 1971, s.270.
[81] D.H.Miller, **My Diary at the Conference of Paris,** New York, 1924, Cilt IV, Belge 246.
[82] A.M.A.E.F., 1918-1929, Armenie, Cilt 4, s.4.
[83] C.G.Constantinidis'ten Atina Pontus Komitesi'ne, 3.12.1918, Pavlidis, **a.g.e.** içinde, s.46.
[84] Atina'daki İtalyan büyükelçisi Romano, 28.3.1918'de Sonnino'ya Ermenilerin İzmir'deki desteğine karşılık Rumların Trabzon'da Ermenilere destek vermelerini öngören bir Ermeni-Yunan antlaşması hakkında bilgi iletmiştir.(Sonnino Papers, Mikrofilm, No.24, Paris'teki İtalyan delegasyonuna gönderilen telgraf, No.794).
[85] Archag Tchobanian, **La fraternité arméno-grecque**,Paris, 1919, s.37.
[86] T.K.Teofilaktos, **Ghyro stin asvesti flogha** (Sönmiyen Ateşin Etrafında), Selanik, 1958, s.125.
[87] Hırisantos, **a.g.e.** (hatırat), s.186. Burada 30.1.1919'dan önce aldığı bir telgraftan sözeder. Patrikliğin resmî mektubu 21-3 tarihlidir, 24-3'te alınmıştır. Bkz. Bayar,**a.g.e.** Cilt 5, s.1459.
[88] Hırisantos, **a.g.e.**, s.185.
[89] Venizelos'tan Kanellopulos'a, 3(?).2.1919 ve Patriklikten Venizelos'a, 6.2.1919, **a.g.e.**, ss.186, 187.

[90] D.H.Miller, **a.g.e.**, Cilt XV.
[91] **Memoramdum submitted to the Peace Conference by the National Delegation of the Euxine Pontus**, Paris, 1919, s.12.
[92] Bkz. Stephen Bonsal, **Suitors and Suppliants. The Little Nations at Versailles**, New York, 1946, s.181 ve d.
[93] Pavlidis, **a.g.e.**, ss.44-45.
[94] Teofilaktos, **a.g.e.**, ss.126-128.
[95] a.y., ss.128-129.
[96] M.Kepecis'in Atina Pontuslu Yunanlılar Derneği'ne 25.4.1919 tarihinde gönderdiği mektup, Pavlidis, **a.g.e.** içinde, s.44.
[97] Memorandumun metni için bkz. Hırisantos, **a.g.e.**, ss.190-193 ve 326-342.
[98] Bkz.Hırisantos, **a.g.e.**, s.192 ve C.G.Contantinidis'in İstanbul Komitesi'ne 12.5.1919'da ve Batum Derneği'ne 17.5.1919'da gönderdiği mektuplar için Teofilaktos, **a.g.e.**, s.258-259.
[99] Paul Mantoux, **Les délibérations du Conseil des Quatre**, Paris, 1955, Dok. LXIII, s.499.
[100] E.Venizelos, **Idhioghraphon İmerologhion** (Elyazması Günlük), Hanya, 1979, ss.49-51 ve C.E.Callwell, **Field-Marshall Sir Henry Wilson. His Life and Diaries**, Cilt II, Londra 1927, ss.189-190. Ayrıca bkz. N.Petsalis-Diomidis, **Greece at the Peace Conference** 1919, Selanik, 1978, ss.202-203.
[101] Venizelos'tan Dışişleri Bakanlığı'na vekalet eden Diomidis'e 6(?).5.1919'ta gönderilen mektup, Odysseus Lampsidis, **I ellines tou Pontou ypo tous Tourkous** (Türklerin Yönetimi Altında Pontuslu Rumlar), Atina, 1957,s.38.
[102] Hırisantos, **a.g.e.**, ss.193-196.
[103] **Memorandum submitted to the Peace Conference by the National Delegation of the Euxine Pontus. The negociations with Armenians,** Paris, 1919, s.8.
[104] Buluşmanın tutanakları için bkz. Hırisantos, **a.g.e.**, ss.343-354.
[105] a.y., s.203 ve Harold Nicolson, **Peace Making 1919**, Londra, 1933, ss.188-189.
[106] Kateniotis'in misyonunun bütünü ile ilgili olarak 16.6.1920'de yazılan raporu, O. Lampsidis, **a.g.e.**, ss.37-78'de yayınlanmıştır. Kateniotis Diomidis ile ilk kez 8.5.1919'da karşılaşır.
[107] Kateniotis'ten Venizelos'a, 27.5.1919, **a.g.e.**, ss.38-40.
[108] Hırisantos, **a.g.e.**,ss. 204-205.
[109] Kateniotis'ten Venizelos'a 9.6.1919 tarihli mektup ve buna verilen tarihsiz cevap için bkz. O.Lampsidis, **a.g.e.**, s.41.
[110] Hırisantos, **a.g.e.**, ss.196-197.
[111] 30.4.1919'da Erivan'dan yazdığı, Milne'nin Hatıssian'a yaptığı ziyaretle ilgili raporunda Antoine Poidebard, generalin Ermenistan cumhurbaşkanına, devlet sınırının Giresun'da başlayacağı konusunda teminat verdiğini belirtmektedir. (A.M.A.E.F., 1918-1929, Arménie, Cilt 5, ss.25-27).
[112] 27.6.1919 tarihli Arşag Çobanyan-Hırisantos, 28-6 tarihli Çobanyan-Bogos, Nubar-Hırisantos, 29-6 tarihli Bogos Nubar-Hırisantos görüşmeleri için bkz. Hırisantos, **a.g.e.**, s.208.
[113] Kateniotis'ten Venizelos'a, İstanbul, 5.7.1919 tarihli mesaj ile buna verilen tarihsiz cevap için bkz. O.Lampsidis, **a.g.e.**, s.42.
[114] Teofilaktos, **a.g.e.**, s.134.
[115] a.y., s.139.
[116] a.y., ss.138-140, 142-143.
[117] a.y., s.138 (24.7.1919 tarihli toplantının tutanağı) ve **T.İ.H.** Cilt I, s.173.
[118] Teofilaktos, **a.g.e.**, s.139.
[119] Constantinidis'in Atina Komitesi'ne 18.7.1919'da gönderdiği mesaj için bkz. Pavlidis, **a.g.e.**, s.46; Hırisantosile Constantinidis'in 19-7'de Batum'a gönderdikleri telgraf için bkz. Teofilaktos, **a.g.e.**, s.139 ve Constantinidis'in İstanbul Komitesi'ne gönderdiği telgraf için bkz. a.y., s.144.
[120] a.y., ss.132-133.
[121] a.y., ss.150-151.
[122] Hırisantos, **a.g.e.**,s.224.
[123] a.y., s.230.
[124] a.y., ss.230-231.
[125] 20.9.1919 tarihli mektup için bkz. Teofilaktos, **a.g.e.**, s.260. Bu mektubun Giresun'da el ko-

nulan bir kopyası **H.T.V.D.**'da yayımlanmıştır, No.74, Mart 1976, Dok.1614.

126 Hırisantos, **a.g.e.**, ss.231-232 ve Hırisantos'un Patrikliğe gönderdiği 21.8.1919 tarihli yazı için bkz. Teofilaktos, **a.g.e.**, s.260.

127 Chrysanthos, **a.g.e.**, ss.227, 253 (Bois de Boulogne göl lokantasında yenen öğle yemeği) ve 256-257. Venizelos'un mektubu için bkz. O.Lampsidis, **a.g.e.**, ss.42-43. Pontus Birliklerinin kurulması konusunda bkz. Ksenofon Akoğlu, **To taghma ethelondon Pontou** (Pontus gönüllü Birlikleri), Selanik, 1956.

128 Teofilaktos, **a.g.e.**, s.182.

129 Hırisantos, **a.g.e.**, s.238.

130 a.y., s.241.

131 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, Cilt II. Mütareke Devri, İstanbul, 1986, ss.359-363.

132 Mahmud Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1968, ss.140-141.

133 Hırisantos, **a.g.e.**, ss.83-84.

134 Lepissier'den İstanbul'a 13.4.1919'da gönderilen yazı, A.M.A.E.F., 1918-1929, Arménie, Cilt 4, s.239.

135 Goloğlu, **a.g.e.**, ss.18-20 ve 172-174.

136 a.y., ss.174-175.

137 a.y.

138 Hırisantos, **a.g.e.**, ss.247-261.

139 Calthorpe'tan Curzon'a 9.7.19191 tarihli not, Şimşir, **a.g.e.**, Cilt I, içinde Belge 14.

140 Calthorpe'tan Milne'ye 9.7.1919 ve veziriazama 09-7 tarihli mesajlar, a.y., Belge 16.

141 Refet Bey'den Mustafa Kemal'e, 13.7.1919 tarihli yazı için bkz. Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Ankara, 1966, Cilt I. ss.55-56.

142 Hurst'ten Calthorpe'a. 10.7.1919, bkz. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt I, Belge 16; Perring'den Calthorpe'a, 24.8.1919, a.y., Belge 35.

143 Samsun yöresindeki milliyetçi hareketle ilgili olarak İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck tarafından 28.10.1919 tarihinde gönderilen rapor, a.y., Belge 66.

144 J.de Robeck'ten Curzon'a, 17.09.1919, a.y., Belge 39.

145 Perring'den (Samsun) J.de Robeck'e, 1.10.1919, a.y., Belge 61 ve yine aynı kişiden aynı kişiye 29-10 tarihli, a.y., Belge 83. Milne'nin 18.10.1919 tarihli raporu, a.y., Dok. 80.

146 Hırisantos, **a.g.e.**, ss.263-265.

147 a.y., s.267 ve Türkçe orijinalin kopyası, s.355.

148 a.y.,s.269.

149 a.y., s.270 ve vali Haydar Bey'in İçişleri Bakanlığı'na raporu için bkz. Mithat Sertoğlu, " Trabzon bölgesinde Rum Pontus Cumhuriyeti kurulması faaliyetleri", **Belgelerle Türk Tarihi**, No 1'i, Ağustos 1968, ss.4-5.

150 a.y., Hırisantos, **a.g.e.**, s.270 ve Teofilaktos, **a.g.e.**, s.182.

151 Sertoğlu, **a.g.e.**, s.5.

152 Teofilaktos, **a.g.e.**, ss.262, 263.

153 a.y., s.105.

154 a.y., s.182 ve 264-265 'te Venizelos'un Jules Cambon'a teşekkür telgrafları.

155 O.Lampsidis, **a.g.e.**, s.44.

156 Kateniotis'in İngiliz askerî ataşesi Norbe'a 16.12.1919'da sözlü olarak ilettiği not, a.y., ss.46-49.

157 Politis'ten (Atina) Kateniotis'e, 25.12.1919, a.y..

158 Paris'e 1.1.1920'de gönderilen, a.y., ss. 48-49.

159 Teofilaktos, **a.g.e.**, ss.266-267.

160 **Documents on British Foreign Policy (D.B.F.P.) First Series,** Cilt IV, Londra, 1952, Dok. 631.

161 Hırisantos'tan Venizelos'a, 16.1.1920, O.Lampsidhis, **a.g.e.**, içinde s.51.

162 a.y., ss.49-50 ve Hırisantos, **a.g.e.**, s.275.

163 Hırisantos'tan Venizelos'a, 16.1.1920, O.Lampsidis, **a.g.e.** içinde, s.52.

164 a.y.

165 13.1.1920 tarihli Hatissian ve Kateniotis ve 16.1 tarihli Hatissian ve Hırisantos imzalı telgraflar, a.y., ss.55-56.

166 Hırisantos'tan Venizelos'a, 16.1.1920, a.y., s.53.

[167] a.y., s.59 ve Teofilaktos, **a.g.e.**, s.53.
[168] Venizelos'a, 21.1 ve 22.1.1920 tarihli, O.Lampsidis, **a.g.e.** içinde s.61 ve Clemenceau'ya 19.01 tarihli, Teofilaktos, **a.g.e.** içinde ss.270-271.
[169] O.Lampsidis, **a.g.e.**, ss.66-67.
[170] Hırisantos, **a.g.e.**, ss.276-277.
[171] Howard, **a.g.e.**, s.180.
[172] **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference,** Cilt XII, Washington D.C., 1947, ss.751-863.
[173] 16.10.1919 tarihli rapor, **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919,** Cilt II, Washington D.C., 1935.
[174] Frangoulis, **a.g.e.**, Cilt II, s.31.
[175] **Rapport adressé à la Conference de la Paix à l'occasion des persécutions turques dans le Pont-Euxin,** Marsilya, 1919.
[176] Teofilaktos, **a.g.e.**, ss.271-272.
[117] a.y., s.273.
[178] Constantinidis ve Oeconomou'dan Batum Derneği'ne, 30.1.1920, a.y., ss.272-273.
[179] Hırisantos, **a.g.e.**, ss.280-281.
[180] O.Lampsidis, **a.g.e.**, ss.67-68.
[181] Batum'a da bildirilmiştir, Teofilaktos, **a.g.e.**, s.273.
[182] O.Lampsidis, **a.g.e.**, ss.68-69.
[183] Marsilya'dan 16.2.1920'de gönderilen, 20.2'de alınan yazı, Teofilaktos, **a.g.e.**, s.274.
[184] Batum Derneği'nden Yüksek Konsey'e, 20.2.1920, a.y.
[185] 21.02.1920 tarihli, O.Lampsidis, **a.g.e.**, s.71'de.
[186] a.y., s.74.
[187] a.y., ss.74-75 ve Kateniotis'ten Atina, İstanbul ve Batum Pontus derneklerine, 1.3.1920 tarihli, a.y., ss.72-73.
[188] **Documents on British Foreign Policy. First Series.** Cilt VII, Londra, 1958, Dok. 34.
[189] O.Lampsidhis, **a.g.e.**, ss.75-76.
[190] a.y., ss.77-78.
[191] Hırisantos, **a.g.e.**, s.282.
[192] **The Pontus Question. Memorandum submitted to the Peace Conference on March 10 1920 by the Pontus delegation,** Londra, 1920, s.6.
[193] Teofilaktos, **a.g.e.**, ss.276-277.
[194] D.B.F.P.I st Series, Cilt VII, Doc. 10.
[195] a.y., Doc. 67.
[196] Karaislos'un anıları, Georges Valavanis ve Georges Violakis, **Synhronos Gheniki Istoria tou Pontou** (Pontus'un Yakın Dönem Genel Tarihi), Atina, tarihsiz (1924?), ss.250-258.
[197] Samuilidis. **a.g.e.**, ss.188-189.
[198] Bainbridge Colby'den Jusserand'a. **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920,** Washington D.C., 1935, Cilt. III.
[199] **Documents on British Foreign Policy. First Series.** Cilt VIII, Londra, 1958, Doc.4.
[200] a.y., Doc.11.
[201] a.y. Doc. 15.
[202] **La Question du Pont Euxin. Mémoire soumis à la Conference de la Paix par la Délégation du Pont-Euxin,** Paris, Nisan-Temmuz, 1920.
[203] Constantinidis'ten (Marsilya) Batum'a, 06.5.1920, Teofilaktos, a.g.e., içinde, s.279.
[204] **Ai Aghoresvsis tou Ellinikou Koinovouliou (1909-1952).** (Yunan Parlamentosu Tutanakları), Dönem II, Cilt II, Atina, 1958, s.345.
[205] Batum Derneği'nden Atina'ya, 26.5.1920, Teofilaktos, **a.g.e.** içinde, ss.280-281.
[206] İstanbul Komitesi'nden Batum'a, 27.05.1920, a.y., s.280.
[207] Frangoulis, **a.g.e.**, Cilt II, ss.125-126.
[208] Pavlidis, **a.g.e.**, ss.59-64.
[209] Yunan Dışişleri Bakanlığı Arşivi, No. 147-12152.
[210] Avedis Aharonian, "From Sardarapat to Sèvres and Lausanne", Armenian Review, Cilt XVII, I, s.65.

[211] Constantinidis'ten Batum'a, 20.18.1920, Teofilaktos, **a.g.e.**, s.287.
[212] **Documents on British Foreign Policy. First Series,** Cilt XII, Londra, 1962, Doc.603.
[213] **Documents on British Foreign Policy. First Series,** Cilt XIII, Londra, 1963, Doc.144.
[214] D.B.F.P.I st series, Cilt XII, Dok.603.
[215] D.B.F.P.I st series, Cilt XIII, Dok.152.
[216] Michael Llewellyn Smith, **Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922,** Londra, 1973, s.356.
[217] D.B.F.P.I Ist Series, Cilt XII, Doc.60.
[218] Şimşir, **a.g.e.**, Cilt II, April-December 1920, Ankara, 1975, Belge 134.
[219] Maurice Hankey'den Sir Eyre Crowe'a, 12.10.1920, a.y., Belge 135.
[220] Llewellyn Smith, **a.g.e.**, ss.133-134.
[221] Berthelot'dan Fleuriau'ya 21.10.1920 ve Fleriau'dan Berthelot'ya 22.10.1920, A.M.A.E.F., A: Paix, Cilt 159, ss.222-224.
[222] Ar.Neophytos'un Venizelos'a gönderdiği 22.10.1920 tarihli rapor, Teofilaktos, **a.g.e.** içinde ss.296-297 ve Marsilya'daki Constantinidis ile İstanbul Komitesi'ne mektuplar, a.y., ss.298-299.
[223] Valavanis ve Violakis, a.g.e., ss.154-166.
[224] **T.İ.H.**, Cilt VI, **İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)**, Ankara, 1974, s.153.
[225] Valavanis ve Violakis, **a.g.e.**, s.276 ve Patrikliğin İngiliz Yüksek Komiseri nezdindeki şikayeti için bkz J.de Robeck'ten Curzon'a, 8.9.1920 (Şimşir, **a.g.e.**, Cilt II, Belge No. 110). Burada katliamdan yalnız Mustafa Kemal'in otoritesine karşı çıkılan yerlerde sözedildiği belirtilmektedir.
[226] Valavanis ve Violakis'e göre Koçoğlu, Hacı Çeşme ve Bel Kavak köyleri, bkz. **a.g.e.**, s.278.
[227] 06.10.1920 tarihinde Mustafa Kemal'den Genelkurmay Başkanı İsmet Bey'e ve İsmet Bey'den de İbrahim Bey'in komutasındaki ikinci seyyar bölüğüne gönderilen emir için bkz. **H.T.V.D.**, No 72, Mart 1975, Dok. 1564.
[228] **T.İ.H.** Cilt VI, s.161 ve Valavanis ve Violakis, **a.g.e.**, ss.279-280.
[229] a.y., ss.290-291.
[230] Bilal Şimşir, "Türk Amerikan ilişkilerinin yeniden kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği", Belleten, Nisan, 1972 içinde, ss.288-289.
[231] Venizelos'tan (Paris) Sir John Stavridis'e (Londra), Llewellyn Smith, a.g.e., ss.184-185 içinde.
[232] a.y. ss.185-186.
[233] **H.T.V.D.**, No.53, Eylül 1965, Dok.1213.
[234] **T.İ.H.**, Cilt VI, s.292 ve Antonios Gavriilidis, **Seidhes ek tis mavris ethnikis symphoras tou Pontou** (Hazin Pontus Ulusal Faciasıyla İlgili Sayfalar), Atina, 1924, ss.46-49'da adlar sayılmaktadır.
[235] Samuilidis, **a.g.e.**, ss.206-207.
[236] Kolejin müdürü George E. White'ın 18.11.1921 tarihinde State Department'a gönderdiği mektuplar (U.S. Archives, 867.4016.440), Merkez Ordusu kumandanı Nureddin Paşa'nın Genel Kurmay'a 16-2, 17-2 ve 4-3 tarihlerinde ve Merzifon kaymakamının İçişleri Bakanlığı'na 28-2 tarihlerinde gönderdikleri yazılar, **La Question..** içinde, ss.237-241.
[237] **Documents on British Foreign Policy. First Series,** Cilt XV, Londra, 1967, Dok.17.
[238] Ksenofon Stratigos, **I Ella en Mikra Asia** (Küçük Asya'daki Yunanistan), Atina, 1925, s.173.
[239] Samuilidis, **a.g.e.**, ss.226-231.
[240] a.y., ss.234-246 ve **Les atrocités kemalistes dans les régions du Pont et dans le reste de l'Anatolie,** İstanbul, 1922, ss.11-16, özellikle 15-5 tarihli Muamli köyü katliamı, Sinanlı köyünün 24'ünde, Armuteli köyünün 26'sında yağmalanmaları ve Sürmak köyünde 1-6'da meydana genel katliam...
[241] Gavriilidis, **a.g.e.**, ss.49-51.
[242] **Documents on British Foreign Policy. First Series,** Cilt XVII, Londra, 1968, Dok.213.
[243] a.y., Dok.219.
[244] Bakanlar Kurulu'nun 13.6.1921 tarih ve 1014 sayılı kararı, **La Question.**, s.382.
[245] a.y., s.381.
[246] a.y., ss.380-381.
[247] Pavlidis, **a.g.e.**, s.70; Gavriilidis, a.g.e., ss.57-59; **Atrocités.**, s.2.
[248] Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'in 15.09.1921 tarihli notası, **La Question...**, ss.389-392.

[249] Karşılıklı olarak, ss.59-61 ve 248-250.
[250] **La Question...**, s.379.
[251] a.y. ss.371-373.
[252] **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları,** Cilt II, Ankara, 1980, ss.192-195.
[253] Bu sırada Merzifon'da bulunan iki Amerikalının, Donald Hosford ve Gertrude Anthony'nin verdikleri ayrıntılı raporlar için bkz. U.S. Archives, 867.4016/441 ve 867.4016/448.
[254] Pavlidis, **a.g.e.**, ss.74-76.
[255] Ergun Aybars, **İstiklal Mahkemeleri,** Ankara, 1975, s.126.
[256] a.y.,s.173 ve tam bir liste veren Gavriilidis, **a.g.e.**, ss.80-94.
[257] T.İ.H., Cilt VI, s.294.
[258] **La Question..,** s.314.
[259] Bkz. N.Petsalis-Diomidis, **a.g.e.**, Ek A; D.Pentzopoulos, **The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece,** Paris, 1962, ss.29-30; P.Topalidis, **a.g.e.**, ss.222-224.

Türk Bütüncül Erken Devleti (İ.S. 552-744)

Sencer Divitçioğlu

"Bu işni ilig minde yigrek bilür
Atası beg erdi özi beg turur"
Yusuf Has Hacip
Kutadgu Bilig

Dört bir kıtada yaşamış kapitalizm-öncesi çeşitli toplumların erken devletleri konusunda yapılan historiko-antropolojik çalışmalar bilgilerimizi sürekli artırırken, Ortaçağda Türk (Kök Türk), Orhon Uygurları ve Mogollar gibi Orta-Asya göçebe-çoban-savaşçı toplumlarının kurmuş oldukları devletler hakkında yapılan araştırmaların, genel Asya göçebeleri ve Mogollar konusunda iki (Krader 1978, Khazanov 1978, 1981, 1983), Türkler konusunda ise sadece bir tane oluşu (Divitçioğlu 1987, 1988) büyük bir eksikliktir. Oysa, bu gibi çalışmalarla bozkır göçebe toplumlarının "İbn Haldun **versus** Locke" varî; yani **atomcul** (çatışma, yarışma) karşısında **bütüncül** (tamamlayıcı, tekelci) bir yapı gösteren erken devletleri* daha başlangıçta yakalanmış olacak ve böylece sözde **Doğu Ceberrutluğu** diye adlandırılan olgunun kökenlerine inilmesine olanak sağlanacaktır.

Müsvetteleri okuyup bazı pürüzleri temizlememe yardım eden New York Üniversitesi'nden eski öğrencim, şimdi dostum Mehmet Tütüncü Bey'e teşekkür ederim.

* Atomcul-kavramda, birbirlerine bağlanmadan önce bağımsız olan özgül elemanlar,ancak araedim ve derleşmelerle toplamlık kazanırken, bütüncül kavramda toplam dışında elemanların bir varlığı yoktur (İngolt 1986: 43, Lloyd 1986).
Birinci kavramdan hareket eden atomcul devlet teorilerinin, anahatlarıyla Hobbes'dan (1971) yola çıkıp, Locke'da (1984) özel mülkiyetin kutsallığı, Rousseau'da (1983) "toplumsal sözleşmede" bireylerin siyasal eşitliği, Smith'de (1935) iktisadî karar birimlerinin özgürlüğü ve serbest rekabet, Mill'de (1958) demokraside her bireyin temsil edilebilirliği ilkelerini kapsayarak geliştiğini biliyoruz. Buna karşılık, ikinci kavramdan hareket eden bütüncül devlet teorileri yine anahatlarıyla, İbn Haldun'un (1988) olağanüstü sezişlerinden yola çıkmasına rağmen önce Montesquieu'nun **Fars Mektupları**'ndaki (1964) aşırı betimsellik düzeyinden dolayı duraklamış, sonra da Hegel'in (1956) **Ruh**'u ile bir sis perdesine bürünmüştür. Batıda bu alandaki ilk ciddi çalışmanın Marx'dan geldiğini biliyoruz. **Grundrisse** (1967, Cilt I) içindeki **Formen** bölümü bu konuda atılmış önemli bir adımdır. Doğunun bütüncül devlet teorisinin günümüzde ayrıca Wittfogel'in (1964) **Doğu Ceberrutluğu** ve Dumont'un (1966) **Homo Hierarchicus**'u yardımıyla zenginleşmiş olduğunu vurgulayalım.
Erken devlet ve tipolojileri konusundaki modern siyaset antropolojisi yaklaşımları için bakınız: Fried 1967, Apter 1968, Cohen & Service 1978, Claessen & Skalnik 1978, 1981, Jones & Kautz 1981, Haas 1982, Hall 1986, Bakel & Hegenstein & de Velde 1986, Claessen & de Velde 1987, Eisenstadt & Abitbol & Chazan 1988.

Bu makale, VI. ile VIII. yüzyıllar arasında doğuda Çin Seddi, batıda Siri Derya, kuzeyde Baykal ve Balkaş gölleri ve güneyde Tibet ile sınırlanmış Orta Asya'da 552-583 ve 684-744 dönemlerinde I. ve II. Türk kağanlıklarını (imparatorluk da deniliyor), 583-630 döneminde Doğu ve Batı olmak üzere iki ayrı Türk Kağanlığını kurmuş olan göçebe-çoban Türk boylarının "erken devleti"nden söz edeceğiz. Arada kalan 630-684 dönemi ise kağansızlık dönemidir. Orhon Türkçesinde **qaganlı budun** (kağanlı boylar, halk) deyiminin "devlet" anlamına kullanıldığı tahmin edildiğinden (Tekin 1963, Divitçioğlu 1987), bu dönemde Türk boylarının devletsiz olması pek mümkündür.*

Yukarıda zikredilen çalışmamızda bu devleti öndün **(inchoate)**, tipik ve geçişli (Claessen 1978) tipolojilerinden birine sokmadan, erken devlet olarak nitelemiştik. Bu konuda, çağdaşları olan Türk, Çin, Bizans (ve bir de Tibet) belgelerine dayanarak ileri sürdüğümüz sebepler şunlardı:

Türk toplumu iki kurlu **(rank)** bir yapı gösterir: İlleyen **(ruling)** ak budun ve illenen kara budun. Bu kurların üstüne oturduğu göçebe Türk devleti; 1′) kağanlarının kutsal oluşlarından (Divitçioğlu 1988); 2′) vergi/haraç yoluyla gerçekleşen sömürünün yaygınlık kazanmayışından ve bunların **ad hoc** oluşundan;** 3′) her iki kur arasındaki ilişkilerin ödünleme/karşı-ödünleme sistemine dayandığından ve; 4′) illeyenlerin kağan uruğunun **(lineage)** ya da kağanlığa kadınveren uruğun üyesi olduklarından ve yüksek ünvan taşıyan sivil ve asker görevlerin verasetle geçmesinden (bazı alp savaşçıları kural dışı kalabilir) ötürü, bir erken devlettir. Ve bu devlet öndün ile tipik evreler arasında bir yerde olmalıdır.

Hemen söyleyelim ki, bu devletin kuruluş türünü üzerinde spekülasyon yapmak bize abes gelmektedir. Nihayet, yüzyıllar boyunca kadim Çin ve İran devletlerinin yanı başında yaşamış ve büyük bir olasılıkla Asya Hun (Hiung-nu) İmparatorluğu'nun bir üyesi olan Türk boylarının, devleti tanımamış olması düşünülemez. Bundan dolayı Türk erken devletini bir **ikincil** devlet kuruluşu (Fried 1967, Price 1978, Khazanov 1978) olarak kabul ediyoruz.

Bu kısa girişten sonra Türk devletinin **bütüncül** yapısını inceleyebiliriz.***

Bilindiği gibi bir devletin dört asal öğesi vardır: i) ili **(territory, realm)** olmalıdır; ii) bu ilin bir **merkezi** olmalıdır; iii) toplumsal **katmanlaşma** başlamalıdır ve nihayet; iv) katmanlardan biri otoriter bağlayıcı kural-koyma (Mann 1936) ve yürütme **erkine** sahip olmalıdır.

* Türk tarihinde dönemleşmeler için bakınız: Kwanten 1979.

** Türk Kağanlığını kuran Ötüken **metropolitan** Türk boyları için geçerli olan bu kural, **çevre ilinde** yaşıyan vassal boylar için söz konusu değildir. Onlar vergi, haraç, talan ve ulca gibi bütün Ortaçağ gasp mekanizmalarını tanırlar. Bundan dolayı Türk Kağanlığında sömürü, kağanlığın kurucusu Türk boylarıyla (ki II. Kağanlığın yıkılışından hemen sonra on iki boy olduğu biliniyor: Bacot 1957) konfederasyon üyesi vassal boylar arasından gerçekleşmiştir.

*** Aşağıda kullanılan lojiko-matematik aletlerin arkaik ya da Ortaçağ atomist devlet kuruluşlarının betimlenmesinde de başarıyla uygulanacağından eminim.

Türk yazıtları, apaçık bir biçimde, Türk ilinin sınırlarının dört bucakla belirlenmiş olduğunu ve ilin merkezinin onların **axis mundi**'si Ötüken dağında bulunduğunu yazar (Tekin GOT: KT). Bunlar bilindiğine göre aşağıda sadece, Türk göçebe-çoban-savaşçı toplumunda **kurlaşma ve erk konuları üzerinde durulacak** ve bu öğeler yardımıyla kurulacak bir modelle onların devletinin yapısı belirlenmeye çalışılacaktır.

I.1. I. Türk Kağanlığı döneminde dikilen Soğdakça yazılmış Bugut yazıtındaki kağanlar kutsaldır. O kadar ki bir yerde, "Bey Taspar Kağan Tanrılara sordu" (Kljaştornyj & Livşic 1972) ifadesi kullanılarak, kağanın Tanrıların sabcısı ve elçisi olduğu söylenmek istenmiştir.

II. Türk Kağanlığı döneminde de Bilge Kağan diktirdiği bengü taşlarda kendisini **"tengri teg tengri yaratmış"** (Tengri gibi, Tengri yaratmış) (Tekin GOT:BK) ya da **"tengri teg tengride bolmış"** (Tengri gibi, Tengride olmuş) (**ibid**: KT) diye tanıtır. Söylediği gibi o Tengri gibidir ama, metinde kullanılan **yarat-** ve **bol-** fiilleri onun ne Tengri, ne de Tengri oğlu olarak yorumlanmasına müsaade eder (Clauson 1972). Kağan, olsa olsa, bir Tengri-benzeri, daha doğrusu bir Tengri-ayarıdır. Doğal olarak insanların üstündeyse de, Tengrinin altındadır. Bilge Kağan, I. Türk Kağanlığının kurucuları olan ataları Bumin ve İstemi kağanlardan bahsederken şöyle diyordu: **"üze kök tengri asra yağız yir qılınduqda ikin ara kişi oğlı qılınmış kişi oğlında üze eçüm apam bumin qagan istemi qagan olırmış"** (Üstte Mavi Tengri (Gök), altta Yağız Yer yaratıldığında, ikisinin arasında kişi-oğlu yaratılmış. Kişi-oğlunun üstünde atalarım Bumin ve İstemi kağanlar hüküm sürmüş) (**ibid**: KT).

Öyle ise, kutsal; hattâ Frazergil anlamında kutsal oldukları için (Divitçioğlu 1988), illeyen kurun üstünde olan Türk Kağanı tek elemanlı bir kümeyle temsil edilebilir.*

$$K = \{ k \}$$

I.2.a. Çin yıllıklarında, Türkler hakkında verilen ilk haberde "Türklerin atası P'ing-liandlı karışık Hu barbarlarıdır; soyadları Aşena'dır" deniliyordu (Liu mau-tsai 1958: I, 40). Türklerin köken efsanelerinin birinde de Aşena, soylu A-hien Şad'ın babasıdır (**ibid**: I, 6). Zaten, Çin belgeleri, çor, ilkin, tigin gibi ünvan sahiplerinin soylu Aşena uruğuna sanlık olduğunu söyler. Bu belgelerin Chavannes (1903) ve Liu mau-tsai (**ibid**) tarafından yapılan çevirilerinin ad dizininde bir sürü Aşena adı görülebilir. Dahası var: Aşena uruğunun Türkçe konuşan

* Alföldi'den (1937) Golden'e kadar (1980) bazı Türkologlar, nedense, I. Türk Kağanlığının kurucuları Bumin ve İstemi kardeşlere takılıp, Türklerde "çifte kağanlık" kurumunun varlığı üzerinde ısrarla durmuşlardır. Oysa, dayandıkları bu olgu Türk tarihinde biricik olup, başka örneği yoktur. Danimarka Krallığı'nın Helge ve Roe kardeşler tarafından birlikte yönetilmesi, onlarda iki-başlı krallığın varolduğunu kanıtlar mı? Sanırım, adı geçen Türkologlar, illeyen kurun Türk kökenli olduğu tanıklanmış olan Hazarlardaki çift kağanlık sistemine bakarak bu yargıyı vermişlerdir. Türkler'de olan çift kağanlık değil, kağanın başkanlığı altında ilin yönetiminin, kardeşler, amcalar, oğullar ya da yeğenler arasında ikiye ayrılmasıdır.

Karluklara, Basmıllara, On Oklara, Peçeneklere (Pritsak 1975) ve Hazarlar'a (Golden 1980, 1983) kağan verdiğini unutmayalım.

Kağan çıkaran bu soylu uruğa kadın-veren soylu bir uruk daha vardır. Bunlar Aşeteler'dir. Köken efsanelerinden biri, onları Türk soyunun atası olarak anar (Yamaha 1985). II. Türk Kağanlığından Bilge Kağan'ın kaynatası ve aynı zamanda devlet danışmanı ve başkomutanı Tonyukuk da bu uruktandır.

Öyle görünmektedir ki, Türk toplumunda kağan atanmak için sadece Aşena olmak yetmez; adayın ayrıca ana tarafından da soylu olması gerekir. Bu bağlamda, Muğan Kağan'ın oğlu To-lo-pien'in öyküsü öğreticidir. Anası kara budundan olduğu için **kengeş*** (soylular kurulu) tarafından reddedilmiş, böylece kağanlığı amca oğlu İşbara'ya kaptırmıştır (Chavannes **op.cit**).

I.2.b. Türk (ve Uygur) yazıtlarıyla Çin yıllıklarında Türk devletinin idari ve askerî görevlilerine verilen ünvan ve rütbeler oldukça kabarıktır. Bunlar arasında başlıca şunlar var: Kağan, hatun, aygucı, şad, yabgu, çor, irkin, öge (yüksek yöneticiler, alp savaşçılar), tigin, inançu (prensler), beyler (soylular), apa (büyük memur), ilteber (askerî vali), tudun, alumçı (vergi/haraç işleri sorumlusu), tarkan (alpler, dirlik sahipleri ?) çabış, tutuk, şadpıt, kurgapıt, şengün, buyruk, bınga, böke, yarkan (subaylar). Ayrıca, bunlara ünvanlarını bilmediğimiz fakat Orhon Uygur devletinde olduğuna göre Türk devletinde de, haydi haydi, olması gereken altı dışişleri bakanı ile üç içişleri bakanını eklemek gerekir (Liu: I, 430).

Çin belgelerine göre (bir zamanlar) bu görevlilerin sayısı yirmi sekizdir (**ibid:** I, 8). Öyle ki, "her görev **verasetle** geçer" (**ibid, italik** benim). Hele, şad, yabgu, çor, irkin, öge, apa, ilteber gibi önemli mevkiler sözkonusuysa bunlar ancak "kağanın küçük kardeşleri ve oğulları arasından seçilir" (Chavannes **op. cit.** 21)** Türk devlet yöneticilerinin aile içinden seçilmesi ve bu mevkilere verasetle geçmesi o kadar doğaldır ki, örneğin İllig Kağan'ın kadroları akrabalarından ayıklayıp, yerlerine Hulardan (Sogdaklar?) memur ataması şaşırtıcı bir haber olarak Çin yıllıklarına kaydedilmiştir (Liu: I, 194).

I.2.c. Türk toplumunda savaş işlevini yüklenmiş olan alplerin, bir kur olarak önemli rol oynadıklarına tanıklık eden çok sayıda belge vardır. Bugut yazıtında şöyle bir cümle geçer: "Sonra, şadapıtlar, tarkanlar, kurgapıtlar, şengünler, tudunlar ve kağanın akrabaları (Taspar Kağan'ın ? atanmasını) uygun gördüler" (Kljaştornyj & Livşic 1972). Bu alıntıdan anlaşıldığı kadarıyla, kağan atanmasında etkin olan kengeş, aslen alpler ve kağanın yakınlarından oluşmuştur.

II. Türk Kağanlığı döneminde de durumun pek farklı olduğu söylenemez. Yıl-

* Uygur (von Gabain 1950, Tekin 1960, Caferoğlu 1968) ve Karahanlı **(Divan-ı Lugat-it-Türk, Kutadgu Bilig)** Türkçelerinde mevcut olan "**kengeş**", danışma, görüşme (yeri, kurulu) anlamına gelir. Orhon Türkçesinde bu sözcüğe rastlanmaz. Söz konusu olayda adı geçen "soylular kuruluyla" olan ilişkisi ise belirsizdir. Buna rağmen, bu sözcüğü kavram olarak kullanmakta bir sakınca görmedim.

** Bütün bu belgeler, öndün devleti "stratejik kaynaklara girişin farklılaşmış olduğu" toplumların ürünü olarak gören Fried'i (1967) haklı gibi gösteriyor.

larca ordunun başkomutanlığını yapmış olan Tonyukuk, bengüsünde **"tengri bilig birtük üçün özüm ök qaqan qıldım"** (Tengri bilgi verdiği için (onu) kağan yaptım) (Tekin GOT: Ton), diyerek, Kutluğ'u (er adı) nasıl İlteriş Kağan (kağan adı) yaptığını anlatmıştır.

Türk toplumunda alplere tanınan üstünlük, öteki yazıtlarda da gözükür. Kağan, Kül Tigin yazıtında Türk ve Oğuz boylarına seslenirken şöyle diyordu: **"biriye şadpıt begler yırıya tarqat buyruq begler otuz** (Türk?) **toquz oğuz begleri budunu"** (güneyde şadpıt beyleri, kuzeyde tarkat ve buyruk beyleri, Otuz Türk ve Dokuz Oğuz beyleri ve boyları) (Tekin GOT: KT).

Aynı üslup, Bilge'nin kendi yazıtında da vardır: **"Türk amtı begler kisre tarduş begler kül çor başlayu ulayu şadpıt begler öngre tölis begler apa tarqan başlayu ulayu şadpıt begler..."** (Türk amtı (?) beyleri. Batıda Tarduş beyleri. Kül Çor'dan başlayarak sırayla şadpıt beyler. Doğuda Tölis beyleri. Apa Tarkan'dan başlayarak sırasıyla şadpıt beyleri) (Tekin GOT: BK).

Bütün bu alıntılar, Türk toplumunda alp savaşçılar kuruna verilen önceliği önümüze serdiği için önemlidir.

Ayrıca, bu toplumda kağanlar ve alpler arasındaki dostluğun ne derece sağlam olduğu da bilinmektedir. Çin sarayına esir düşmüş ya da sığınmış kağanların ölümlerinin arkasından bu alpler, tıpkı Ortaçağ Avrupa **comitatus**'ları ya da Orta-Doğu **çakarları** gibi, intiharı bile göze alırlardı. Tutsak İllig Kağan'ın ölümü ertesinde yakınlarından Su-ni shih ile Ulug Tarkan T'-y-hun Usieh, kağanla aynı mezara gömülmek üzere intihar etmişlerdi (Beckwith 1984).

I.2.d. VI. ile VIII. yüzyıllar arasındaki Türk toplumunda kamların varlığının bilinmesine rağmen (Eberhard 1942: 69, 87, Julien 1877: 29, Chavannes **op.cit:** 235, 248), bunların dinsel işlevleri üstlenen bir kur oluşturduğu belli değildir. Bundan dolayı kamları temsil eden boş bir kümedir.

$$S = \emptyset$$

1.2.e. Türk toplumunda Aşena ve Aşete soyluları ile alplerin devletin sivil ve asker yöneticileri olduklarını ve hep birlikte **illeyen kuru** oluşturduklarını gördük.

Bu kura **örüng(ak) budun** denildiğini gösteren bazı çağdaş belgeler vardır.* Bir Uygur mezartaşında **"örüng begig..."** (ak beyin...) (Orkun ETY: Şine Usu) ve bir Kırgız mezartaşında da **"sizime oğlanıma qızıma örüngüm qaram"** (sizlerime, oğlanlarıma, kızlarıma akıma < budunuma >, karama < budunuma >) (Vasil'ev **Korpus**) deyimleri kullanılmıştır. Türkler ile aynı **kulturkreis**'da ve onlarla çağdaş olan Uygur ve Kırgızların yapmış oldukları ak ve kara budun (hemen **ilerde**) farklılaştırmasının, Türkler için de doğru olduğu kesindir.

* Eşsüremli analize sadık kalmak amacıyla Kuça Uygur, Karahanlı, Çağatay ve hattâ Osmanlı toplumlarından örnek getirmek istemiyoruz. Bilindiği gibi, bunlarda örüng budun ve kara budun deyimleri yanında, ak ve kara süngük ile ak ve kara kemik deyimleri de yaygın olarak kullanılmıştır.

Şimdi, Türk illeyen (ak budun) kurunu A bitimli kümesi olarak yazalım.

$$A = \{ a_1, ..., a_p \}$$

Öyle ki, kutsal kağan ak budunun içinde değil, üzerinde bulunduğundan her iki küme kesişik olamaz.

$$K \cap A = \emptyset$$

Öte yandan, alpler ve kağanın akrabalarından oluşan kengeşi B kümesiyle tanımlayalım. Anlaşılacağı gibi, B, A'nın bir altkümesidir.

$$B \subset A$$

I.3. Göçebe-çoban-savaşçı Türk boylarında ürünü doğadan ya hayvancılık ya da avcılıkla doğrudan edinen, bunları işleyen ve ılgar, çapul ve savaş gibi seferlere katılan tüm halka **kara budun** denilir. Örnekleri boldur: "<Karluk>) **qara budun qaganım kelti tip öğdi"** (<Karluk> kara budunu kağanım geldi diye sevindi) (Tekin GOT: BK). Burada kullanılan "kara"nın aslen Farsçadan alındığı (kâra: Widengren 1968: 177) ve bu deyimle sadece **özgür halkın** kastedildiği bilinmektedir.

Türk yazıtları kara budunun kağana hizmet etmekle görevli olduğunu söylüyor: **"qağanım qanı ne qağanqa işig küçüg birür men tir ermiş"** (<Türkler> kağanım hani, hangi kağana hizmet<iş güç>vereceğim ben, dermiş) (Tekin GOT: KT). Verilen iş güç büyük bir olasılıkla savaşa katılma, **ad hoc** vergi verme ve angarya gibi işler olmalıdır. Kesinlikle bildiğimiz tek şey, kağanının buyruğunu dinlemeyen illenen kara budunun alkınmaya mahkûm olduğudur. **"iğitmiş qağanıngın sabın almatın yir sayu bardığ qop alqıntıg"** (Seni besleyen kağanının sözünü dinlemeden bir sürü yere gittin. Oralarda hep mahvoldun) **(ibid:** KT), diyordu Bilge Kağan.

İllenen kura (kara buduna) da D bitimli kümesi diyelim.

$$D = \{ d_1, ..., d_r \}$$

Öyle ki, bunun illeyen kur kümesiyle kesişmesi yine boş küme verir.

$$A \cap D = \emptyset$$

Eğer kara budundan bazı oğuş başkanları, aynı zamanda, illeyen kura dahilse,

$$A \cap D = E$$

"başkanlar" kesişik kümesi E'dir. Bu hali üzerinde durmaya değmez bulduğumuzdan hesaba katmıyoruz.

1.4. Türk yazıtlarında kul ve ve küng sözcüklerine sık sık ratlanır. **"beglik urı oğlın qul boltı işilik qız oğlın küng boltı"** (beylik erkek çocuğun kul oldu. hanımlık kız çocuğun cariye oldu) (Tekin GOT: KT) gibi... Aslında, kul ve küng, erkek ve kadın esir demektir. Yad boylara yapılan talan ve çapullardan ele geçirilirler. Bilge Kağan'ın böbürlenmesine bakınız: **"tangut budunug bozdum**

oğlın yotuzun ... **anta altım''** (Tangut budunu bozdum... çocuklarını, kadınlarını orda aldım) **(ibid).** Tonyukuk da ondan aşağı kalmaz: "...**qız qotuz**... **bungsuz kelürti''** (Kızı, kadını... kolayca getirdim) **(ibid).**

Sanırım, Türk toplumunda kullar, ak budunun hizmetinde yardımcı emek olarak kullanılmakta, bazen de savaşçı olarak yetiştirilmekteydi (Beckwith **op.cit**). Künglerin de, kara budunun nüfusunu arttırmak üzere görevlendirildiklerini düşleyebiliriz. Bu gibi işlevlerinden dolayı kül ve künglerin bir kur (G) oluşturacaklarını sanmıyorum.

$$G = \emptyset$$

Yani, G kümesi boş kümedir.

I.5.a. Yukarıda betimlenen **katmanlaşma kümeleri** çerçevesinde Türk toplumu **dizekli (hiéarchisé)** bir toplum görünümü verir. Bu demektir ki, illeyen ak budunla, illenen kara budun arasındaki geçişsizlik, kutsal kağanla ak budun arasında da vardır. Kutsal kağanın temsilcileri tahtı koruyan soylularla alplerdir. Bunların arasında seçilen kengeşin kağan atama sürecinde -atandıktan sonra değil- bazen ettirgen olduğunu görmüştük.

I.5.b. Toplumsal kurları simgeleyen bütün küme emelanları insandır. Bu insanların bir iki kuşak boyunca ($t_n - t_m$) "analiz döneminde" yaşadıklarını varsayıyoruz ($n > m$). Bundan dolayı, toplumsal kurlar analizi **uzun-dönemi** kapsar. Bir çeşit **stok** analizidir. Hatırlatalım ki tüm kur kümeleri tarihsel olarak belirlenmiştir.

2.1. Türk kağanı Tengri tarafından seçilmiş bir ölümlü, belli tözlerle donatılmış bir sabcı **(messenger),** bir vekildir. Vekilliği uyarınca iyeliğinde şu üç töz vardır: **kut** (kutsallık/egemenlik tözü), **küç** (güç) ve **ülüg** (nasip). Gerçekten o, Tengri buyurduğu; ona kut verdiği için kutsal ve egemen olmuştur, ona güç verdiği için yağılarını yenip, utku kazanmıştır ve ona ülüg verdiği için çıplakları giydirmiş, açlıktan öleyazan boyları besleyip, diriltmiştir **(ibid).** Bu konuda Türk belgelerinden alınan dedikler şunlar; i) **"tengri yarlıqaduqın üçün özüm qutum bar üçün qağan olurtum''** (Tengri buyurduğu için, özümün kutu olduğu için kağan olarak hüküm sürdüm); ii) **"tengri küç birtük üçün anda sançtım''** (Tengri güç verdiği için hemen sançtım), iii) **"tengri varlıqazu... ülügüm bar üçün ölteci budunug tirgürü igittim''** (Tengri buyurduğu... nasibim olduğu için öleyazan boyları diriltip, besledim) **(ibid).**

Kağan, Türk ilinin **axis mundi**'si olan Ötüken dağında oturur; buradan ili yönetir. "İlleyen kağanın neyi illediği" (Therborn 1982) Türk yazıtlarının söyleminden bellidir: Kağan, kutuyla kutsallık, gücüyle savaşçılık, ülügüyle bereket ve doğurganlık işlevleri* çerçevesinde toplumsal yeniden-üretim sürecinin, yapısallaşmış bir yapı pratiği uyarınca (Bourdieu 1987), aksamadan etkinleşmesini

* Kutsallık; savaşçılık ve bereket işlevleri, Dumézil'in **üçlü işlevinden** başka bir şey değildir (Dumézil 1958).

sağlar. Böylece Türk ilinde bun ortaya çıkmaz, acunsal ebedî olarak yerleşir. Kağanın erkinin meşruluğu da zaten buradadır.

Göçebe-çoban-savaşçı Türk boylarında bu üç düzeydeki yeniden-üretim süreçlerinin öznesi ancak bazı hallerde kağan ve ak budun olabilir. Çünkü, bu toplumda kamlar aracılığıyla kutsallık, oğuş başkanları aracılığıyla savaşçılık ve konar-göçer obalar (üretim birimleri) aracılığıyla üreme/üretme işlevlerini yerine getirenler, **via oğuşlar,** yine boyların kendileridir. Maamafih, Türk ve Çin belgelerine göre, Türk kağanlarının; i) Ötüken'i korumakla görevli olduklarından (Tekin GOT:KT), atalar mağarasında atalar tapunu kıldırdıklarından (Pelliot 1929), at kurban kuttörenlerine başkanlık ettiklerinden (Julien 1864) kutsallık; ii) ılgarlara, çapullara ve savaşlara giden orduyu bizzat yönettiklerinden (Tekin GOT: KT, BK, Ton) savaşçılık ve; iii) elde edilen talan ve ulcayı binlerce oğuş başkanı arasında üleştirdiklerinden (Ecsedy 1977), boylara yerleşme mahalli sağladıklarından (Tekin GOT:KT) bereket kertelerinde devlet (kamu) işlevlerini üstlendiklerini saptıyoruz. Türk yazıtları, kağanların öteden beri bu işlevleri yerine getirmek üzere -erklerini kullanmak üzere- töreler koyduklarını ve bunlara göre ili yönettiklerini yazıyor: " <Bumin ve İstemi kağanlar> **türk budunung törüsin tuta birmiş iti birmiş"** (<Bumin ve İstemi kağanlar> Türk boylarının ilini ve töresini kurup, örgütlemiş) **(ibid)**. Töreler, yasama ve yargı düzeylerinde kural-koyma, yürütme düzeyinde kuralları- uygulama erkine konulan **tahditler** olmalıdır. Kağanlar ve kengeş (galiba), bu tahditler altında, sadece yasama ve yargı erklerini kullanıyorlar, yürütmeyi ak buduna bırakıyorlardı.

2.2.a. Kağanların yasama ve yargı erklerine "otoriter bağlayıcı kural-koyma" erki demiştik. Doğallıkla, bu erk fiiliyatta, kutsallık, savaşçılık ve iktisat işlevleri dolayısıyle alınan **kararlar** olarak karşınıza çıkar.

İmdi, yasama ve yargı düzeylerinde Türk toplumunda kağan, kengeş, ak budun ve kara budun tarafından alınabilecek bütün kararları simgeleyen bitimli kümeye X diyelim (her bir elemanı numaralıyoruz).

$$X = \{ x_1 , \ldots . x_u \}$$

Ancak, kutsal kağanın kut, küç ve ülüg ile donatılmış yasayan ve yargılayan **Bir** oluşundan ötürü, toplumda sadece onun **açıklanmış tercihleri*** kümesi ($\bar{X}$) geçerli sayılır. Bu küme, bir **karar tomarı** ($\bar{x}$) olarak ortaya çıktığından, $\bar{X}$ tek elemanlı bir kümedir.

$$\bar{X} = \{ \bar{x} \}$$

Öyle ki:

$$\bar{X} = \{ \bar{x} \mid \bar{x} > x : \bar{x} \in \bar{X}, \bar{x} \in X \}$$

* Talep teorisiyle ilgili "açıklanmış tercihler" **(revealed preferences)** kavramı (ve teoremi) iktisat biliminden alınmış ödünç terim olup, P. Samuelson'undur. Ayrıca, kaynak göstermenin bir anlamı olduğunu sanmıyorum.

yani, kağanın açıklanmış tercihleri bütün tercihlerin bir altkümesidir.

$\bar{X} \subset X$

($\bar{x} \succ x$ kağanın açıklanmış tercihlerini simgeler.)

2.2.b. Ak budunun bir altkümesi olan kengeşin yasama ve yargı alanlarındaki eğiliminin ancak kağanın açıklanmış tercihleri doğrultusunda olabileceğini vurgulayayım.

2.2.c. Kengeş dışında kalan illeyen ak budunun yürütme kararlarıyla uğraştığını sanıyoruz. Toplumsal kurların bu alandaki bütün tercihler bitimli kümesi Y olsun.

$$Y = \left\{ y_1, \ldots, y_w \right\}$$

Doğallıkla, bu alanda sadece ak budunun yürütmedeki açıklanmış tercihleri kümesi ($\bar{Y}$) geçerli olacaktır. (y_j, J'ninci bireyin karar tomarıdır).

$$\bar{Y} = \left\{ \bar{y}_1, \ldots \bar{y}_s \right\}$$

Öyle ki,

$$\bar{Y} = \left\{ \bar{y} \mid \bar{y} \succ y : \bar{y} \in \bar{Y}, \bar{y} \in Y \right\}$$

yani;

$\bar{Y} \subset Y$

$\bar{y} \succ y$ ak budunun açıklanmış tercihlerini simgeler.)

2.3. Türk toplumunde illenen kara budunun ne yasama, ne yargı, ne de yürütme alanlarındaki tercihlerini açıklamaya dönüştürecek bir mekanizma yoktur. Böyle olunca, onların potansiyel kararları, $\bar{X}$ ve $\bar{Y}$ kümelerinin bazı elemanlarıyla uyuşsa bile, sonuç tesadüfîdir -bir sisteme bağlı değildir-. Bundan dolayı,

$L = \emptyset$

2.4. Anlaşılacağı üzere, Z birleşik kümesi,

$X \cup Y = Z$

Türk boylarının kutsallık, savaşçılık ve iktisat işlevlerince yasama, yargı ve yürütme düzeylerindeki, karar tomarları tercihlerini verirken, $\bar{Z}$ birleşik kümesi,

$\bar{X} \cup \bar{Y} = \bar{Z}$

kağan ve ak budunun açıklanmış tercihler tomarını gösterir.

2.5. Otoriter bağlayıcı karar-koyma ve yürütme erkleri (karar tomarları) kümelerinin bütün elemanları **karar**'dır. Bunlar, toplumsal kurlara özgü "analiz dönemi" içindeki ardışık zaman birimleri içinde alındığından, kısa-dönemde (t) gerçekleşen **akım**lar sayılır. Bu demektir ki, (t_n - t_m) döneminde i'ninci kur ele-

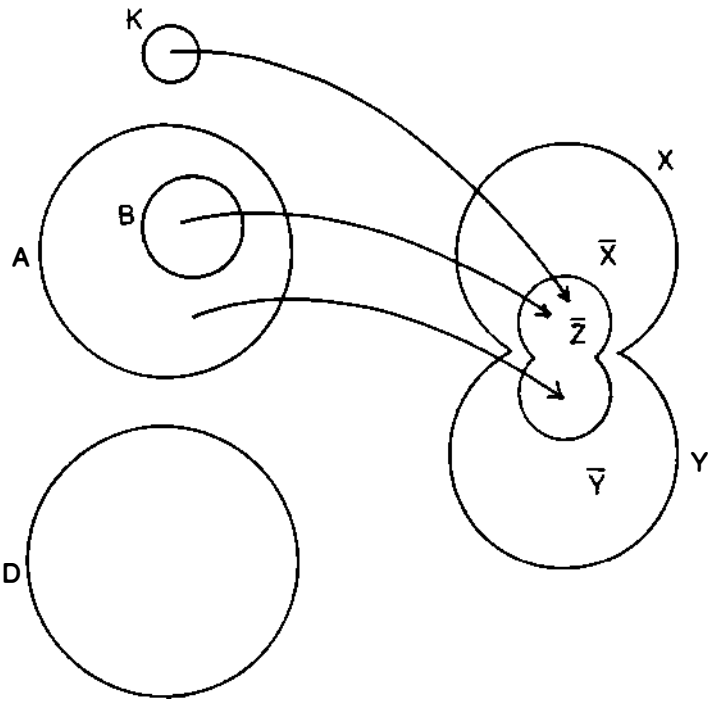

manı α_i (n-m) t kadar erk kullanıp, karar vermiştir (α bireysel katsayıdır).

3. Şekildeki sol kümeler Türk toplumundaki **kurları,** sağ kümeler bu kurların **erklerini** gösterir. İnsanlarla erk arasındaki ilişkileri belirleyen kümelerin ilkine **başlangıç kümeleri,** ikincilere bunların **imgeleri** denilir. Şimdi, işlerlik kazandığı dönemi de hesaba katarak, küme elemanlarının aralarındaki uygulamaları (fonksiyonları) yazalım:

$$\bar{x}'_t = F\, k_{t_n - t_m}$$

$$\bar{x}''_t = F\, b_{t_n - t_m}$$

ve

$$\bar{y}_t = H\, a_{t_n - t_m}$$

Bu uygulamalar, uzun dönemli illeyen kurun, erklerini kısa- dönemlerde kullanarak, tercihlerini nasıl açıkladıklarını belirtir. Bu bakımdan her eleman için, $(t_n - t_m)$ döneminde illeyen erkten kaynaklanan bütün karar-tomarları n'inci zaman sonunda

$$\bar{X}\ {}^{n}\cup^{m}\ \bar{Y} = \bar{Z}'$$

ardışlık açıklanmış tercihler kümesi Z' 'yi verir.

$^{n}\cup^{m}$, t_m'den t_n'e kadar geçen t'ler içinde $\bar{X}_{t_m} \ldots \bar{X}_{t_n}$ ile $\bar{Y}_{t_m} \ldots \bar{Y}_{t_n}$'in **ex post**

birleştiğini simgeler. Öyle ise, $\overline{Z}$' kümesi tarihsel olarak verilmiş kur yapısınca belirlenip, zaman içinde pratiği sürdürülen erkin yapısallaşmış yapısıdır.

Vargısal olarak da, aynı yapısallaşmış kurlarla aynı yapısallaşmış erk pratiğinin birlikte ortaya çıkması kaçınılmaz olur. "Tarihin ürünü olan **habitus**, tarihçe yaratılan şemalar uyarınca, bireysel ve kolektif pratikleri ve dolayısıyle tarihi üretir" diyor Bourdieu (**ibid.** 82). Söylemeye gerek yoktur ki yukarıdaki analiz kur ve erk yapılarının uzun-dönem istikrar koşullarıyla ilgili olup, bu yapıların yüzyıllık devinmeleriyle ilgili değildir.

4. Yukarıdaki analizin ışığı altında, şimdi, VI. ile VIII. yüzyıllar arasında yaşamış ikincil ve öndün olarak nitelendirilen Türk devletinin yapısını tanımlayabilirim.

Türk öndün devleti, kağanların kutsal olduğu, illeyen ve illenen kurların, soylular ve alplerden oluşan ak budun, göçebe-çobanlardan oluşan kara budun biçiminde dizeklendiği, ak budun içinden çıkan kengeşin asal görevinin kağan atamalarıyla ilgili olduğu ve toplumda kutsallık, savaşçılık ve üretme işlevlerinde devletin (kamunun) görevlerine düşen işlerin yasama ve yargı alanlarında etkinleşmesinin kağanın erkine bağlandığı, yürütme alanında etkinleşmenin ise ak budunun erkine bırakıldığı, buna karşılık, kara budunun ne üçlü işlevin devlete düşen işlerinde, ne de üçlü erk üzerinde hiçbir söz hakkına sahip olmadığı **bütüncül** bir devlettir. Öyle ise, iki yüzyıllık göçebe-çoban-savaşçı olan bu Türk devletini ikincil, öndün ve bütüncül olarak değerlendirebiliriz.

Bütüncül kavramda, toplamın dışında elemanların bir varlığı olmadığından, bütüncül devlette de kağanın dışında birey ve katmanların bağımsız bir varlığı yoktur. Türk yazıtlarındaki kağanın altına yerleşmiş "kişi-oğlu" da, Kırgız mezartaşındaki ölü kağanın (ya da bir beyin) hasretle andığı ak ve kara budunlar da, kağanın bürüdüğü bir toplumun uyruklarıdır.

Kaynakça

Apter, D. (1968) "Government", International Encyclopedia of Social Science.
Alföldi, A. (1937) "Türklerde Çift Krallık", **II. Türk Tarih Kongresi.**
Bacot, J. (1957) **Reconnaissance en Haute-Asie septentrionale par cinq envoyés Ouigours en VIII. siecle,** Societe asiatique, Paris.
van Bakel, M.A. & Hagensteijn, R.R.& van de Velde, P. (eds.) (1986) **Private Politics.** Brill: Leiden.
Beckwith, C. I. (1985) "The Central Asien Guard Corps.", **Archivum Eurasiae Medii Aevi,** IV.
Bourdieu, P. (1987) **Outline of a Theory of Practice,** Cambridge University Preess: Cambridge.
Caferoğlu, A. (1968) **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,** Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
Chadwick, H.M. (1912) **The Heroic Age,** Cambridge at the University Press.
Chavannes, E. (1903) **Documents sur les Tou-kiue (Türks),** Libraire d'Amerique et d'Orient.
Claessen, M.J.M. & Skalnik, P. (eds.) (1978) **The Early State.** Mouton: The Hague.
Claessen, M.J.M. & Skalnik, P. (eds.) (1981) **The Study of the State,** Mouton: The Hageu.
Claessen, H.J.M. (1978) "The Early State: A Structural Approch" H.J.M. Claessen & P.Skalnik (eds.) içinde.
Claessen, H.J.M. & van de Velde, P. (eds.) (1987) **Early State Dynamics,** Brill: Leiden.

Clauson, G. (1972) **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen Century Turkish,** Clarantön Press: Oxford.
Cohen, R. & Service, E. (eds.) (1978) **Origin of the State: The Anthropology of Political Evolution,** Philadelphia.
Divitçioğlu, S. (1987) **Kök Türkler,** Ada Yayınları: İstanbul.
Divitçioğlu, S. (1988) "Kök Türk Efsaneleri ve Kutsal Kağanlık", **Toplum ve Bilim** No. 42.
Dumézil. G. (1958) **L'idéologie tripartie des indo-européens,** Collection Latomos: Bruxelle.
Dumont, L. (1966) **Homo hierarchicus,** Gallimard, Paris.
Eberhard, W. (1942) **Çin'in Şimal Komşuları,** Ankara.
Ecsedy, İ. (1977) "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Türk Age", **Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae,** XXXI.
Eisenstadt, & Abithol, M. & Chazan, N. (eds.) (1988) **The Earlyl State in African Perspective,** Brill, Leiden.
Fried, H.H. (1967) **The Evolution of Political Society,** Random House, New York.
von Gabain, A. (1950) **Alttürkischen Grammatik,** Otto Harrassowitz-Leipzig.
Golden, P.B. (1980) **Khazar Studies,** Akademia Kiado, Budapest Vol. I.
Golden, P.B. (1983) "Khazaria and Judaism", **Archivum Eurasiae Medii Aevi,** Vol. III.
Haas, J. (1982) **The Evolution of the Prehistoric State,** Columbia University Press.
Hall, J.A. (ed.) (1986) **States in History,** Basil Blackwell.
Hegel, F. (1956) **The Philosophy of History,** Dover Publication, New York.
Hobbes, Th. (1971) **Leviathan,** Edition Sirez, Paris.
İbn Haldun (1988) **Mukaddime** (Çev.) S. Uludağ, Dergah Yayınları.
Ingold, T. (1986) **Evolution and Social Life,** Cambridge University Press.
Jones, G. D. & Kautz, R.R. (eds.) (1981) **The Transition to Statehood in the New World,** Cambridge University Press.
Julien, St. (1964) "Documents sur les To-kiue (Türks)", **Journal Asiatique.**
Julien, St. (1877) **Documents sur les Tou-kiue (Türks),** Imprimerie nationale, Paris.
Khazanov, A.M. (1978) "Some Theoretical Problems of the Study of the Early State" (eds.). H.J.M. Claessen & P. Skalnik içinde.
Khazanov, A.M. (1981) "The Early State among the Eurasian Nomads" (eds.) H.J.M. Claessen & P. Skalnik, içinde.
Kljaştornyi, S.B. & Livşic, A. (1972) "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,** XXVI.
Krader, L. (1978) "The Origin of the State among the Nomads of Asia" in (eds.) H.J.M. Claessen & P. Skalnik içinde.
Kwenten, L. (1979) **Imperial Nomads,** Leicester University Press.
Liu mau-tsia (1958) **Die Chinesischen Nachricten zur Gescichte des Ost-Türken (T'kue),** Otto Harrassowitz, Wiesbaden Vol. I, II. (Liu).
Lloyd, C. (1986) **Explanation in Social History,** Basil Blackwell.
Locke (1984) **Traité du gouvernement civil,** Flammarion, Paris.
Mahmud al-Kaşgarî (1939-1943) **Divanü Lugat-it-Türk** (Çev.) B. Atalay Türk Dil Kurumu, Ankara Cilt, I, II, III, VI.
Mahmud al-Kaşgarî (1982-1985) **Compendium of the Turkic Dialect (Divan Lugat at-Türk),** (trans.) R. Dankoff & J. Kelly, Harvard University Press. Part I, II, III.
Mann, M. (1986) "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanism and Results", (ed.) J.A. Hall, içinde.
Marx, K. (1967) **Fondements de la critique de l'economie politique,** Antropos, Paris. Vol. I.
Mill, J.S. (1958) **Consideration on Representative Government,** Liberal Arts Press, New York.
Montesquieu (1964) **Lettres persanes,** Flammarion, Paris.
Orkun, H.N. (1987) **Eski Türk Yazıtları,** Türk Dil Kurumu: Ankara.
Pelliot, P. (1929) "Neuf notes sur des question d'Asie Centrale", **Toung Pao,** Vol. XXVI.
Price, B.J. (1978) "Secondary State Formation: An Explanatory Model", R.Cohen & G.R. Service (eds.), içinde.
Pritsak, D. (1975) "The Pecenegs, A Case of Social and Economic Transformation", **Archivum Eurasiae Medii Aevi** I.

Rousseau (1983) **The Social Contract,** Penguin.
Service, E. (1978) "Classical and Modern Theories of the Origins of Governments" in (eds.) R. Cohen & E. Service, içinde.
Smith, A. (1935) **An Inquiry into the Nature and Couses of the Wealth of Nations,** Mathuen and Co.
Tekin, Ş. (1960) **Uygurca Metinler** II, Sevinç Matbaası, Ankara.
Tekin, T. (1963) "On Kök Türkic Büntegi", **Central Asiatic Journal,** Vol. VIII.
Tekin, T. (1968) **A. Grammar of Orkhon Turkic,** Indiana University Press, Bloomington (GOT: BK, KT, Ton.).
Therborn, G. (1982) "What Does the Ruling Class Do When It Rules?" A. Gidden & D. Held. (eds.)**Classes, Power and Conflict,** Macmillan, içinde.
Vasil'ev, D.D. (1983) **Korpus Türskih Runiçeşklih Pamitnikov Baseyna Yenisey,** Leningrad. (**Korpus**).
Widengren, G. (1968) **Les religions de l'Iran,** Payot.
Wittfogel, K. (1964) **Despotisme oriental,** Les Editions de Minuit, Paris.
Yamada, N. (1985) "The Original Turkish Homeland", **Journal of Turkish Studies,** Vol. 9.
Yusuf Has Hacip (1979) **Katudgu Bilig** (Çev.) R.R. Arat, Türk Dil Kurumu, Ankara. Cilt I, II, III.

Günümüz Yunanistan'ında Politika Yaşamında Kadınlar: Aile Reformu Yasası

*Ann Cocoullos**

Giriş

Kadın ve politika üzerine görece yoğun çalışmaların yapıldığı bazı Avrupa ülkeleri, İngiltere ve ABD'ye kıyasla, Yunanistan'daki durum hâlâ sistematik bir incelemeyi gerektirmektedir. Tabii ki, Yunan sosyal bilimcileri, kadının Yunan politik yaşamındaki varlığının eşitsiz ve silik olmasına bazı açıklamalar getirmişlerdir. Son yirmi yılda yayınlanan kısa çalışmaların vardığı genel kanı, aileden siyasi partiye dek, toplumun her düzeyinde görülen patriyarkal baskıların, çoğu Yunan kadınının politik katılımını yasakladığı ve engellediği yolundadır. Bugüne kadar toplu verilerin çok az kullanıldığı, genellikle izlenime dayalı araştırmalar yapılmıştır. Yunan sosyal bilimciler, Anglo-Sakson siyaset bilimine bulaşmış gibi görünen uygulamalarla yani veri çarpıtmak veya "dipnot belirtmemek"le suçlanamazlar. (Bourque ve Grossholtz, 1974). Çünkü çalışmalarında dipnotlar bariz bir biçimde eksiktir. Gene de bu genel çalışmalar yabana atılmamalı ve kısaca gözden geçirilmelidir.

Bazı yazarlar, Yunan kadınının erkeklere bağımlı olmaya, kendi çıkarlarını ailenin -hayatlarının ilk yıllarında bu ailenin başında bir baba veya bir erkek kardeş, daha sonraki yıllarında ise bir koca vardır- ihtiyaçları doğrultusunda düzenlemeye ve hatta tanımlamaya, politika dünyasını erkeklere bırakarak kendi yeteneklerini özel alanlarda geliştirmeye koşullandırıldığını ileri sürerler (Tsouderou, 1981; Filias, 1982). Bir iki istisna dışında Yunanistan'da kadınların çoğunluğu, kendilerine uygun görülen statüyü kabul edip politik açıdan bilgisiz ve beceriksiz kalır (Drista, 1982). 1974'den sonra, diktatörlüğün devrilmesini takip eden yıllarda Yunan kadınları, politik bilinçlerinde bir uyanış olduğu ölçüde, giderek daha fazla politize olmuşlardır; ancak bu durumun her zaman yazarların "politik olgunluk" (political maturity) diye adlandırdıkları şeyle birlikte yer almadığı da belirtilmektedir (Papadopoulou, 1975; Pantazi-Tzifa, 1984). Ka-

* *Akdeniz Kadın Araştırmaları Merkezi (KEGME), araştırma bölüm başkanı, siyaset bilimcisi.* **Toplum ve Bilim** *için yazılan bu makaleyi İngilizce'den Fatma Taşkent çevirdi.*

dınların bağımsız politik tercihler yapmadıkları sık sık gözlenmektedir; gerek adaylar gerekse hükümet sistemlerinde yaptıkları tercihler ailelerinde yeralan erkeklerin tercihleri ile uyuşmaktadır ve bu da bir politik bilgi ve eğitim eksikliği anlamına gelir (Filias; Papadopoulou).

"Politik yetersizlik"leriyle ilgili olarak bizzat kadınları suçlayan çok az sayıda yazar olmasına rağmen, Yunan toplumunda, kadınların "politik yetersizliği"nin (Yunan sosyal bilim literatüründe, başka yerlerde de olduğu gibi, tanımlanmadan kalması rahatsızlık veren bir kavram) gerçek kaynağının eğitimden ziyade kadının doğası olduğu yolunda genel bir kanı hâlâ mevcuttur. Genelde incelenmemiş olan bu kanının yaygınlaşması bazı karşı-tepkiler doğurmuştur. Eski bir çalışma, kadınların en becerikli buldukları adaya oy verdiklerini, tercihlerinde kocalarının bir etkisi olmadığını göstermeyi denemiştir (Yotopoulou-Marangopoulou, 1965). Yakın zamanda, Yunan kadınının oy kullanma davranışının giderek bağımsızlaştığı yolunda bir iddia öne sürülmüştür (Kousoula, 1982). Yunan kadınının politika ile ilişkisi üzerine yapılan muhtemelen bugüne kadarki en sistematik çalışmada, son on yıl içinde Yunan kadınının politik bilincinin bir hayli arttığı öne sürülmüş ve bu iddia kanıtlarla da desteklenmiştir (Papageorgiou, 1985). Bulgularını, Pire bölgesindeki serbest meslek sahibi, pazarlamacı ve fabrika işçisi Yunan kadınları arasında yapılan bir düşünce-davranış testine dayandıran yazar, özellikle genç, eğitimli ve şehirli çalışan kadınların değer ve davranışlarında bir değişiklik yaşandığı sonucuna varıyor. Aile, kilise ve yerel topluluk gibi geleneksel siyasi toplumsallaşma aracıları, yerlerini şehirleşme, sanayileşme, eğitim ve kadın örgütleri gibi daha akışkan etki ortamlarına bırakmıştır. Bunlardan kadın örgütlerinin, cinsiyet rollerinin geleneksel algılanışını yıkmaya çalışarak, Yunan kadınının alternatif yaşam biçimlerini kavramasını ve özellikle politikaya daha fazla katılmasını sağladığı ileri sürülmektedir.

Yunan kadın hareketinin yeniden canlanmasıyla birlikte 70'lerden bu yana çeşitli kadın dergileri ve feminist gazeteler yayınlanmıştır. Bu arada, modern Yunan sosyal formasyonunu tehdit eden sosyo-politik karışıklıkların etkisiyle basımına ara verilen bazı eski dergiler tekrar yayınlanmaya başlanmıştır. Bunların arasında saygıdeğer "Kadın Mücadelesi" **O Agones Tis Gynackas,** 1920'lerde kurulan ve Yunanistan'da eşit hakları savunan kadın derneklerinin en eskisi olan Kadın Hakları Birliği'nin gazetesi de bulunmaktadır. Parlamenter devletin restorasyonundan bu yana kurulan veya yeniden düzenlenen kadın örgütlerinin herbiri kadın sorunlarını konu alan bir dergi çıkarmıştır. Yunan Kadınlar birliği (EGE) "Açık Pencere"yi **(Anoikto Parathro)**, Kadın Grupları Federasyonu (OGE) "Çağdaş Kadın"ı **Synchrone Gynaeka)** yayınlamaktadır. Resmî kadın örgütlerine bağlı başka yayınlar da vardır. Buradaki amacım, bunların bir listesini yapmaktan ziyade, Yunanistan'da, kadın ve politika üzerine, meydan okuyan, provokatif ve alışılmışın dışında analizler yapan kadın yazarların alanını ortaya koymaktır.

Bu çalışmaların kendilerini Yunanistan'daki özerk kadın hareketi ile aynı çizgide gören kadın tarihçi, sosyolog, avukat ve siyaset bilimciler tarafından ya-

pılması şaşırtıcı değildir. 1979-81 yılları arasında yayınlanan **Scoupa** dergisi - 1986'dan beri bu gazetenin yayın kurulu **Dine** gazetesini çıkarıyor- ve Selanik Üniversitesi'nde kadın araştırmaları yapan bağımsız bir grubun yayınladığı **Katina** gibi dergilerle 1979'dan beri Yunanistan'da çok önemli bir politik analiz türü geliştirilmiştir. Kısacası, Yunan kadınının Yunan politikası ile ilişkisi üzerine tamamen yeni bir anlayış ve sorunsal gündeme getirilmektedir. Bu da, tartışmaya açık ve enerji dolu olup, kanımca Yunanistan için çığır açıcı bir politik analiz oluşturmaktadır. Bu bölümün geri kalan kısmında, Yunanistan'da politika ve kadın olayına getirilen iki farklı yaklaşımı gözden geçireceğim. Bunların her ikisi de politik yeteneksizlik ve yetersizliği Yunan kadınlarına atfeden hâkim ve yüzeysel görüşe meydan okumaktadır. Ben kendi hesabıma, politik yetenek, politik yeterlilik, politik bilgi ve kısacası "politik" meseleleri yönlendiren özel bir güç diye bir şey olmadığını öne sürmeye çalışacağım. Siyaset biliminde yaptığımız analizlerin mutlak olmaktan çok el yordamlarıyla yapılan şeyler olmak durumunda oldukları yolundaki eski bir Aristocu uyarıdan yola çıkacağım (**Nicomachean Ethics**). Bununla birlikte, resmî kadın örgütleri ve siyasi partilerle bağı olmayan kadın gruplarının, kadınlar ve politika konusunda daha geleneksel ve konvansiyonel örgütlere nazaran daha ilginç ve meydan okuyan açıklamalar getirdiğini göstermeye çalışacağım. Bu doğru olduğu sürece, özerk grupların (politik olarak dışlanmış diye geçen) resmî kadın örgütlerinden (politikaya dahil edilmiş diye geçen) daha çok şeyi anladıklarını ve bu farklı algılamanın nedenlerinin kısmen, Yunan politik yaşamının tarihsel olarak belirlenmiş tavır ve biçiminde aranması gerektiğini öne süreceğim.

Konu kapsamlı ve karmaşık olduğu için bu yazıda Yunan kadınlarının toplumsal, politik yaşama yaptıkları önemli bir müdahalenin (aile hukuku reformuna getirdikleri eleştirilerin) üzerinde duracağım (II. Bölüm). Bu, Yunan toplumsal formasyonunun sosyal ve politik evriminde anlamlı bir noktaydı ve burada kadınlar önemli bir rol oynadılar. Önerilen çeşitli taslaklara avukat olarak katkılarının dışında, Yunan kadınlarının en azından bir bölümü, başka eleştirilerin yanı sıra kadınların politik yetersizliği, naifliği vb. yolundaki anlayışı yıpratan sert eleştiriler getirdi.

Ancak şimdi bazı ön saptamaları yapmak gerekiyor. Kadın hareketinde etkin olarak yeralan birçok kadının da kabul ettiği, Yunan kadınlarının politik naifliği ve yetersizliği yolundaki görüşü desteklemek ya tarihsel bir amnezi ya da başka yerlerde geçtiği gibi "kollektif hafıza yoksunluğu"dur (Varikas, 1985 : 920) '70'lerin sonlarında sistemli olarak örgütlenen militan kadınlar, feminizmin Yunanistan'a ilk defa girdiği gibi bir yanılgı içindeydiler. Özellikle resmî kadın örgütlerine katılan kadınlar arasında, 1920'lerde Yunan kadınlarının, son yıllarda feminist taleplerin ön sıralarında yeralan konuları dile getirmiş oldukları pek farkedilmemişti. İlk Yunan feministlerce **mutlak bir zorunluluk** olarak görülmüş oy hakkı talebinin, kadınların özgürlüğü için gerekli ve farklı öncelik derecelerivle dile getirilen çeşitli taleplerden biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. 1920'lerin ve daha sonra 1940'ların kadınları, eşit eğitim, eşit ücret, yerel ve devlet politikasında kadınlara yer ayrılması, aile ve çocuklara yönelik sosyal programlar

vs. hakkında konuşuyorlardı. Ilk Yunan feministleri arasında, istedikleri özgürlüğün yapısı ve biçimi hakkında kendi aralarında en ufak bir görüş birliği olmadığı gibi, aynı şekilde ezildiklerinin de farkında değillerdi (Avdela-Psarra, 1985: 13-97). Tarihsel belgeler açılıp iyice incelendiğinde ilk Yunan feministlerinin tek bir söylemi kullanan tek bir tip grup olmadıkları, kendi durumlarını çeşitli şekillerde algıladıkları, birbirleriyle olan ilişkileri ve baskı kaynaklarının çözümlemesinin belirsiz ifadelerle dolu bir dil ve karşı çıkılabilecek kavramlarla dolu teorik bir çerçevede gerçekleştiği ortaya çıkıyor. Ancak aynı zamanda ortaya çıkan başka bir şey, bu kadınların siyasetle ilgilendikleri ve tetikte olduklarıdır; açıkçası, bunlar "kafasız ev kadınları" değildi ve feminizm aralarında canlı olarak yaşatılıyordu. Bunun anlaşılmaması Yunan kadınının politik yetersizliği yolundaki görüşün devam etmesine katkıda bulunan bir etken olmuştur. Aslında Yunan feministleri tarihsel kaynaklara ulaştıkça bu tarihsel amnezi de ortadan kalkmaktadır (Avdela-Psarra, 1985; Eleni Varikas, 1987). Tarih yazımının doğduğu topraklarda tarih bilincinin tutarlı olarak gelişmemiş olması ilginçtir. Yunanistan'daki feminist tarihçilerin bu eğilimi ciddi ve kesin olarak değiştirdiklerini görmekte şaşırtıcı bir taraf yoktur, bu gayet, memnuniyet vericidir.

Yaygın görüşü istemeden de olsa destekleyen bir faktör de, kadınların doğasına özgü erdemlere başvuran Yunan tarzı esansiyalist görüştür. Bu görüş doğrultusunda, ilki 1978'de, sonuncusu da 1986'da gerçekleştirilen belediye seçim kampanyalarında kadınlar, belediye ve belediye kurulu başkanlığı gibi mevkiler için teşvik edildiler, çünkü ne de olsa kadınlar ev çevirmesini iyi bilirlerdi ve belediyelerin de sıkı bir "temizliğe" ihtiyacı vardı (**Scoupa,** 1979, 1: 74-77). Retoriğin barındırdığı gizli tuzağın farkına varmayan birçok eylemci kadın, bu görüşü inançla destekledi. Ne yazık ki kadınlar, hâlâ ikinci derecede ve marjinal politik faaliyetlere (Yunanistan'da bağımsız belediye idaresi, bu alanı kuvvetlendirmek üzere yapılan iyi niyetli girişimlere rağmen hâlâ gelişememiştir) "yerleştiriliyor" ve böylelikle de politik açıdan kısıtlı olduklarına dair görüş pekiştiriliyordu. Kadınlar, köy, kasaba ve şehir yönetiminde katılıma çağrılırken, bariz bir şekilde, parlamento seçimlerindeki parti listelerinde adları mevcut değildi. Yunanistan, halen merkezî yönetimde en düşük kadın temsilci oranlarından birine sahip olmaya devam ediyor. Benim şimdilik üstünde durduğum nokta, son yıllarda ilerici bir hükümetin kadınlara açtığı politika yolunun, bunların politik açıdan sınırlı olduklarına dair görüşü yine de kuvvetlendirmesidir. Kadınlar, daha fazlasını değil de, ancak şu kadarını gerçekleştirebilirler, fakat yaptıkları kadarı da "takdire değerdir", Yunanistan'da zerafetle kullanılan bir cümledir.

Bu iki etken, yani tarih bilincinden yoksunluk ve kadının doğası konusunda esansiyalist düşüncelerin benimsenmesi, kadınların Yunanistan'da politik yaşamın dışında bırakılmasına katkıda bulunmuştur. 1979-81'de **Scoupa**'da ve 1986'dan beri de, makaleleri kısa olmakla beraber politik analiz üstüne Yunan akademik çalışmalarında önemli bir açığı kapatan **Dine**'de, bu etkenler, bir karşısaldırı bünyesinde yeniden gözden geçirilmiştir. Bu yayınlarda kadın ve politika hakkında sorgulanmamış geleneksel mantıktan kaynaklanan bazı fikirler sarsılmaktadır. Şimdi iki farklı eleştiri çizgisini kısaca gözden geçirelim: Yayınla-

nan değişik makalelerde öncelikle tartışılan, politikada kadın olayının her zaman politik bakış açısıyla incelenmiş olması, oysa Yunanistan örneğinde politik bakış açısının, kendisinin incelenmemiş olmasıdır. Kadınların kendi algıladıkları şekliyle varolan politik sorunsalları, bu araştırmanın sürekli dışında tutulur (Psarra, 1986: 54-57). İkincisi, kadın ve politika arasındaki ilişki, kadınlara sadece parti eğitimi vermekle halledilemeyecek derecede sorunludur (Psarra, 1987: 62-66).

İlk eleştiri türü, **koina**'yı ya da topluluğu etkileyen konu ve sorunlarda Yunan kadınlarının katılımını kanıtlamak için tarihsel belgelerden faydalanır. Halen devam eden bu tarih yazımında, Yunanistan'da kadınların politikaya girişinin erkeklerin, yazar ve politikacıların tepki ve baskısına sebep olacak şekilde değişik yollardan gerçekleştiği gösterilmektedir (Varikas, 1987). Aynı zamanda, kadınların daha başlangıçta politikanın eleğinden geçmesi mümkün olmayan birtakım sorun ya da çıkarları dile getirmiş oldukları öne sürülüyor. Bu seçici tavır günümüze kadar devam eder; ancak kadınların sorunsalı resmî politik arenanın dışında da süregelmektedir. Tarihsel belgeler ise, kadınların (bu terimler ne anlama gelirse gelsin) sessiz, naif ve yetersiz olmadıklarını açığa kavuşturmuştur.

İkinci eleştiri türü, Yunanistan'da ağırlıklı olarak vesayete dayalı olmaya devam eden politikanın bizzat kendi pratiğini sorgular. Yunan siyasi partilerinden cömert ve iyi niyetli erkeklerin üstlendiği kadınları politika ve yönetim konularında yönlendirme, onlara vesayet etme çabasının, Yunan kadınlarının elde etmeye çalıştığı politik bilinci susturduğu ve zayıflattığı öne sürülmektedir. Parti vesayeti çoğunlukla boğucu olmakta ve kadınların parti örgütünde çalışarak, kazanmaya mı, kaybetmeye mi oynadıkları sorusu gündeme gelmektedir. Parti bünyesinde çalışan kadınlardan, kadınlarla ilgili sorunları halledebilecekleri entegre bir politik bilinç ve genel bir politik bilgi dağarcığı geliştirmeleri sürekli olarak istendiği ölçüde, sorun büyüktür. Ortada, kadın sorununun politika dışında, politika ile "gerçekten" uğraşanların faaliyetlerine dahil edilemeyecek kadar önemsiz bir konu olduğu yolunda hiç bitmeyen bir varsayım varmış gibi görünmektedir (Psarra, 1987). Diğer yerlerde de gözlemlendiği gibi, "siyasi partiler, kadınları politik alan genişletmekte kullanmış, sonra da onların ihtiyaçlarını gözardı etmişlerdir". (Tabak, 1984: 110).

Aynı derecede sinsi bir başka varsayım da, içeriği hiçbir zaman tanımlanmamış olan "politik bilginin" öğretilmesi için siyasi partilerin örnek eğiticiler olduklarıdır. Kadınlardan erkeklerin öğrendiklerini öğrenmeleri beklenir, ancak politik bilgi sözkonusu olduğunda erkeklerin ne öğrenmiş oldukları da o kadar açık değildir. Bir politik sistemin ve özellikle de demokrasinin, kişiyi katılım için yetiştirecek özel bir eğitim gerektirdiği düşüncesi, bazı eski Yunan filozofları arasında yaygın olduğu gibi, günümüz Yunanistan'ında da etkili olmaya devam etmektedir. Bu düşünce, demokratik rejimlerde katılım için gerekli koşullar olarak kabul edilen politik yeterlilik ve politik akıllılık nosyonlarıyla yakından ilgilidir. Ancak düşüncenin kendisi tümden gariptir; parlak bir Amerikan siyaset bilimcisinin sözlerini hatırlayacak olursak, bu düşünce:

> *Politik sisteme akademik standartları empoze etmek üzere akademisyenlerce bulunmuş olup aşırı kuşku ile ele alınmalıdır. İnsanların demokrasiye katılabilmek için bir çeşit sınavdan geçmesi gerektiğini ancak bir pedagog düşünebilir. Her şey bir yana, kendilerine tüm insanlığı sınıfta bırakma hakkını veren, bu kendiliğinden atanmış sansürcüler de kim oluyor? İnsanların bilmesi gereken şeylerin bir listesini yapabilselerdi, tutumları biraz daha makul olurdu. Kim sokaktaki adamın kamu meselelerini bilmesi gerektiğini iddia edebilir?* (Schattschneicder, 1960: 135)

Yunanistan'da kadınlar -aslında sadece Yunanistan'da değil- tipik bir "sınıfta bırakılmışlık" örneği oluşturmakta ve bu durum hali hazırda geçerli olan "insanların bildiği" yolundaki Yunan politik retoriğinin ortasında bile sözkonusu olmaya devam etmektedir. Son dönemde Yunan politik yaşamındaki halkçılık (Petras, 1986: 17-22), politika ve politik katılımın belli bir bilgi ve politik yeterliliğe dayandığı yolundaki efsaneyi sürdürmekten öteye gidememiştir. Bu efsane, Yunanistan'da toplumsal formasyondaki gönüllü derneklere hükmeden ve damgasını vuran vesayeti haklı göstermeye yaramıştır.

I. Yunanistan'da Politik Yaşam

Askerî cuntanın 1974'te devrilmesini takiben, parlamenter devletin restorasyonu ile Yunan politik yaşamı bildik, kuvvetli yapısına tekrar kavuştu. Partiler tarafından yürütülen yeniden düzenleme çalışmaları ve sol partilerin resmen tanınması, 1930'lu yıllarda Metaxas'ın kurduğu diktatörlükten beri varolamayan bir politik yolculuğu güvence altına alır gibi gözüktü. Ulusun politik yaşamında bazı köklü değişikliklerin olduğu şüphe götürmez. 1975'te eşit haklar üzerine etkili maddelerin yeraldığı yeni anayasanın kabul edilmesi bu değişikliklerden önemli bir tanesiydi. Kimileri, canlanan kadın hareketinin bu değişime yolaçan bir ana etken olduğunu ileri sürecekti (Stamiris, 1986). Ancak politik gücün hâlâ büyük oranda erkeklerin elinde olduğu gerçeği yadsınamaz; kadın hareketi, sosyal kararlar alma alanına hiçbir önemli biçimde girmeyi başaramadı. Hükümetin merkezî ve yerel düzeylerinin her ikisinde kararlar, kilit noktaların büyük çoğunluğunu ellerinde tutan erkekler tarafından alınmaya devam ediyor. Son yıllarda alınan kararların bazıları açıkça kadınların çıkarınadır; kanun düzeyinde yapılan son reform, katiyen önemsiz değildir. Ama yine de reformun tabandan gelen bir baskı sonucunda mı yapıldığı, yoksa rasyonelleştirilen politika ya da iyi niyetli paternalizmin sonucu olarak yukarıdan mı başlatıldığı tartışma konusudur.

"Baskı kaynağı ya da etkisi ne olursa olsun, kamu yararına izlenen politikanın sonucu her yerde aynı olabilir"; bu genellikle iktidardakiler tarafından öne sürülen birşeydir. Ancak çoğunlukla gizli ve ince, fakat her zaman kesin farklılıkların olduğu, iktidar yapısından dışlananlar için açık bir gerçektir. Yunanistan'ın çağdışı aile hukukunun reformu, bazı etki girişimlerinin içerilmesini, bazılarının da (tabii kadınlarınkinin) dışlanmasını yansıtan kamu politikasının sonucuna bir örnektir. Reformu çevreleyen tartışma ve faaliyetler, 1976'dan

1982'ye kadar uzanan bir döneme yayılmıştı. Kadınlar yasal reform yapılarının hem içinde, hem dışında yeralıyorlardı; bu çok yönlü ilişkinin, cunta sonrası Yunanistan'ında ilk politik oya katılma deneyleri olduğu söylenebilir. Kadınların bir baskı ya da etki grubu olarak nasıl işlev gördüklerini ya da göremediklerini anlamak için, Yunan politik yaşamının bazı özelliklerinin gözönünde bulundurulması önemlidir.

Yunan kadınları, gerek elit karar alma düzeyinde, gerekse kitle örgütleri düzeyinde politikaya atılırken aşağıda belirli örnekleri verilen üç çeşit engelle karşılaşırlar: İlk olarak Yunanlıların aşırı-politize olması; ikinci olarak, gönüllü derneklerin "bütünleştirici" özelliği ve son olarak da Yunan kadınına sık sık atfedilen politik yetersizliği telafi etmek üzere kadının "doğasına" özel erdemlerin yakıştırılması. Giriş bölümünde bu engelleyici etkene gönderme yapmıştım; şimdi birinci ve ikinci engellere bir göz atacağım.

Yunan siyaset bilimcileri ve sosyologlar, Yunanlıların, hem kadınların hem de erkeklerinin, "aşırı-politize olması" üzerine sık sık yorum yapmışlardır; ancak onlara "alt düzeylerde örgütlenme özerkliğinin tanınmamış" olduğu da gözlemlenmiştir (Tsoucalas, 1986: 32). Bu gerçeğin açıklamaları arasında, sivil vatandaş topluluğu üyelerinde beceriksizlik, ilgisizlik ve/veya politik yetersizlik olduğunu ileri süren hipotezler ve daha radikal fikirler yeralır. Bu radikal fikirler, devleti, özerk çıkar gruplarının "korporatifleşme" (incorparation) diye adlandırılan bir süreç içinde oluşmasını engelleyen bir unsur olarak görürler (Mouzelis, 1986 **çeşitli yerlerde**).

İddiayı burada tartışmadan, ilk açıklama türünün, klasik kurbanı suçlama hamlesiyle her zaman ilişkili olduğunu daha başlangıçta öne sürebilirim. Tüm böyle durumlarda olduğu gibi, politize olmuş kişilerin, nasıl olup da sezgisel ya da somut olarak kendi çıkarlarına olan durumları düzenlemek ve desteklemek için gerekli yetenek ve tutumları geliştiremedikleri sorusu sorulabilir. Tüm kanıtlanmış politize olmuşluğuna rağmen Yunan kadını, kadın ve erkek politik elitlerce, politik açıdan en yetersizler arasında sayılmıştır. Daha önceki görüşlerime dönersek; politik yeterliliği neyin oluşturduğuna dair cevap verilmemiş, rahatsız edici soru bir yana, Yunan kadınlarına atfedilen politik beceriksizliği doğrulayacak inandırıcılıkta bir durum da ortaya çıkmamıştır. İkinci tür görüş ise, "biçim değiştirmiş algılama" ve "politik dışlama" olarak adlandırdıklarımı etkileyecek biçimde işleyen bir dizi sabit değeri gündeme getirmesi bakımından, birinciye oranla önemli bir ilerlemedir. Bunları gözden geçirmeden önce, kısaca aşırı-politize olma olgusuna değinmek istiyorum.

Bu olay, çoğu Yunanlının, ulusun politik yaşamına girme ve katılma biçiminin bahtsız bir sonucu olarak görülmektedir. Yunanlılar, politikaya, parti meselelerinin biçimlenmesine katkıda bulunabilecek özerk kişilikler yerine, parti çekişmelerinin yönlendirilmiş hamileri olarak girerler. "Korporatif ve dernek türü örgütlenmelerin partinin merkezî görüşlerine ters düşen herhangi bir farklılaşmayı dile getirmekte bugün bile tereddüt ettiği" (Tsoucalas, a.g.e.) saptanmıştır.

Böylelikle, nadiren de olsa görülen toplu eylem, merkezdeki politik çelişkile-

ri biçimlendirmekten çok, onları **yansıtır.** Yunanistan'da politik katılım, çoğunlukla "tepeden" harekete geçirilmeye devam eder. Modern Yunan toplumsal formasyonu, halk hareketlerine çok az sahne olmuştur. Belirtildiği gibi, devletin "toplumsal barışı korumak için yasal yükümlülüklerden kağıt üzerinde muhaf tutulurken aslında güçsüz olan ve güçsüz oldukları için devlet idare ve denetimine kolaylıkla giren" dernekleri denetlemeye kuvvetli bir eğilimi vardır (Mouzelis, 1986: 75). Örgütler ve gönüllü dernekler çoğalırken, Yunanistan'daki vatandaş grupları, kendilerine gizli, fakat devamlı bir vesayet uygulayan ya "çok gelişmiş" bir devletle, ya da politik partilerin ideolojileriyle karşı karşıya kalırlar. Dahası, politik vesayet altındakiler, belki de devlet ve partiye bağlılıklarını sık sık kanıtlamak gayreti içerisinde, tabir caizse, hocalarını aşarlar. Böylelikle de aşırı-politize olma olayı, ya da benim anladığım biçimiyle, devlet ve parti emirlerinin saldırganca fakat sorgulanmadan savunulması gerçekleşir.

Bu tür savunmanın önemli bir sonucu, kişinin karşısındakinin ileri sürdüğü görüşleri, çılgınca ya da yersiz olarak değerlendirmesidir. Böylelikle aşırı-politize olma, karşı tarafı diyaloğa değer bulmamızı gerektiren çoğulculuğu ve tartışma ortamını zedelemektedir. John Stuart Mill'in (**Özgürlük Üstüne**), ayrıca Aristo'nun da, önemle üzerinde durduğu, karşı tarafı ciddiye almanın başka şeylerin yanında kişinin kendi konumunu kuvvetlendirdiği düşüncesi, modern Yunan toplumsal formasyonunda pek yaygın değildir. Bu durumun hâlâ geçerli olması, yardımcı bir politik kültürün ve "ikinci derecede politik toplumsallaşma mekanizmaları görevini üstlenecek gönüllü dernekler ağının" yokluğuna bağlanır (Diamandouros, 1985: 55). Yunanistan'da demokratik rejimin son yıllarda kaydettiği önemli ilerlemeye rağmen, çağdaş toplumsal formasyon alternatif değerlerin konuşulabildiği bağımsız bir politik kültüre hâlâ sahip değildir. Böylelikle parti politikası, politize etmeye devam eder ve parti ideolojisi üzerindeki bağımsız etki önemsiz kalır.

"Korporatifleşmeci" görüş olarak niteleyeceğim şeyin parametreleri, kısaca değindiğim olayların daha derin ve tatminkar bir açıklamasına katkıda bulunurlar. Bu görüşü ayrıntıları ile tartışmayıp, onun bazı önemli boyutlarına dikkat çekmek istiyorum. Her şeyden önce, bu görüş, "esas özellik"lerinden biri devletin "özerk çıkar gruplarının oluşmasını engelleme" eğilimi olan ve "yarı çevresel (semi-peripheral)" denilen idare şekillerine mahsustur (Mouzelis, 1986: 74). Dernekler varlıklarını sürdürürken, -Yunan toplumsal formasyonunun belirgin bir özelliği, örgütlerin ve vatandaş gruplarının fazlalığıdır-, her zaman farklı çerçeveler içinde çalışan örgütler ve vatandaş grupları, güncel politik meseleleri geliştirmekten ziyade, yeni meseleleri gündeme getirirler. "Devletle, görece özerk bir konumda ilişki kurmaya çalışan toplumsal güçler onun inatçı düşmanlığı ile" karşılaşırlar (Mouzelis, 1986: 74). Böylelikle bu gruplar toplumsal formasyonun politik yaşamına başarıyla giremezler; çünkü çıkarları, dertleri, talepleri, ne kadar iyi dile getirilmiş olursa olsun, kendi topluluk politikalarının dışında "eyleme konulmuş"tur. Bu boyut, çıkar ve şikayetlerin varolduklarını, taleplerin, politik açıdan "ilginç" veya tartışmaya değer görülmedikleri anlamına gelir. Çok önemli bir gözlemi hatırlarsak:

"Her türlü politik örgütün, bazı anlaşmazlıkları istismar etme, bazılarını da bastırma temayülü vardır; **çünkü örgüt, yanlılık seferberliğidir.** Bazı meseleler politikanın içinde, bazıları da dışında örgütlenirler" (Schallschneider, 1960: 71, yazarın vurgusu).

Korporatifleşmeci görüşün bir meziyeti de, politik örgütlenmenin bu boyutuna dikkat çekebilme becerisidir. Giderek, Yunanistan ve Latin Amerika ülkelerini içeren bazı toplumsal formasyon örneklerinde, meselelerin dikkate alınıp alınmamaları, sadece yaygın olarak bilinen politik örgütlenmenin değil, aynı zamanda ve daha önemli olarak, Mouzelis ve diğerlerinin analiz ettiği şekliyle dikey, yukarıdan aşağı **korporatifleştirme** olarak nitelendirilen şeyin de işlevidir. Jane Jacquette'e göre "korporatif sistemlerin, katılımı, devletçe yetkilendirilmiş gruplara kanalize etmek yoluyla denetleme eğilimi vardır." (1986: 245). Seçim kampanyaları sırasında eski usule göre işleyen ve kısmen, çoğu demokratik toplumda politikanın "ritüel" kullanımlarını tanımlamaya yarayan **"yanlılık seferberliği"**ne ek olarak (Edelman, 1976: çeşitli yerlerde) devletin, kendilerini politikaya adamış vatandaş gruplarının "temsilcilerini" seçerken - çoğunlukla aşırı rastgele yöntemlerle- uyguladığı vesayet vardır. Böylelikle belirlenen, politik açıdan ilginç meseleler kadar, bunları seslendirecek toplulukların da seçimidir.

Yarı-çevresel politikada, parlamenter demokrasinin işlediğini hatırlamakta yarar vardır. Böylece, korporatifleşmenin pratiğini, derneklerin yasaklandığı ve bunların yerini hükümetle ilişkisi sıkı denetim altında olan devletçe tanınmış grupların aldığı devlet ya da toplum korporatizmi ile karıştırmamak gerekir. Yarıçevresel parlamenter demokrasilerde, Mussolini'nin İtalya'sının örnek teşkil ettiği devletçi korporatist rejimlerde olduğundan daha fazla politik çoğulculuk vardır (Mouzelis, 1986: 75). Temsilcilik/korporatifleşme politikasının esas özelliği, politik çekişme içerisindeki grupların iktidar kavgasına sokuluş tarzlarıdır; yatay olmaktansa dikey olarak gerçekleşen bu durum, yönetenler ve yönetilenler arasında hayli dengesiz bir güç dağılımına sahip bir idare şeklinin oluşmasına katkıda bulunur (Mouzelis, 1986: XVii). Yarı çevresel idare şeklini iki tür korporatifleşme biçimi belirler. Bunlar, literatürde pek çok incelenmiş olan kliyantalizm ve halkçılıktır (Legy, 1969; Tsoucalas, 1978; Kourvetaris, 1984). Bu iki biçim arasındaki çok önemli farklılıklara rağmen, her ikisinin de, çekişmeyi ve çekişmenin algılanışını, politikaya yeni atılanların sorunsallarını, asıl amaçlanmış olandan daha farklı kılacak şekilde yeniden biçimlendirdiklerini söyleyebiliriz. Bu yeniden biçimlendirme sürecinde, özerkliğe sınırlamalar getirilir.

Yunanistan örneğinde, politik yaşama korporatifleşmeci bakış, bizi politik katılım ve politik aktivizmin zorluklarını anlamaya götürür. Aynı zamanda vesayet altında tutulan ve kullanılan örgütlenmeler toplumunda, aşırı-politize olma olayını da aydınlatır. İlkinin belki de ikincinin tesadüfi sonucu olduğunu düşünebiliriz. Burada bir algılama dönüşümü olur. İnsanlar, çıkar ve şikayetlerini, politik mücadeledeki saldırganca fakat sorgulamadan savundukları meselelerce belirlenmiş olarak görürler. Böylelikle aşırı-politize olma politik vesayetle ilgili-

dir, fakat politik vesayet altında olanlar aynı zamanda politikadan dışlananlar arasındadır. Yani, kimin içerde, kimin dışarda kalacağını belirleyen, devletin belirli ihtiyaçları ile parti örgütünün bugünkü genel durumudur.

Korporatifleşmeci görüş, dışlananları incelememizi, dahil edilenleri cansız, kaygısız ve ilgisiz olanlar arasındaki farklılıklardan başka terimlerle açıklamamızı ve hepimizi ilgilendirmesi gereken katılımcı demokrasiyi sorgulamamızı tavsiye eder. Görüşlerimde şematik olmaktan öteye gitmedim, çünkü bu yazıdaki amacım, Yunan politik yaşamının karakteristik özellikleri ile kadınların bu yaşama girişleri arasında bazı bağlantılar kurmaktı. Yunanistan örneğinin, kadınların ilgi ve hatta kapasitelerinin, politikaya girmeye "layık" görülmelerini sağlayacak şekilde dönüştürülebileceklerini gösterdiğine inanıyorum. Politikadan dışlandıkları noktada, ilgi ve taleplerinin özerk olarak geliştirilmiş olduğu ve hâkim iktidar ve tartışma çerçevesiyle anlaşmazlığa düştükleri kanıtlanabilir. Sorunların oldukça özgür ve açık bir biçimde dile getirilebileceklerini, ama bunların hepsinin "politik açıdan ilginç" sayılıp konu olarak ele alınmayacaklarını öne sürüyorum. Son yıllarda Yunan kadınlarının politik canlanmasıyla, kadınların Yunan politik yaşamına girmelerinin, kendi yetersizliklerince -belirtmiş olduğum gibi bu yetersizlik hiçbir zaman kanıtlanmamıştır- değil, yarı çevresel idare şeklinin kendine has özelliklerince engellendiğini gösteren bir diğer temsilcilik/korporatifleşme örneğine tanık olduk. Kadınların birçok şikayeti konu olarak gündeme gelmemiştir; gelenlerin de biçimi değiştirilmiştir. Bazı kadınlar etkin olmayı denememişlerdir bile. Ben bu durumu ilgi, bilgi ve yeterlilik eksikliğine değil, iktidar yapılarının müdahalesine bağlıyorum. Yunan kadınları şikayetlerini dile getirmişlerdir, ancak iktidar yapılarının politik müdahalesi güçlerini kırmıştır.

Yunanlılar, kronik şikayet etme halinin toplumsal formasyonlarında yer etmiş olduğunu kendileri de bilirler. Elit ve halk tabakalarından kişiler, toplumda gördükleri aksaklıkları ustaca ifade ederler ve gerek resmî gerekse gayri-resmî yollarla devamlı bir "şikayet-belirtme" sözkonusudur. Öyleyse Yunanlıların şikayetlerini formüle ya da ifade etmekten alıkonduklarını söyleyemeyiz. Ancak bu acele verilmiş bir yargı olurdu; çünkü önemli olan nokta, çoğu tumturaklı söylevin bir kişi ya da grupça aksaklıkları düzeltmek üzere yapılan girişimlerinin etkililiğine dair stoik bir kuşkuculukla birlikte yeralışıdır. Başka bir deyişle, şikayetleri dile getirmenin, çoğu vatandaşın, özellikle de Yunan kadınlarının, kendilerini içinde buldukları teslimiyet ve entelektüel itaat durumunu fiilen düzeltmeyeceği söylenebilir. Gayri resmî biçimde de olsa, Yunanlılar'ın politize olması, pek çok şeyden şikayetçi olmaları ve bunları dile getirmeleriyle ölçülür. Bu politize olmuş kişilerin **şikayet etmekten öteye gitmemeleri, etkin olmaya kalkışmamaları** gerçeği, henüz bir araştırmaya konu olmamıştır. Bu olayın, Yunan politik yaşamının bir başka gerçeğini daha akılda bulundurarak incelenmesi gerekir.

Şikayetlerin çeşitliliği öyle çarpıcıdır ki, politik yelpazenin farklı yerlerindeki tüm parti liderleri, kendilerini belirli zamanlarda "milli birliğin" Yunan toplumsal formasyonundaki sorunları çözmede kilit nokta olduğunu söylemeye zo-

runlu hissederler. Burada da sinsi bir masal sözkonusudur, çünkü politik mevzularda varılan konsensus örneklerinin çoğunun yukarıdan empoze edildiği iddiasını dolalı yoldan olsa da destekleyebilecek kanıt bulunabilir, yani olsa olsa görünüşte konsensustan söz edilebilir. Parti stratejisinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği noktada birliğe çağırı, Yunan usulü politika için en azından talep ve şikayetleri tartışılır politik mevzular olmaktan alıkoymanın bir yoludur. Mikro düzeyde parti örgütünde, makro düzeyde de parlamentodaki politik münakaşada büyük çapta duyulan "birlik" çağrısı, mevzuları elemeye yaramaktadır.

II. Aile Hukuku Reformu

Şimdi, cunta sonrası yıllarda Yunan kadınlarının ulusun politik yaşamına girişlerini ve bu yaşamdaki yerlerini inceleyeceğim. Beklenebileceği gibi, "yeni gelenler" olarak kadınların konumunu, korporatifleşmeci, yarı-çevresel idare şeklinin karakteristik özellikleri belirliyordu. Ancak tanımlamaya çalışacağım bazı sapmalar da olmuştur; bunlar politik katılım ve faaliyetin alternatif biçimlerine işaret etmektedirler. Politik ve kişisel özgürlüklerin yeniden kazanılmasıyla Yunan kadınları, politik bir parti içerisindeki geleneksel kadın gruplarından daha radikal, partiden bağımsız kadın gruplarına kadar değişen şekillerde örgütlendiler. Ortada bir yerde de, bazı parti plan ve programlarına ideolojik olarak belli belirsiz eğilimli olan, yeni ya da yeniden düzenlenmiş kadın örgütleri vardı. Klasik liberal geleneğin ifade ettiği biçimiyle cinsler arasındaki eşitliği sağlama amacında olmuş veya olmaya devam eden bazı eski örgütler de, toplumsal görünürlük kazananlar arasındaydı.

Bu kadın grupları arasındaki gerçek ayrılmaları burada incelemem mümkün değil; tabii ki tüm bu grupların bağlı olduğu tartışmasız tek bir feminizm ve kadın özgürlüğü kavramı yoktur. Ancak -bu noktanın önemle vurgulanması gerektiğini düşünüyorum- bütün bu gruplar, olaylara **polis**'in yani devletin prizmasından baktıkları için **politikaya yöneliktirler**. Yunan kadınları için her mevzu, ortak ilgiyi ve düşünceyi gerektiren bir kamu sorunudur. Batı'daki radikal feminizmin "kişisel olan politiktir" sloganı, Yunan kadınları için ani bir sürprizden çok acı bir hatırlatma olmuştu. Çünkü çoğunlukla dışlanma şeklindeki deneyimlerinde, politik olan kişisel olanı dönüştürür ve biçimlendirir, kişisel olan da politik olandan karşılık bekler; Yunanistan'da bu iki durum her zaman birbirleriyle iç içe olmuştur. Kamu/özel ikilemesi, en azından klasik liberal şekliyle Yunan kültürüne tamamen uygulanamaz. İçerdeki/dışardaki, ya da içerde/dışarda ikilemeleri (Dubisch, 1986, Herzfeld, 1986) arasında yapılan ayrım daha uygundur ve bunların kamuya ait ya da politik anlamlar taşıdığını söyleyebilirim. Yunanistan'da kimse özel olana Anglo-Saxon kültürde anlaşıldığı ve değerlendirildiği gibi saygılı değildir. Eski ya da yeni Yunanca'da, özel kişiyi ifade eden **idiotes** kelimesi vardır, ama "özel olan" kavramı için bir kelime bulamayız. Ancak, kişi olsun kurum olsun, özel olan, hiçbir zaman halkın/devletin saldırısından ve denetiminden kurtulamaz. Bir örnek verecek olursak: Yunanistan'da özel ilk ve ortaokullar vardır -**idiotika scholera**- ancak bunların özel olması, öncelikle, öğrencilerin okul ücreti ödemesi anlamına gelir. Müfredat ve kuru-

luşları neredeyse devlet okullarındaki kadar, eğitim bakanlığının denetim ve onayına maruzdur. Üçüncü derecede, yani lise ve üniversiteler için özel kurumlar yoktur. Yunanistan'da dört yıllık bazı özel liseler varsa da bunlar, devletçe yasal olarak tanınmamışlardır. Bu da, bu okulların mezunlarının kamu sektöründe işe girmek için diplomalarını kullanamayacağı anlamına gelir. Ayrıca, öğretmenler, sosyal sigortadan yararlanmak ya da devletin üniversite sisteminde kariyer yapmak için bu okullarda çalışmış oldukları yılları saydıramazlar.

Bu kısa konu değişikliğinin sebebi, Yunanistan'da özel olanın değer verilen bir konum olmadığını göstermekti. Aslında özel olanın şüpheyle karşılanması yeni bir olay değildir. Geçmişi yüceltme niyetim olmamasına rağmen, çağdaş Yunanistan'ın, Aristo'nun insanların politik hayvanlar olduklarına dair hükmüne itaat ettiğini söylemek doğru olur (Burada Aristo'nun **Politika**'sının Kitap I, 2, 1253a 3'de yer alan ünlü "İnsan doğası gereği politik bir hayvandır" sözünü biraz değiştirdim). Böylelikle, Yunan kadınları şikayetlerini dile getirirken, hak talep ederken, sorunları ifade ederken, her zaman, yaygın olarak bilinen politik olanın bağlamı ve çevresinde davranırlar. Belirli konuları gündeme getirmek için makale yazarken ya da örgütlenirken hep **politeia**'ya (çevrilmesi imkânsız bir kelime) gönderme yapılır; çünkü **politeia her şeyi kapsar.** Yunan kadınlarının politik çabalarını, Yunanistan'da şaşırtıcı sonuçlar vermeyen seçim politikasıyla açıklamak uygun olmazdı. Yunanistan'da oy kullanma davranışlarıyla ilgili çalışmalar, en azından bir sağlam neden yüzünden önemsiz kalmaya mahkumdurlar; oy vermek zorunludur. Burada sözünü ettiğim kamusal/politik alan, (I. bölüm) basit olarak seçim politikası alanı değil, yukarıda belirttiğim yollarla sorunların tanımlanıp ifade edildiği alandır. Yunan kadınlarının sosyal formasyonun politik yaşamında varolmaları yaşamlarının günlük biçimini belirleyen mevzuları gündeme getirmek içindir. Tabii ki tek tip bir program yoktur, ancak, iyi ya da kötü, sorunların kamusal/politik çözümüne devamlı bir bağlılık sözkonusudur. Böylelikle, partilerindeki ya da dar anlamıyla politik eğilimlerindeki farklılıklar bir yana, Yunan kadınları, Aristo'cu anlamda politiktirler.

Daha önce belirtildiği gibi, Yunan kadınlarının Yunan politikasına girme çabaları, buraya kadar kısaca üstünden geçtiğim etkenlerce belirlenip zayıflatılmıştır. Ancak, paradigmatik olarak dışlanmış olan (politik açıdan cansız ya da yetersiz olmadıklarını yineliyorum) Yunan kadınları daha baştan önemli bir avantaja sahiptiler; en azından "yeni gelenler" olarak aşırı-politize değildiler, yani vesayet altında, parti politikalarının dogmatik savunucuları değildiler. Politika alanından tarihsel dışlanmışlıkları sayesinde, korporatifleşmeci-devlete dahil edici politikanın eleştirmenleri olarak varolmaya ve öyle kalmaya istekli görünen, özerk vatandaş gruplarının potansiyel yaratıcılarıydılar. Yunan kadınlarının, bugüne kadar Yunan politikasının tarzını değiştirmeyi ya da esasen kapalı olan bir politikaya açıklık getirmeyi başaramamış olmaları şaşırtıcı değildir. Kabul edilmesi gereken şey, Yunan kadınlarının, alternatif politikleşme ve politik katılım biçimleri geliştirmiş olmalarıdır. "Hareket"leri görünürde kayda değer olmamıştır ve görünür olma bir ölçüt olarak (Rossi, 1982: 14) alındığında, Yunan feminizmi, etkili ve çığır açıcı feminizmler arasında sayılamaz. Ancak, feminist

politikadan asıl politikaya geçerken ciddi sorunlar doğduğunu ortaya koymuştur. Bunlardan literatürde de incelenmiş olan önemli bir tanesi, konuların konu olmaktan çıkarılmasıdır. Yunan kadınları, bu olguyla modern Yunan devletinin en büyük reform girişimleri esnasında karşılaştılar ve öğrendiklerini bir kenara kaydettiler. Bu dersler, hiç olmazsa, bugün çevre ülkelerindeki demokratik retorikle ilgili olarak fazla hayale kapılınmaması açısından çığır açıcı olabilir. Ancak, öğrenilenler başka yerlerde de uygulanabilir.

Bundan sonraki gözlemlerim, Yunanistan'daki özerk feminist hareketin arkaik aile hukukuna getirilen reform sırasında, politik yaşama, köktenci eleştiriler getirerek girişine yönelik olacak. Yunanistan'da kadınların politik yaşama girme çabasıyla ilgili olarak tuttuğumuz kayıtlarda, henüz yeni başlayan bu anlatı içinde, "marjinal" grupların katkılarını doğru değerlendirmenin önemli olduğunu düşünüyorum. Yunanistan'da birey ve devlet arasında alternatif bir ilişki ve böylelikle de farklı bir politik katılım anlayışı önermiş olan onlardır. Her halûkârda, belirli gruplara marjinallik atfedilmesi tartışma götürür.

Yunan sosyal formasyonu, 1974'te askerî cuntanın devrilmesinden sonra, kısa bir dönem için, iktidar araçlarının gevşemesinin verdiği rahatlığı yaşadı. Kadınların, Gramsci'nin bahsettiği bir "organik birlik" (1971: 326) olarak hareket etmeleri, modern Yunan milletinin tarihine baktığımızda "anormal" olarak değerlendirebileceğimiz bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu, kadınların, toplumdaki başka bir gruba ait olmayan mevzuları dile getirebilmiş olmaları anlamına geliyor. Kendi dünya görüşlerini oluşturup oluşturmadıklarını söylemek zor. Ancak, kuruluş bildirisi, politik yelpazenin tüm uçlarından önemli feministlerce imzalanan Demokratik Kadınlar Hareketi'nin 1975'te kurulmasıyla kendini gösteren birleşik bir cephe oluşturmayı başarmışlardı. "Başlı başına bir belge" (Sakka: 17) olan bildiri, kadınların taleplerinin gerçek bir katılımcı demokrasi çerçevesinde dile getirilmesi için bir çağrı niteliğindeydi. Kadınlar, yukarıda belirttiğim çeşitli örgütlere katılmak üzere gruptan ayrılmaya başlayınca bu bağımsız, özerk eylem deneyiminin ömrü de kısa oldu. Bu ayrılma, iktidar, hükümet ve politik parti araçlarının yeniden örgütlenmesiyle aynı zamana denk düştü. Burada parantez içinde, Yunan feminizminde böylesi bir birlik anının 1946 Mayısında örgütlenmiş olan İlk Kadınlar Panhelen Kongresi'nde yaşandığını belirtelim. Bu dönemin de, Yunanistan'da iktidar yapılarının karmaşa içinde olduğu bir dönem olan İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanmış olması bir rastlantı değildir. Burada önemli olan nokta, kadınların ne düşünebileceklerine, kendi çıkarlarını nasıl algılayacaklarına ve ne yapılması gerektiğine dair bir fikirlerinin olmuş olmasıdır. Kısa bir süre için düşünce ve eylemlerine müdahale edilmemişti. Bu da, tarihsel olarak dışlananlar olarak sahip oldukları avantajı güçlendirdi ve bazı kadınlar için bu, aile hukuku reformuyla çatışmalarında belirleyici oldu.

Ataerkilliği ilk klasik biçimiyle korumuş olan aile hukukunun reformu, cunta sonrası hükümetin ilk çalışmalarından biridir. 1975'te kabul edilen Hellen Anayasası'nın özellikle, "Yunan erkekleri ve Yunan kadınları eşit hak ve yükümlülüklere sahiptir" diyen 4. Madde, 2. paragrafı ve 4. Madde'de belirtilen eşitlik ilke-

sine aykırı tüm yasaların değiştirilmesi için bir geçiş dönemini şart koşan 116. Madde, 1. paragrafı gereğince reform yapılması karara bağlanmıştı. 31 Aralık 1982, son tarih olarak saptanmıştı ve bu tarihe kadar değişiklik yapılmadığı takdirde aile hukuku yürürlükten kalkacaktı. 1930-32'de hazırlanıp ilk defa Vatandaşlık Yasası'nın bir parçası olarak 1946'da yürürlüğe giren eski yasa, hem 2. paragraf'taki eşitlik ilkesine, hem de 1. paragraf'ta belirtilen tüm Yunan vatandaşlarının yasa önünde eşit olması ilkesine ters düşüyordu. Kadınlara karşı fevkalade ayrımcı olan, eski yasa, Yunan hukukuyla ilgili bilimsel bir çalışmanın (Konstans, **Legal Lexicon,** Vol.3) gösterdiği gibi, Aristo'nun (**Politika**) ve Pauline'in (**Efesliler**) görüşleriyle kavramsal tutarlılık gösteren bir terminoloji kullanarak, erkeği evin "reis"i ilan etmişti. Kadının tamamen gelişmiş bir **boulesis,** yani rasyonel iradeye sahip olmadığı yolundaki görüşleri yeniden üreten eski yasa, ev içinde sadece erkeğe haklar tanıyıp, kadınlara yükümlülükler getiriyordu. Kadının, erkeğin hizmetinde olduğu, soyadının ifade edilme biçimiyle de garanti altına alınıyordu; kadın kocasının soyadını taşımaktaydı, ancak erkeğinki yalın halde kullanılırken kadınınki genetif halde belirtilmekteydi, yani kadın "erkeğinin"di (Papadopoulou, 1981: 9-10). Görüldüğü gibi, eski yasa "patria potestas" ilkesinin mutlak bir destekleyicisiydi (Marangopoulou, 1986: 91) ve bu yasanın reformu Anayasa'nın şart koştuğu cinsiyet eşitliğinin sağlanması için gerekli bir adım olarak görülüyordu. Reformun gerçekleşmesinde, Yunanistan'ın o sıralarda Avrupa Topluluğu'na üyelik başvurusu -bazıları bunun en etkili baskı olduğunu düşünürler- ve oyları karşılığında karar alma mekanizmalarında söz hakkı isteyen kadınların büyüyen politik varlığı da, baskı unsuru olmuştur.

Reform başlangıçta çok yönlü güçlüklerle karşılaştı, çünkü reformun hedefi olan aile, her zaman Yunan sosyal formasyonunun mihenk taşını oluşturmuştu ve halen de oluşturmaktadır. İlk zamanlarda çok sayıda konu ele alınabildi ve Yunan kadınları bu imkânı, sadece Yunanistan'daki kurumların en ataerkili olan aile içindeki statülerini yeniden tanımlamak için değil, evlenme ve boşanma yasaları gibi, aile kurumunu etkileyen uygulamaları da lehlerine dönüştürmek üzere, memnuniyetle karşıladılar. Birçok kadın, radikal değişiklikler öngörüyordu. Ancak kısa zamanda konular "korporatifleştirici" politika çerçevesinde kabul edilebilir olanlarla sınırlandırıldılar. Yunan sosyal formasyonunda neredeyse bağımsız bir güç kitlesi oluşturan Yunan Ortodoks Kilisesi'nin etkisiyle, aile hukuku reformuna dair meseleler daha da karmaşıklaştı. Aziz Pavlus'un ilkelerini benimseyen Kilise, medeni nikah ve boşanma gibi, gündeme getirilmeye çalışılan yeniliklere üstü kapalı bir sansür uyguluyordu. Evlenme ve boşanma yüzyıllar boyunca Kilise ve Kilise Yasası ile denetlenmişti ve Kilise sözkonusu olduğu sürece bu alanlardaki egemenlik paylaşılamazdı.

Engellere rağmen, eski aile hukukunun anlaşılması hiç de kolay olmayan arkaik metnini bilen kadın avukatlar, daha baştan köklü değişiklik taleplerini dile getirmişlerdi. Aile kurumunun kendisi, ailenin kadın ve erkeğin doğal biçim olduğuna dair hâkim görüş ve aile içinde kadının çocuk bakıcısı, çocuk yetiştiricisi ve ev hizmetçisi olarak belirlenen yeri, yayınlanan çeşitli makalelerde ve femi-

nist grupların bildirilerinde tartışma konusu edilmişti. Bu sadece aile hukukundaki ayrımcı maddelerin yeniden düzenlenmesi meselesi değildi; çünkü sorun, cinsiyet eşitliğinden daha fazlasını kapsıyordu; ortada, aileyi bir değer ve toplumsal pratik olarak yeniden tanımlama yolunda bir genel kaygı vardı. Bu yaklaşım, kadınların ikinci sınıf insan olmak, boyun eğmek ve entelektüel teslimiyet şeklindeki aile içi deneyimlerinden doğmuştu. Kadınlar, yasanın Kilise-destekli mevcut eril değerleri düzeltip düzeltemeyeceğini ve gerçekleştikleri takdirde bu iyiniyetli düzeltmelerin nasıl uygulanacağını soruyorlardı. Öncelikle daha genç ve bağımsız feministlerden oluşan bazı Yunan kadınları, meseleyi, kız çocukları ve eşler olarak azımsanmalarına katkıda bulunan bir kurumun lehlerine dönüştürülmesi olarak görüyorlardı.

Burada, bu kadınların son değişikliklerde etkin olmaya kalkışmamış olmaları üzerinde duracağım. Reform işlemleri başladıktan hemen sonra tartışma ortamına getirilen denetimi aydınlatmaya çalışacağım. Bir önceki bölümde gözden geçirilen etkenler, mevzu ve grupların dahil edilme veya dışlanma biçimlerini oluşturuyordu. Genelde, medeni nikah, eşlerin ortak mülk edinmesi ya da radikal aile görüşü gibi görüş farklılıklarının yoğunlaştığı konular, tartışma dışında tutulmuştu ya da sonunda tartışmaya dahil edildiklerinde taleplerde önemli ölçüde azalma olmuştu. Böylelikle görüş farklılığına getirilen denetimin yan ürünleri, biçim değiştirmiş algılama ve politik dışlanma olmuştu. Bunlar, aile hukuku reformu tartışmaları sırasında, Yunan sosyal formasyonunun bir başka karakteristik unsuru ile daha da güçlendirilmiştir.

"Yunan sosyal formasyonundaki politik ve kültürel etkinliklerin çarpıcı bir özelliği, çatışma ve tartışmaların, halkın dikkatini öze ilişkin konulardan uzaklaştırarak, biçimci-yasal bir karakter kazanmalarıdır" denilmiştir (Mouzelis, 1979: 143). Yunanistan'da ve sanırım başka yerlerde de (Orwell, 1954; 162-177), dil ve denetiminin politikanın oluşturulmasında faydalı araçlar olduğunu (Frangoudaki, 1987) düşünürsek, bu özellik o kadar da çarpıcı değildir. Bazıları, bir yasanın reformunda belli bir miktar hukuk dilinin kaçınılmaz olduğunu ve yasal terminolojinin kendisinin kafa karıştırıcı olmadığını öne sürebilirler. Ancak, Yunanistan'da iki tür dil vardır: **"katharevousa"** ya da resmî Yunanca ve halk dili ya da sade Yunanca, yani çoğunluğun kullandığı dil. Resmî kavramları her iki dille de ifade etmek mümkünken yasayı, eğitimli az sayıda kişinin kullanıp anlayabildiği **katharevousa** ile ifade etmek, her zaman tercih edilmiştir. Bu dil biçimi, özellikle, anlamdan çok üslubu düşünen kişilerce sentaks yoluyla kötüye kullanılmaya müsaittir. Bu yolla, önemli mevzular önemsiz, önemsiz olanlar da önemli gibi gösterilebilir. Aile hukuku reformu üzerine tartışmaların çoğu **katharevousa** Yunancası ile yapılıyordu. Tabii bazıları bir orta yol buluyordu, ancak bunlar genelde, Yunan halkının çoğu için dilsel veya kavramsal engeller doğurmuştu. Kadın örgütleri, bu olayı protesto ettiler ve yasanın halk dilinde yazılması talebinde bulundular (Demokratik Kadınlar Hareketi'nin bildirisi, 7 Mart 1980). Yunan kadınları, reform söyleminin kendisine, biçimci-yasal boyutlarıyla konuları saptırdığı için meydan okuyorlardı.

Neredeyse yedi yılı kapsayan ve hepsi de erkek hukukçuların yönetiminde

üç ayrı komisyonu gerektiren, uzun ve genelde karmaşık olan reform çalışmaları sırasında, tartışmalı konular sistematik olarak kenara itilmişti. Çeşitli kadın örgütleri, kadınların aile hukukuyla ilgili birçok talebini dile getirmekle yükümlü bir Koordinasyon Komitesi (SEGES) kurmuştu. Hükümetin ve hükümet baskısı aracılığıyla reform komisyonlarının, reformu, yeni bir yasanın yapılmasından çok, eski yasada eşitlik ilkesine ters düşen belirli maddelerin değiştirilmesi olarak görme eğilimi kadınları endişelendiriyordu. Bazı adalet bakanları reform önerilerini taslak yasalar olarak kabul etmekte tereddüt ediyorlardı; bunlar daha çok mevcut biçimin tashih edilmesi şeklinde nitelendiriliyorlardı. Dahası, komisyonlar, özellikle medenî nikâh ve boşanma gibi mevzulara birbirinden ayrı ve bağımsız konularmış gibi bakmaya yönlendiriliyorlardı. SEGES'e göre bu, kadınların hak ve çıkarlarını baltalamanın bir yoluydu; bu duruma karşı protestolar ise açık ve kuvvetliydi.

Reform çalışmasını yürütmek için üç komisyonun atanmış olması, konuya verilen önemde çok, Yunan hükümetinin sonuçları denetleyip, anlaşmazlıkları azaltma çabalarının belirtisidir. Tartışmayı yumuşatmanın klasik bir yolu, bıktırma ve tekrar sonucu da olsa, daha makbul anlayışlar üreten, tükenmek bilmeyen komite işleridir. İlk iki komitenin üyeleri ağırlıklı olarak erkeklerden oluşuyordu; üçüncü ve son komitede kadın ve erkekler, Yunan tarihinde "ilk" olarak, kadınların bir oy üstünlüğüyle, neredeyse eş oranda temsil ediliyordu. Ancak bu durumun, çok geç gerçekleştiği, bunun da önemli bir değişikliğe yol açabilmesini engellediği söylenebilir. Vesayet altındaki komisyonun çalışma düzeni çoktan belirlenmişti. Başkanı Prof. Aristovoulos Manesis'in adıyla anılan son komisyon, aile hukukuna dair daha fazla mevzuyu incelemekle yetkilendirilmişti, (Morangopoulou, 1986: 91) ama o zamana kadar güçlü tartışma dürtüleri çoktan bastırılmıştı. Üstelik zamanın kısıtlılığı da önemliydi. Manesis Komisyonu Mart 1982'de atanmıştı; yasa değişiklikleri için tanınan son tarih ise 31 Aralık 1982 idi. Derinliğine tartışmalara, pratik olarak zaman yoktu. Burada vurgulamak istediğim nokta, zaman olmuş olsa bile, eski aile hukukunun radikal eleştirisinin zaten konu dışı kalmış olduğudur.

Kamu tartışmasının çerçevesi kadar, her üç komisyonun çalışmalarına aşağı yukarı hükmeden biçimci-yasal söylemin çerçevesi de bazı konuları içeriyor, diğerleri dışlanıyordu. Başkanının adıyla Gazis Komisyonu olarak anılan ilk komisyonun yenilikci tasarısının, Yunan parlamentosunda yasa olarak tartışılması çabaları, parti ve hükümet bakanlıklarının müdahaleleriyle engelleniyordu. Militan kadın temsilci Virginia Tsouderou, Gazis tasarısına ve genelde aile hukuku reformuna yasal güç kazandırma girişimlerinde ön planda yer alıyordu. Gazis Komisyonu'nun tavsiyeleri sonunda "çöpe atıldı" (Sakka, p.8) ve yine başkanının adıyla anılan, Michailides-Nouaros Komisyonu atandı; bu komisyon bilindiği gibi, selefinin yaptıklarını iptal etmek üzere hareket ediyordu. Reform Komisyonu olarak tabir edilen bu komisyonun tavsiyeleri de yasalaşmadı. 1981'de yeni bir hükümetin seçilmesinden sonra üçüncü ve son komisyon kuruldu ve bunun, Komisyon'un bir üyesi olan Aliki Marangopoulou'nun belirttiği gibi (**a.g.e.**) sadece cinsiyet eşitsizliklerini konu alan önermeler değil, genelde

aile hukuku için bir reform taslağı sunması bekleniyordu. Bazı alışılagelmiş güçlüklerden sonra parlamento, 18 Şubat 1983'te yürürlüğe giren ve Yeni Aile Hukuku olarak adlandırılan 1329 sayılı kanunu oylamaya geçti.

Bu altı yıllık dönem dikkatle incelendiğinde, siyaset bilimcilerin, kavramın kendisinin işlemsel olmadığı gerekçesiyle incelemeye isteksiz oldukları "mevzu-dışı olma" örneklerinden birini sunuyor. Tartışmamda Frey'in "mevzu-dışı olma" tanımını benimsiyorum:

> *Mevzu-dışı olan, karar almayı gerektiren, ancak böyle algılanmayan, ya da algılandığında da her zaman birinin güç kullanmasıyla bastırılandır... **Mevzu-dışı olan, bir politik sistemde, bazı grupların, diğerlerinin o sistemde etkin olma çabalarını bile yıldırmak üzere etkili güç kullanmalarıyla ilgilidir.** (Frey, 1971: 1092, yazarın vurgusu)*

Bu yıldırmanın aktörler tarafından gayet iyi algılandığı durumlar olduğunu, bu durumlarda etkin olma çabası gösterilmemesinin, bu girişim eksikliğinin bilinçli bir politik eylem ve böylelikle de politik katılım olduğunu öne sürmekte Frey'den ileriye gideceğim. Bu, bazı eylemsizlik örneklerinin, öyle hemen cansız, kaygısız, ilgisiz atıflarıyla değil, başka bir tür açıklamayla ele alınmaları gerektiği anlamına geliyor.

Gazete makaleleri, televizyon forumları, düzenlenmiş seminerler ve benzerlerinde yeralan etraflı bir kamu tartışmasına konu olmuş olan Yunan aile hukuku reformu esnasında, bazı kadınlar, **gerçek bir tartışma**'nın olmadığını iddia ediyorlardı. Editörlüğünü özerk kadın hareketinden bir grubun yaptığı, **Scoupa**'da yayınlanan bir makalede meselenin özü kavranmıştı. "Aile Hukuku üzerine 'tartışma'yla ilgili olarak" başlıklı yazı, başka şeylerle birlikte, kadınların "meseleyle inandırıldıkları şekilde ilgilenmemelerini" de tavsiye ediyordu (1980, 4: 49). Bu yazarların mesajını doğru anladıysam, bazı kadınlar, kamu tartışmasında, kavramlar ve söylem daha önceden tanımlanmış olduğu için yer almıyorlardı. Sorun, sadece sofistike yasal bir dilin hakimiyeti değil, aynı zamanda, hiçbir karşı kavram ya da söyleme müsaade edilmemesiydi. Kadınlardan, yasa üstüne uzmanlıklarıyla reform işlemlerine katkıda bulunmaları beklenirken (aslında dönemin, önemli politik kişilerce belirtilen karakteristik önemi, resmî ya da gayri resmî yollarla, tüm kadınlar için katılımın mecburi olmasıydı), bu işlemlerin aldığı biçim, komisyonların yapısı, kabul edilebilir konular ve söylem, kısacası reform politikası birçok kadının sorunsalını fiilen dışlıyordu. Böylelikle daha baştan bir ikilem doğmuştu: Kişi reformla aktif olarak ilgilenmediğinde bir kadın olarak ilkelerine ihanet etmiş oluyordu. Dahası reforma karşı bir tutumu düşünebilmek de ihanetti. Ancak, bu önemli meselenin ele alınış şeklini protesto etmek ya da ilgili bir şikayeti dile getirmek için kabul edilen resmî söylem kullanılamazdı. Reform ilkesini çiğnemekle suçlanmadan alternatif bir etkinlik girişiminde bulunmak imkânsızdı.

Empoze edilen çerçevenin tamamı, başa çıkılır bir tartışmanın ve politik açıdan makul bir dizi şikayetin ortaya konulabilmesini sağlayacak çapta ilgi topla-

maya yaradı. Tartışmayı denetlemek için çok başarılı bir strateji uygulanmıştı. Yunan politikasının doğası ve Yunan toplumsal formasyonundaki gönüllü derneklerin sallantılı konumu veri olarak alındığında bu stratejinin başarısının zor olmadığını görürüz. Uygulanan denetimin, sonuçları öngörülemeyen bir tartışmayı engellemek gibi bir etkisi oldu. Bu yüzden gerçek bir tartışma ortamı olmadığını söylersek abartmış olmayız. Tartışma yerine kadınların radikal taleplerinin dönüştürülmesi söz konusuydu. Bu talepler komiteye ulaştığında, elenmiş ve makulleştirilmiş idiler. Başarılan, amaçlarla ilgili bir "konsensus"tu ve geriye sadece, aile hukukunun yeni taslağını formüle ve ifade ederken karşılaşılan ayrıntılar kalıyordu. Ancak bu ayrıntılar, şikayetleri şikayet olmaktan çıkarılmış ve bu yüzden de etkin olma çabası göstermekten vazgeçmiş olan kadınları ilgilendirmiyordu. Onların payına düşen tek katılım biçimi, aynı zamanda meydan okumak anlamına gelecek biçimde, olayları sessizce izlemekti: Bazı kadınlar, iktidar kuvvetlerinin istediği şekilde ilgili değildirler ve oluşumunda söz almadıkları bir politik söylemde tavsiyelerde bulunmayı, tartışmayı reddederler. Çağdaş politika biliminin, bu tavrı önemsiz olarak değerlendirmesine rağmen, ben onu gayet bilinçli bir politik katılım biçimi olarak kabul ediyorum. Tabii ki bu, istatiksel olarak ölçülmesi zor bir olgudur, ancak gözardı edilmesi de, artık imkânsızdır.

Yunanistan'ın Yeni Aile Hukuku gerekli birtakım değişiklikler getirdi: 1387 ve 1510. maddelerde belirtildiği gibi, erkek artık ailenin reisi değildir. **Patria potestas** ilkesi, yerini, evlilik hayatı ve çocukların yetiştirilmesine dair kararları, karı ve kocanın verdiği "ebeveyn sorumluluğu"na bırakmıştır. Çeyiz kaldırılmış, ama ayrı mülkiyet sistemi korunmuştur. Birçok kadın, yuva kuranlar ve aile bütçesine ikinci derecede destek verenler olarak, alternatif ortak mülk sistemini destekliyorlardı (Rizospastis, 28 Mayıs 1981). Yeni yasa ortak mülk sisteminin, evliliğin dağılması durumunda işlemesine izin verdiği için, bu kritik meseleyi hâlâ halledemedi. Yeni yasada, evlenenlerin isim ve yaşlarına dair maddeler de var. Artık çiftlerin her birinin 18 yaşında olması şarttır (önceden kadınlar, doğurgan olabilecekleri noktada evlenebiliyorlar, ya da daha doğrusu, fiilen "evlendirilebiliyorlardı"). Ayrıca kadınlar evlendikten sonra kızlık soyadını kullanabilirler. 1838. maddeye göre çiftlerden her biri karşılıklı anlaşma sonucunda diğerinin soyadını kullanabilir; çocuklar nikahtan evvel açıklanan soyadını alırlar, böyle bir açıklama yapılmazsa çocuklar, madde 1505'e göre babanın soyadını kullanır.

Yeni yasa ayrıntılı bir yasa olmasına rağmen işaret edildiği gibi (Marangopoulou, a.g.e.) devrimci sayılamaz. Aileye dair tutum ve uygulamalar, özellikle şehir kesiminde kurumun kendisini önemli derecede değiştirdi. Yasa bu değişikliklerin sadece bir kısmını içeriyor. Yasanın mutlaka muhafazakâr olmak, gelişmelerin gerisinde kalmak durumunda mı olduğu, yoksa başka unsurların mı onu bu duruma getirdiği sorulmalıdır. Yunanistan örneği ikinci şıkkı doğrulamaktadır.

Geleneksel ve partiye bağlı örgütlerdeki kadınlar, eşit haklar kazanılmasında bir adım olarak gördükleri aile hukuku reformunu memnuniyetle karşıladı-

lar. Özerk feminist gruplardaki kadınlar, bir şeyler yapılmış olduğunu kabul etmekle birlikte, reformun tarzı ve sonucunu Yunanistan'da kadın özgürlüğü yolunda atılmış zayıf adımlar olarak görüyorlardı. Daha önce sözünü ettiğim avantajı hatırlarsak her iki grup da komitelerin oluşum ve işleyiş şekil ve söylemine meydan okumuştu. En kuvvetli protesto, geleneksel Kadın Hakları Birliği'nden gelmişti. Ancak bu durum, bazı grupların, politik protesto ve kapsamlı katılım bağlamlarında reformun dış çevresinde kalmalarına yolaçtı.

Bazı kadınların reformu ve yeni Aile Hukuku'nu kendilerini destekleyici olarak kabul etmeleri, öncelikle genel bir "politik gerçekçiliğe" ve sonra da 1981'de yeni bir PASOK hükümetinin seçilmesinin doğurduğu ümitlere bağlanabilir. Bu kabullenmeyi, kişinin gerçek çıkarlarını biçim değiştirmiş bir şekilde algılamasının bir başka örneği olarak görmenin yerinde olacağını düşünüyorum. Yeni Aile Hukuku'nun en son uygulamaları, yasanın boşanma davalarında hâlâ kocadan yana olduğunu gösteriyor (Bağımsız Kadınlar Hareketi'nin Kaynakları, **Adesmefti Kinisi Gynaikon**)

Resmî rakamlar veremesem de, azınlıkta olmayan diğer Yunan kadınlarının, etkin olma girişiminde bulunmamaları bağlamında reformu reddetmeleri bir politik dışlanma örneği sayılabilir. Reformu reddetmeleri ve politikanın dışında kalmaları, Yunanistan'a alternatif bir politika ve yeni bir politik yaşam getirme amaçlarına bağlanabilir. Bu senaryonun ön saflarında varlığı kabul edilmeyen özerk kadın hareketi bulunuyor. Yeni gelişen, ama güçlü bir algılama yeteneğine sahip çoğunlukla genç kadınlardan oluşan bu grup ağaçların arasından ormanı aydınlatan bir ışık oluşturuyor.

KAYNAKÇA

Avdela, E., and Psarra, A. (1985), **Feminism in Greece in the inter-War Period** (Yunanca) Athens: Gnose.

Bourque, S. and Grossholtz, J. (1974), "Politics and Unnatural Practice: Political Science Looks at Female Participation," **Politics and Society**, cilt. 4, no.4.

Edelman, M. (1976), **The Symbolic Uses of Politics,** Urbana: University of Illinois Press.

Dritsa, M. (1982), "Female participation in trad-unionism and politics", **Nei Orizontes,** 203-204.

Dubitsch, J. (der.) (1986), **Gender and Power in Rural Greece**

Filias, V. (1982) "The Place of Women Today: Social Coordinates" (Yunanca), **The File of Equality** Athens: Odysseas.

Frangoudaki, A. (1987), **Language and Ideology** (Yunanca) Athens.

Frey, F. (1971), "Comment: On Issues and Non-sseus in the Study of Power", **The American Political Science Review,** cilt. 65.

Gramsci, A. (1971), **Selections from the Prison Notebooks** -. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell-Smith, London: Lawrence and Wishart.

İglitzin, L. and Ross, R. (der.) (1986), **Women in the World,** Second Revised Edition, Santa Barbara: ABD-CLIO.

Jaquette, J. (1986), "Female Political Participation in Latin America: Rasing Feminist Issues", Iglitzin and Ross (der.)

Kourvetaris, Y. (1984), "Political Clientilism in Athens, Greece: A Three Paradigm Approach to Political Clientelism", **East European Quarterly,** 18.

Kousoula, K. (1982), "The Political behaviour of Greek Women" (Yunanca) **Women's Struggle** 15.

Legg, K. (1969), **Politics in Modern Greece** Stanford: Stanford University Press.
Marangopoulou-Yotopoulou, A., (1965), "Politics and the Greek Woman" (Yunanca) **Nea Oikonomika** 19.
Marangopoulou-Yotopoulou, A. (1986), "Some aspects of the legal status of Greek women", Tzannatos (der.).
Mouzelis, N. (1978), **Modern Greece: Facets of Underdevelopment** New York: Holmes and Maier.
Mouzelis, N. (1986), **Politics in the Semi-Periphery,** (London: Macmillan).
Orwell, G. (1946), "Politics and the English Language", **A Collection of Essays,** (1954), Doubleday.
Pantazi-Tzifa, K., (1984), **The Position of Women in Greece** (Yunanca) Athens: Nea Synora.
Papageorge, Y. (1985), "Political Involvement of Greek Women: a statistical analysis of sociodemographic ecological and attitudinal relationships" Doktoratezi, The Florida State University.
Papadopoulou, K. (1975), **Struggles and Victories of Greek Women** (Yunanca) Athens: Pyli.
Papadopoulou, K. (1981), **Accounts and Prospects in the Struggles of Greek Women** (Yunanca) Athens: Pyli.
Petras, J. (1986), "Greece: The Crisis of Populism", **Against the Current,** cilt. 1, no. 4-5.
Psarra, A. (1986), "From Mayor to Bailiff" (Yunanca) **Dine,** December.
Psarra, A. (1987), "Herrings, their Ideas and 'Standing-by" (Yunanca) **Dine,** October.
Sakka, G. (1986), **Women and Politics in Greece,** yayımlanmamış metin.
Schattschneider, E.E., (1960), **The Semi-Sovereign People,** New York: Holt, Rinehart and Winston.
Rossi, A. (1982), **Feminists in Politics,** New York: Academic Press.
Scoupa (1979), sayı 1-3, Ocak, Haziran, Aralık
(1980), sayı 4 Temmuz
(1981), sayı 5 Temmuz
Stamiris, E. (1986), "The Women's Movement in Greece" **New Left Review,** 158.
Tabak, F. (1984), "Women in Authoritarian Regimes" in Stiehm, (der.).
Stiehm, J. (ed.) (1984), **Women's Views of the Political World of Men.**
Tsoucalas, C. (1978), "On the Problem of Political Clientilism in Greece in the Nineteenth century". **Journal of the Hellenic Diaspora,** 5.
Tsoucalas, C. (1986), "Radical reformism in a 'pre-welfare' society: the antinomies of democratic socialism in Greece" Tzannatos, (der.).
Tsouderou, V. (19815, **Women in Politics** (Yunanca) Athens: Phototechniki of Greece.
Tzannatos, Z. (ed.) (1986), **Socialism in Greece,** Hants: Gower.
Varikas, E. (1985), "Les femmes Grecques face à la Modernisation Institutionelle: un féminisme difficile" **Les Temps Modernes,** 41, 473.
Varikas, E. (1987), **The Revolt of the Ladies: The Birth of a Feminist Consciousness in Greece, 1833-1907** (Yunanca) Athens: Foundation for Research and Education. The Commercial Bank of Greece.

Pozitivist Optimizm ve Sosyolojinin Doğuşu

Nur Vergin

Bilindiği gibi, pozitivizm, olumlayıcı yaklaşımların tümünde adeta bir nüve halinde mevcut ise de, ancak 19. yüzyılda sistemleştirilmiş bir felsefi görüşe ve toplumsal teoriye dönüşmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Fikir ve isim babası Auguste Comte'a göre, pozitif felsefenin özünde yer alan ana tutum olumlayıcı ve onaylayıcıdır. Ama tabiî, bu olumlama normatif olarak "iyi", "olumlu" ve "doğal" addedilen şeylerin olumlamasıyla sınırlıdır. Nitekim, topluma onaylayıcı nazarlarla bakılmasını öngören pozitif felsefe, toplumu sorgulayan, düzeni biçimsiz bulup eleştiren Aydınlanma çağının filozoflarını olumsuzlamayı kendisine bir hareket noktası olarak benimsemiştir. O halde, pozitivizm düzeni olumsuzlamanın olumsuzlanması olarak da karşımıza çıkmaktadır. Aydınlanmanın eleştirel ve dolayısıyla, yıkıcı olarak nitelendirilen negatif önermeleri red edilecek, olumsuzlanacaktır. Ve ilginçtir ki, bu olumsuzlama pozitif ilkeler uyarınca yapılacak, varolana olumlu yaklaşılacaktır.

Zira, pozitivist düşüncenin temel görüşüne göre, toplum iyidir, toplum güzeldir ve en önemlisi, toplumda ilerleme vardır. İşte, ilerleme, yani terakki, pozitivist önermelerin kanımızca en önemli ve belirleyici kavramı. Evet, ilerleme vardır ve onun varlığını inkar etmek mümkün değildir. Toplumlarda meydana gelen ilerlemeye hayran kalmamak da elde değildir. Bir düşünülsün hele, nereden nereye gelinmiştir? Ne müthiş bir ilerlemedir, ne muazzam bir terakkidir ki bu, toplumları "teolojik" halden "metafizik" durağa, oradan da "pozitif" aşamaya getirmiştir. Ve bu tespit, pozitivistlere göre, öznel bir bakış açısının ürünü olan bir yorum, bir değerlendirme yargısı da değildir. Halden hale geçiş, yani ilerleme, öznel ve bireysel telakkilerin bir yansıması veya vardığı sonuç değildir. Bu, nesnel ve pozitif olarak belli olan, tespit edilebilen ve edilen bir olgudur. Auguste Comte'un ünlü "üç hal kanununu" bulmasına yol açan, pozitif ve dolayısıyla bilimsel bir yaklaşımla keşfetmesine yol açan bir olgu. Birinci halde, teolojik dönemde, toplumda egemen olan telakkiler dinden kaynaklanıyordu. İnsanların zihni, din adamlarının ve kiliselerin görüş ve fetvaları çerçevesinde hapsolmuş bulunuyordu. Ama ilerleme oldu ve toplum metafizik ça-

ğa geçişini yaptı, evrime uğradı. İnsanoğlunun zihninde ve fikir yapısında vuku bulan ilerleme ile aydınlanma yaşandı. Felsefe ve toplumsal eleştiri dönemi hakimiyetini sürdürmeye başladı. Ne var ki, Aydınlanma ile Fransız Devrimi'nin bu felsefi yaklaşımda da yapıcılık eksikti. Yapıcı ilkelerin gelişmesi için evrimin üçüncü haline, pozitif döneme ulaşmak gerekiyordu[1]

Pozitivizmin ve Auguste Comte'un toplum teorisinin en belirgin özelliklerinden birini, hiç şüphe yok ki, ilerleme olgusuna karşı duyulan bu inanç teşkil etmektedir. Toplumlar ilerlemiş ve bu doğrultuda insanoğlunun zihni de ilerlemiş ya da, daha doğrusu, inkişaf etmiştir. İlerleme vardır. Bu, tartışma götürmeyecek nitelikte ve inkar edilmeyecek bir olgudur. Pozitivistlerce, her türlü öznellikten uzak olarak yapılan bu tespitin, bu temel postülanın, gerçi, kıvanç ve hoşnutluk gibi duygulara da yol açmasında artık sakınca yoktur. Ancak, bu da yetmemektedir zira iyi olan, güzel olan toplumda her şeyin muntazam ve mükemmel olması için, ilerlemenin sekteye uğramaması için bir şey daha gerekmektedir: düzenin sağlanması.

Pozitivist düşünce içinde ilerlemenin yanı sıra merkezî önem taşıyan bir diğer kavram da, işte, düzen kavramıdır. Auguste Comte, ilerleme ile düzen arasında etkileşim olduğunu, her iki olgu arasında karşılıklı bir bağımlılığın varlığını savunmaktadır. Ona göre, düzen ilerlemenin önkoşulu olduğu gibi, ilerleme de, sonuç itibariyle düzenin korunmasına ve sağlamlaşmasına yol açmaktadır. Pozitivist felsefenin görevi, işte, bu iki kavramın birlikte düşünülmesi gerektiğini göstermek, her iki olgunun birbirinin tamamlayıcısı olduğunu anlatmaktır. Felsefenin görevi bu olunca, filozofun da misyonu tanımlanmış olmaktadır. Nitekim, Auguste Comte'un kişisel görev ve çabası da, tabiî, Fransız Devrimi'nden arda kalan sorun ve pürüzleri gidermek, yeni ve gerekli düzeni ihdas etmeye çalışmak idi. Tutarlı bir pozitivist olması nedeniyle doğa bilimlerine yakınlığını belirtmek için olsa gerek, "toplumsal fizik" olarak adlandırdığı çalışmasında Auguste Comte, kurduğu bu toplum fiziğinin toplumu içinde bulunduğu kaos durumundan çıkaracağına ve gerekli olan düzeni sağlayacağına inanıyordu.

Evet, düzen ve ilerleme, Hegel ve Marx'ın öngörülerinin aksine, her ikisi de aynı anda, eşzamanlı olarak pek âlâ var olabilirlerdi. Hatta, biri bir diğeri için gerekliydi. Oysa ki, eski düşünürler, filozoflar, Comte'un biraz da tahkir amacıyla "metafizikçiler" olarak adlandırdığı yazarlar, bu iki olgunun bağdaşmazlığını ileri sürmüş, bazıları işi daha da ileriye götürüp, ilerleme adına düzenden vazgeçilmesini dahi önermişlerdi. Bu nedenledir ki, zaten, toplumda iki karşıt siyasi parti meydana gelmişti: Düzenin koruyuculuğunu üstlenen gerici bir parti, diğer yandan ise, ilerlemeyi hedefleyen ilerici bir parti. Bonald, Joseph de Maistre gibi düzen düşkünü, Katolik, feodal ve teolojik esinlemeler içinde olan muhafazakar yazarlar ve karşılarında, ilerleme uğruna toplumda yıkıcı ve devrimci tohumlar ekmekten kaçınmayan Aydınlanma filozofları.

Oysa, Comte'a göre, gericilik ile ilericilik arasında ille bir seçim yapmak ge-

[1] A.Comte, **Cours de philosophie positive**, cilt 1, Paris, P.U.F., 1975, s.21 ff.

rekmemektedir. Duraganlığın hasmı olan Comte'un muhafazakar düşünürleri benimsemesi beklenemez. Ama devrimin aleyhinde olması onu eleştirel rasyonalistlerle de mücadele etmeye zorlamaktadır. Toplumda ilerleme devrimsiz de mümkündür -adeta inkılap yoluyla. Düzeni yıkmadan, tersine, koruyarak. O halde, bu birbirine karşıt olan fikirlerin sentezine ulaşmak da mümkündür ve bu sentez aynı zamanda bir zarurettir de. Zarurettir, çünkü belirli bir fikir birliği ve uyumla ancak toplumsal birlik (ittihat) yeniden ihdas edilebilir, yeniden sağlanabilir.

Bilim ve sanayiin gelişmesi feodal ve teolojik düzenin yıkılmasına yol açmıştır. Ve, artık 19. yüzyılda, bilimsel bakış açısının, pozitif yaklaşımın ihyasından sonra eski düzenin yeniden kurulması veya restore edilmesi mümkün değildir. O halde, eski düzeni yeniden kurmak için muhafazakarlar boşuna gayret etmektedirler. Ama diğer yandan, bu birbirleriyle çelişen teolojik ve metafizik doktrinler hüküm sürmeye devam ettikçe, her ikisi de pozitif ilkelerin ışığı altında alaşağı edilmedikçe, toplumda bunalım devam edecek, düzen kurulamayacak, huzur sağlanamayacaktır. Comte, pozitivist görüşün kendisinden öncekilere oranla büyük bir üstünlüğe sahip olduğunu savunurken bunların her birinin toplumsal devamlılığa ters düştüğünü ileri sürmektedir. Metafizik görüş, mesela, kendisinden önceki tüm dönemleri çağdışı olarak mahkum etmekte, gerici cenah ise modern çağı tümüyle eleştirip red etmektedir. Demek ki, insanoğlunun ve toplumların gelişmesini ve bu gelişmedeki sürekliliği görebilen ve ilerlemenin temel kanununu ortaya çıkarmaya muktedir olan tek yaklaşım pozitivizmdir. Ancak pozitivizm gelişmeyi açıklayabilmekte ve evrimin, toplumu ulaştırdığı son ve mevcut aşamasını da, geçmişte meydana gelmiş olan dönüşümler dizisinin zorunlu bir sonucu olarak görmektedir.

Bu noktadan itibaren sormamız gerekiyor: Nedir pozitivizmin diğer yaklaşımlardan farkı? Nasıl oluyor da diğer toplum teorilerinin kavrayamadıkları gerçekliği pozitivizm açıklayabilmiştir? Fark vardır ama tabiî ki, bu fark bir tılsımın ürünü veya İdea'ların ihsanı olan bir üstünlük değildir. Hiç kuşku yoktur ki pozitivizmin kavrama gücü, menşei nesnel olarak belirlenemeyen bir dizi metafiziksel ilhamlardan kaynaklanmamaktadır. Pozitivizm toplumsal gerçekliği kavrayabilmiş, üç hal kanununun bulunmasına imkân vererek toplumların ilerleme, düzen içinde ilerleme olgusunu açıklayabilmiştir çünkü doğa bilimlerinin bakış açısını kendisine maledebilmiş, çünkü toplumsal fenomenler için de doğayı inceleme yönteminin geçerliliğini ilan etmiştir.

Ama pozitivizmin toplum teorisi açısından üstünlüğü şimdiye kadar aktarmaya çalıştığımız hususlarla da sınırlı değildir. Üzerinde önemle durmamız gereken bir diğer yararlılığı da toplumsal düzende değişimin hiçbir aciliyeti olmaması konusunda bize verdiği ipuçlarıdır. Eğer iyi olan, güzel olan toplumda bazı aksaklıklar varsa, bazı kötülükler mevcutsa, bunları gidermek veya üstesinden gelmek için başvurulacak değişimin yol açacağı sıkıntılar ve düzensizlikler mevcut olan ve iptali istenilen kötülüklerden de daha zararlı olabilirler. İşte, bilimin, yani pozitivizmin de faydası burada meydana çıkmaktadır: Bilim, bize hiç ol-

mazsa toplum içerisinde mevcut olan kötülüklerin giderilmesinin mümkün olmadığını kanıtlamaktadır. Bu durumda, bilim, mevcut kötülük ve pürüzleri nedensellikleriyle açıklamakla toplumun onları bilmesini, bilmekle de rasyonel bir biçimde kabullenmesini sağlamaktadır.

İlerleme ve düzen olgularını bağdaştırma analizinde Auguste Comte'un belirli bir ideolojik doğrultuda belirli bir niyet beslediği açıklık kazanmaktadır. Bu niyet, mevcut toplumsal düzeni analize tabi tutmanın ötesinde, sözkonusu düzene bilimsel bir dayanak bulmaktır. Eskiden, teolojik aşamanın düşünürleri mevcut düzeni açıklamak ve korumak için ilahi hikmetten söz ediyorlardı. Comte da, mümkün olan en iyi dünyanın doğrulamasını, olumlamasını ve apolojisini kendisinin daha üst düzeyde gördüğü tılsımlı bir reçeteyle, bilimin, sihirli değneyiyle yapmaktadır. Kuşkusuz, itiraz yükselebilir ve denilebilir ki, bu düzen doğrulama yöntemi bizatihi pozitivist önermeler uyarınca pek de bilimsel sayılmamaktadır. Açıklama ve olumlama yönteminde ne gözlem ne de deney vardır. Var olan, dayanak arama isteği, bilimin meşrulaştırıcı katkısı ve azımsanmayacak ölçüde, toplum düzenine hakim olan sosyal kategorilerin duyguları, değerleri ve çıkarlarıdır. Ama pozitivistler böyle bir itiraza kolayca karşı koyabilmektedirler. Bu türden bir akıl yürütmeyle yapılan itiraz teolojik ve metafizik haller döneminde analiz yapanlar için geçerli olabilir ama pozitivist aşamada bu itiraza boyun eğmek mümkün değildir. Mümkün değildir çünkü yeni toplum bilimsel bir toplumdur. Bilim adamları din adamlarının yerini almıştır. Sanayiciler, yani Saint-Simon'un "üreticileri", askerlerle savaşçıların yerini almıştır. Toplumun yönetim fonksiyonlarında insanlar duygularından ve inançlarından mülhem düşüncelerini ve yargılarını bir kenara bırakmışlardır. Çağ, bilim çağıdır ve insanlar artık bilimsel olarak düşünmeye başlamışlardır. Bilimin, bilimsel düşünce biçiminin yarattığı imkânlar nelere muktedir değildir ki? Mesela, insanların ve toplumların başlıca uğraşı birbirleriyle savaşmak olmaktan çıkmıştır. İnsanların artık başlıca uğraşı doğa ile mücadeledir. Doğa kaynaklarının rasyonel kullanımı, bilimin gösterdiği biçimde kullanımı, toplumların tek değilse de en önde gelen kaygısını ve uğraş alanını teşkil etmektedir.

Bilim çağında, kaydedilen ilerleme ile varılan pozitif aşamada toplum da, tabiî, bilimsel bir biçimde örgütlenmiştir, ya da örgütlenmek üzeredir. Auguste Comte bu konuda da çok mutlu ve ümitlidir. Çünkü sanayi toplumunun bilimsel örgütlenmesi uyarınca, her birey yetenekleri düzeyinde ve ölçüsünde kendisine tekabül eden doğru ve haklı statüye kavuşacaktır. Eskiden, bilimden önce, pozitif aşamadan önce, bireylerin mensup oldukları yaş grubu ve doğuşları onlara toplum içerisinde bazı ileri gelen statü ve mevkileri sağlayabiliyordu. Böylesine bir bilim-dışı belirlemenin artık sonu gelmiştir çünkü bilimin hüküm sürdüğü aşamada herkese yetenekleri kadar statü, imtiyaz ve öncelik bahşedilmektedir. Böylelikle, bilim, toplumların ezeli olarak özlem duydukları sosyal adaleti de ihdas etmeye muktedirdir. Bilimin pozitif yönde yapmayacağı şey yoktur.

Pozitivist optimizmden söz ederken onun kurucusu, evrensel hamisi, pozitif beşeriyetin mürşidi Auguste Comte'un önermelerinden etkilenmemek ve kanatlanan iyimserliği karşısında zaman zaman heyecanlanmamak da mümkün

değil, kuşkusuz. Ne var ki, hayal kırıklığına uğramamak için sığınılan zihni limanlar da pek uzun ömürlü olamıyor. Zira savaşlar yine var. Toplumlar, tüm enerjilerini doğayı yenmeye ve gereksinmelerine adapte etmeye harcayacakları yerde, birbirleriyle kıyasıya mücadele ediyorlar. Ve, bilimin hüküm sürmeye başladığı, pozitif aşamaya varıldığı bir dönemde, pozitivist optimizmin beşiği ve Auguste Comte'un vatanı olan Fransa savaştan yenik çıkmıştır. Ülkenin doğusu 1870'de Prusya ordusu tarafından işgal edilmiştir. Sosyal sınıflar da birbirleriyle kavgalıdırlar. Paris Komünü kurulmuş ve yıkılmıştır. Toplum sonsuz çalkantılar ve acılar içindedir. Fransa'yı pek de barışçıl olmayan milliyetçi duygular sarmaktadır. Kargaşa had safhadadır. Bu ortamda, işte, demokratik, laik ve anti-klerikal bir cumhuriyet kuruluyor. Amacı milli ekonomiyi ihya etmek, yeni bir kuramsal ve siyasal düzenin temellerini atmak. Ve, bu ortamda işte, işgal görmüş Alsace bölgesinin bir hahamının oğlu olan Emile Durkheim kendisini yeni cumhuriyete adıyor ve göreceğimiz gibi, tüm analizlerinde kendisini Üçüncü Cumhuriyet ile özdeşleştiriyor. Gerçekten de, Durkheimgil pozitivizm ve getirdiği sosyolojik önermelerle Fransa'nın sorunları arasında çok sık bir bağ vardır ve Durkheim'in de merkezî sorunu düzen sorunudur: Düzeni kurmak ve idamesini sağlamak.

Pozitivist toplum biliminin asli bir görevi vardır ve bu görev bilimseliği yaymak ve topluma maletmektir. Sosyolojinin isim babası da bunun böyle olmasını öngörmüştü: Pozitif bilimin merkezi olan üniversitenin ve daha özelde, sosyolojinin, ortak görevleri vardı ve bunların yerine getirilmesi toplumsal bir zorunluluktu. Ve, nitekim, yeni laik cumhuriyetin ünlü eğitim bakanı, Jules Ferry de şöyle sesleniyordu üniversite hocalarına: "anarşi ve düzensizlik tohumlarını eken ütopyacılıkla mücadele edecek bilimsel teorileri geliştiriniz"[2]. O halde, sosyolojinin toplumsal, hatta, dar anlamda bile, siyasal bir misyonu vardı. Durkheim de bu fikri paylaşıyordu. Ona göre, toplumdaki temel sorun ve Fransa'yı sarsan sıkıntılar kolektif bilincin zaafa uğramasından ileri geliyordu. Bu nedenle, toplumun organik bir bütün oluşturduğuna dair temel görüşün öğretilmesi aciliyet kazanmıştı. Bu fikrin yeniden bilincine varılmalıydı.

Aynı zamanda **Belle Epoque** olarak zikredilen, vur patlasın çal oynasınlı, kolay kazançlarla, zevk, sefahat, lüks ve kabarelerle dolu, Emile Zola'nın **Nana**'larıyla, Toulouse-Lautrec'in **franch-canacan**'larıyla, **café dansant**'larla, ricalden beylerin metresleriyle çalkalanan, banka ve banker skandalleriyle ve işçi ayaklanmalarıyla sarsılan, "emekçi sınıf eşittir tehlikeli sınıf" denildiği, Eiffel kulesiyle Paris metrosunun açıldığı bu curcuna dönemde, üniversitenin kaygısı neydi ve ne diyordu Durkheim?

> *Gerçekten de, baylar, bu fikirleri onarmak işinin sosyolojinin görevi olduğuna inanıyorum... bireye ve topluma toplumun ne olduğunu anlatmaya muktedir olan bilim sosyolojidir; sosyoloji anlatabilir bireye, toplumun bireyi nasıl tarif ettiğini ve bireyin kendi gücüne terk edildiğinde*

[2] J. Ferry, **Açış konuşması**, zikreden G. Weisz, "L'idéologie républicaine et les sciences sociales", **Revue Française de Sociologie**, XX, 1979, s.83.

hiç bir şey ifade etmediğini... sosyoloji, bireye dahil olduğu organizmanın bir organından ibaret olduğunu öğretecek ve bu organ, görevini layıkiyle yerine getirmenin çok güzel bir şey olduğunu gösterecektir[3].

Evet, yaşanılan kargaşada kaybolan kolektif bilincin yeniden bulunması ve bireylere zerk edilmesi için bilim imdada yetişmeliydi ve yetişiyordu da.

Bireye "dahil olduğu organizmanın bir organından ibaret" olduğunun bilimsel anlatımını ve açıklamasını Durkheim, kanımca, sadece kendisinin değil yeni toplum biliminin de bir başyapıtını teşkil eden doktora tezinde ele almaktadır[4]. Ona göre, toplum düzeni işbölümünden ileri gelen dayanışma olgusuyla sağlanmakta ve korunabilmektedir. Bu dayanışma organik bir biçimde meydana gelmektedir çünkü tıpkı bir organizmada olduğu gibi çeşitli kısımlar veya organlar birbirlerinden ne kadar farklılaşmış ve uzmanlaşmış iseler bütünün birliğine ve idamesine o denli katkıda bulunmaktadırlar. Katkıda bulunmakla dayanışma içindedirler ve bu dayanışma zorunlu bir dayanışmadır zira varlığına ve idamesine katkıda bulunurlarken bizzat kendi varlıklarını koruyabilmektedirler. Sözü edilen farklılaşma, etkileşim ve dayanışma olguları sosyolojide belki de yeni keşfedilmiş hususlar değildir. Daha önce Herbert Spencer de toplumu bu kavramların aracılığı ile açıklamış bulunuyordu. Ama Spencer bunlardan faydacı ve bireyci sonuçlar çıkardığı halde, Durkheim tamamen ters yönde uzantılara yol açacak başka bir sorunsal çerçeve içinde yürütmüştür analizini. Ona göre, organisist görüşten farklı olarak, toplumun temelinde yer alan ayırtıcı husus manevi unsurdur, yani ahlâk. Ama bu durumda da bir soruya açıklık getirmek gerekmektedir: Nasıl oluyor da toplumsal işbölümünün gelişmiş olmasından ötürü, varsayım gereği, organik dayanışmanın hakimiyeti altında bulunan ve de toplum olması sıfatıyla bizatihi belirli bir ahlâk sistemi üzerinde temellenmiş olması lazım gelen bir toplumda (toplumlarda) düzensizlik ve bozulma zuhur edebilmektedir? İnsanlar mevcut işbölümüne uygun fonksiyonlarını yerine getirebilmek için dayanışmaya muhtaçlar. Ama bu, gelişigüzel, rasgele ve geçici bir dayanışma olmamalıdır. İnsanlar sistematik bir düzenlemeye tabi olan bir dayanışmaya muhtaçtırlar. İşte, bu noktada, Durkheim sistematik düzenlemede gedikler açıldığını görmekte ve bunun telafi edilmesinin gerekliliğini savunmaktadır. Sanayiin gelişmesi çok hızlı olmuştur ve bu ivme mevcut düzenlemeleri de alabora etmiştir. Yeni sanayi toplumuna uygun kurallar dizisi ve sistematik düzenleme kurulamadığı içindir ki bireye anomi, topluma da kargaşa hâkim olabilmiştir. Yeni sanayi düzeninde sermaye ve emek arasındaki ilişkilerde belirli bir kaos, anarşi ve kuralsızlık mevcuttur. Düzensizlik mevcuttur çünkü karşı karşıya gelen çıkarlar henüz birbirlerini dengeleyememiştir. Bu da, kuşkusuz, yeni tespit değildir. Daha önce Marx da benzer şeyler söylemiş ama tümüyle zıt sonuçlar çıkarmıştır. Ona göre, çelişki ancak üretim araçlarının özel mülkiyetinin kaldırılmasıyla ortadan kalkabilecektir. Oysa ki, Durk-

[3] E.Durkehim, "Cours de science sociale: leçon d'ouverture", **Revue Internationale de l'Enseignement,** 15, 1888, s.47.

[4] E. Durkheim, **De la division du travail social**, Paris, P.U.F., 1963.

heim, toplumsal işbölümünün dayanışma yarattığını ve dayanışmayı devam ettirici bir faktör olduğunu savunmaktadır. Bunun için eksik olan bir tek şey vardır: Belirli bir kurallar sistemi.

Fakat, ilerde de göreceğimiz gibi, acilen geliştirilmesi gereken kurallar sisteminin manevi bir yaptırım gücüne ve aynı zamanda da bireyleri cezbeden vazgeçilmezliğe sahip olması için onun ahlâk gibi bir düzeyde ve soyutlukta benimsenmiş olması gerekmektedir. Durkheim, ancak ahlâki belirlemelerin toplumda gerçek uyum ve dengeye yol açabileceği görüşündedir. Geliştirilen ve riayet edilen kurallar, zira, adil olabildikleri gibi adalet duygusunu rencide edici yönde de işleyebilmektedirler. Başka bir deyişle, bilimin hüküm sürdüğü yeni sanayi toplumundaki toplumsal işbölümü toplumun sınıflara bölünmesini de vazgeçilmez bir olgu olarak karşımıza çıkardığında bunu, baskıcı ve dolayısıyla, büyük ölçüde adaletsiz ve haksız bir biçimde empoze etme imkânına da sahiptir. Ne var ki, Durkheim böyle bir ihtimali gözönünde bulundurmakla beraber bundan çıkardığı sonuç da fevkalade ilginç ve şaşırtıcıdır. Evet, işbölümü baskıcı yönde de pek âlâ gelişebilmektedir ama Durkheim'e göre, eğer tahmini ve hipotetik olarak düşünülen bir serbestlik ortamında bireyler ifa edecekleri toplumsal fonksiyonları kendi hür iradeleriyle seçme ve tayin etme özgürlüğüne sahip olsalar sonuç daha iyi olmayacaktır.

Yeni toplum biliminin metodolojisini inşa eden ve pozitivist yöntemin bir nevi amentüsünü teşkil eden çalışmasında Durkheim, sosyolojinin en yalın tanımını geliştirmiştir[5]. Sosyoloji, en geniş anlamıyla, toplumsal olguların incelenmesini hedefleyen bir bilimdir. Ama bu çok genel ve yaygın bir kabul görmüş olan tanımdan sonra ikinci bir tanımlamada daha bulunmak ve toplumsal olguyu da açıklamak gerekmektedir. Açıklama kolektif bilinci de kapsayan bir açıklamadır. Çünkü Durkheim'in görüşünde, toplumsal olgu bizatihi baskıcı bir olgudur. Bireyin engel olamıyacağı, ondan bağımsız ve iradesi dışında bir olgu. Ama, tabiî, mesele o kadar da basit değildir ve Durkheim, bireyi aşan toplumsal olgularca belirlenmiş ve meydana gelmiş olan kolektif bilincin zaman zaman bazı bireysel çaba ve çıkışlarla yeni bir şekil ve içerik kazanabileceği hususunu da gözardı etmemiştir. Gerçekten de, toplumlarda yeni yeni Sokratvari kişilerin boy göstermesi mümkündür ve bunlar, her ne kadar kendi tanımlaması uyarınca, "patolojik" unsurlar teşkil ediyorlarsa da bazen ilerleme yönünde faydalı ve yeni oluşacak bir kolektif bilincin taşıyıcıları da olabilmektedirler. O halde, mevcut düzenin koruyucu zarfını teşkil eden kolektif bilinci değiştirmeye matuf, intizamı sarsan herkesi aynı planda tutmamak gerekmektedir. Ama bu, tali ve ender raslanan bir hadisedir ve Durkheim metodolojisinin ana teması bireyleri aşan yapıların irdelenişiyle ilgilidir. Bireylerin fevkinde olan bu yapılar aşkın **(transcendantal)** olmaları itibariyle de onların üzerinde baskı unsuru teşkil etmektedirler ve etmelidirler de.

Bu görüşlerini Durkheim, Saint-Simon hakkında yazdığı kitapta da

[5] E. Durkheim, **Les règles de la méthode sociologique**, Paris, P.U.F., 1960.

tekrarlamaktadır[6]. Sadece sosyalizmin değil, sosyolojinin de gerçek öncüsü olarak değerlendirdiği Saint-Simon, sanayi sistemini inceleyen yapıtında, toplumların bilimsel biçimde örgütlenmesinin mümkün olduğunu ileri sürmüş bulunuyordu[7]. Öyle bir toplum modeli geliştirilmeliydi ki üretici olmayan, üretimdışı tüm sosyal kategoriler, yani sanayi sistemine katkıda bulunmayanlar, karar alma ve yönetim odaklarından uzak kalsınlar, toplum keyfi ve bireysel istekler doğrultusunda yönetilmesin. Bu model, Saint-Simon'a göre, baskıcı olmayabilirdi de. Zira modelin bilimsel temellere dayandırılmış olması baskı unsurunu bertaraf etmeye de elveriyordu. Bu türden bir toplum modelinin bilimsel olması bireyler üzerindeki baskının hissedilmemesine, baskının da baskı olmaktan çıkmasına yeter idi. Yeter idi ama, yeter ki bireyler de maruz kaldıkları modelin bilimsel olduğuna inansınlar, toplumun düzgün olmasının ancak bu türden bilimsel bir örgütlenmeyle mümkün olacağına kanaat getirsinler. Bir pozitivist olan Durkheim'in bilimi böylesine yücelten bir düşünce sistemine ve bilimin ışığı altında düşünülen bir toplumsal örgütlenme modeline ilgisiz kalmaması doğaldır. Ama yine de o, Saint-Simon'un önermelerini izlemekte güçlük çekmekte ve dayandığı öncülleri red etmektedir. Salt bilim üzerine inşa edilmiş olan bu proje manevi unsura layık olduğu değeri atfetmediği için Durkheim'in gözünde yetersiz kalmaktadır. Gerçi, Saint-Simon da ahenk ve dengenin idamesi için dinin gerekliliğine işaret etmemiş değildir[8]. Ama Saint-Simon'un yorumunda toplumsal bir gereklilik arzeden din yine de ekonomik faktöre indirgenmiş ve sanayinin icaplarıyla sınırlandırılmış bulunuyordu. Oysa ki, Durkheim meseleyi ekonominin ilkelerine göre düşünmenin yetersiz olduğu görüşündedir. Ona göre, bireyleri birleştirici manevi bir güce ihtiyaç vardır, din olgusuna ihtiyaç vardır.

Gerçi, biraz daha üzerinde düşünüldüğünde, Saint-Simon da haksız sayılmayabilecektir. Sanayi kendine özgü bir düzen geliştirmiş, birleştirici ve barışçı bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Eski düzende muteber olan feodal, askerî ve teolojik fonksiyonlar anlamlarını yitirmişlerdir ve yeni toplumda organik bağların da kurulmuş olmasıyla, çatışma ile düzensizliklere yol açacak herhangi bir neden de kalmamıştır. Çağdaş toplumlar eğer sanayie -yani, bilime- dayalı bir platformda örgütlenebilirlerse devamlı bir dengeyi ve istikrarı sağlayabileceklerdir. Böylelikle, düzen korunmuş olacaktır. Çeşitli meslek grupları arasında, sanayicilerle işçiler arasında bile belirli bir çıkarlar dengesinin ve ahengin varolması mümkündür çünkü bunların gerçekte tümü üreticiler sınıfını teşkil etmektedir. Üstelik, toplumsal işbölümündeki artışın bütünleştirici sonuçlara yol açacağı da muhakkaktır. Yine de, Durkheim bu değerlendirmelerden tatmin olmamakta, kapatılmayan bir boşluğun varlığını hissetmektedir. Boşluk, Saint-Simon'un ahlâka yeterince önem atfetmemesinden ileri gelmektedir. Boşluk, toplumda endemik bir patoloji olarak mevcut olan anarşinin başlıca nedenidir ve Durkheim meydana gelen çalkantılardan, çatışma ve anarşiden huzursuz-

[6] E. Durkheim, **Socialism and Saint-Simon,** London, Routledge and Kegan Paul, 1958.
[7] C.H. de Saint-Simon, **Le Système industriel,** Payot, Paris, 1960.
[8] C.H. de Saint-Simon, **Le nouveau Christianisme,** Payot, Paris, 1963.

luk duymaktadır. Ona göre, çağdaş toplumda insanların gözünü hırs bürümüştür ve insanlar doymak bilmemektedir. Bunun nedenini dinin çökmesinde aramak gerekmektedir. İlginçtir ki, Durkheim de Bonald ve diğer muhafazakâr dünüşürlerin doğrultusunda, dinin önem yitirmesinin sakıncalı olduğu görüşündedir. Bu boşluğu doldurmak gerekmektedir. Belirli bir hoşnutluk ahlâkının acilen geliştirilmesi gerekmektedir. Evet, önemli olan hoşnutluk ahlâkının yerleşebilmesidir, kolektif bilince nüfuz etmesidir çünkü, Durkheim'e göre, insanlar kaderlerinden memnun olmadıkları sürece toplumsal barışa kavuşmak imkânsızdır. Toplum her an patlamalara sahne olacak, düzen anarşiye maruz kalacaktır. Evet, düzenin korunması için insanların çoğunun kaderlerinden hoşnut olmaları gerekmektedir, ama insanların mevcutla yetinmeleri için önemli olan, az veya çok şeye sahip olmaları değildir. Önemli olan, insanların "sahip olduklarından daha fazlasını hak etmediklerine inanmış olmalarıdır".[9] Bu inanç yaygınlaştığı takdirde ancak düzen dirliğini muhafaza edebilecektir. Zengin de fakir de kabul etmiş olacaktır, çünkü konumunun ahlâk gibi manevi bir otorite tarafından tayin ve tescil edilmiş olduğuna güvenecektir. Toplumsal patolojiyi gidermeyi bir görev bilen Durkheim'in yazdığı hekim reçetesi çok sarihtir: "Geçmişte olduğu gibi, bugün de bu düzenleyici etkiyi manevi otoriteler ellerinde bulundurmalıdırlar ve bu manevi etki olmaksızın bireylerin istek ve iştahları doymak bilmeyecek, toplumda yozlaşma olacak ve iktisadi düzen rayından çıkacaktır."[10] Gerçekten de, insanların "daha fazlasını hak etmediklerini" düşünmeleri için onların düşüncelerine nüfuz eden üstün bir otoritenin varlığı zorunludur. Ve eğer böylesine aşkın bir güç kaynağı halihazırda yoksa, bulunmamışsa, onu icat etmek gerekmektedir. Pozitivist sosyolojik analizin bir görevi de budur. Pozitif bilimin ışığı altında manevi otorite kaynağını keşfetmek.

Toplum teorisini bütünleşme sorunsalı üzerinde inşa eden Durkheim için, daha önce de gördük, düzen sorunu merkezî bir önem taşımaktadır. Toplumun bütünlük ile istikrarı sağlaması onun bizatihi varlığı için **sine qua non** bir koşul teşkil etmektedir. Gerçi, bu da yeni bir kaygı değildir. Ondan önce klasik iktisatçılar da, faydacılar da bu konuyu kendilerine mal etmiş bulunuyorlardı. Onlara göre, serbest piyasa ve ticaret ortamı meydana çıkardığı ve geliştirdiği sözleşmeli ilişkilerden düzenin idamesini sağlayabilecek güçteydi. Çıkarlar dengesi bunu gerektiriyordu. Ama Durkheim'e göre, çıkar unsurunu ön plana çıkaran bir analizin güvenilirliği olamazdı. Olamazdı çünkü, tanım gereği, değişirlik arzeden çıkar unsuruna güven olmazdı. Bu nedenle de, çıkar esasına dayalı bir ilişkiler sisteminden istikrarın sağlanmasını beklemek ve medet ummak safdillik olacaktır. Durkheim'in bu konuda vardığı sonuç net ve açıktır: Ne her yere gücü yeten bir Leviatan'ın kurduğu baskı ne de çıkarı temel alan ilişkiler sistemi toplumsal düzenin düzenliliğini sağlamaya muktedirdir. Bunlar düzenin olsa olsa birer ögesini teşkil etmektedirler, ama esasını ve ruhunu değil. Gerçekliği nesnel bir biçimde açıklayan bir toplum teorisinin üçüncü bir ögeyi de dahil etmesi zorunludur. Zira, çıkar sistemine dayalı bir toplumsal sözleşme

[9] E. Durkheim, **Socialism and Saint-Simon,**, s.200.
[10] E. Durkheim. **Textes,** cilt 1, Paris, Editions de Minuit, 1975, s.94.

düzeninde bile her şey mukaveleye indirgenemez, akit ile sınırlı değildir. Onu aşan unsurlar vardır ki, bunlar, ahlâkî ve toplumsal unsurlardır ve bunlardır, gerçekte, taraflar üzerinde düzenleyici ve denetleyici bir rol oynayan. Bunlardır, toplum hayatı içerisinde çıkar unsuru ortadan kalkmış olsa dahi tarafları bağlayan, birbirlerine karşı yükümlü kılan.

Demek oluyor ki, düzenleyici ve denetleyici olan, bağın kurulmasını sağlayan toplumdur. Bireyi yaratan ve belirleyen toplum. Sosyolojinin de görevi, işte, bu gerçeği açıklamak, açıklamakla da bireylerin bilinçlerine toplum gerçeğini aşılamaktır. Bu durumda, artık söylemeye ne hacet vardır, birey de toplum için ne yapsa azdır. Durkheim bu konuda da vardığı sonucu dolambaçsız bir biçimde ifade etmektedir: "Toplumdur bize kendimizi aşmamızı sağlayan, kendi çıkarlarımızdan başka çıkarların da mevcut olduğunu bize anlatan; toplumdur bize tutkularımızı kontrol etmemizi öğreten, fedakârlığı öğreten, kişisel çıkarlarımızı daha üst çıkarlar uğruna feda etmemizi öğreten."[11] O halde, bize bizliği öğreten, bize biz olmayı sağlayan toplumun amaçlarına layıkiyle hizmet edebilmemiz için fedakârlık, vefa, tabi olma ve teslimiyet gibi değerler eğitim sisteminin aşılaması gereken vazgeçilmez değerlerdir. Analizinin bu noktasında, Durkheim, Jules Ferry'nin çağrısına kurduğu toplum teorisi ile cevap vermiş bulunmaktadır: kolektif bilinç topluma hizmet etme istek ve iştiyakiyle hayatiyet kazanacak ve böylece, düzenin devamlılığı ile istikrar korunmuş olacaktır. Üniversite kurum olarak, cumhuriyete ve toplumsal düzene yardımcı olmak gibi tarihi misyonunu yerine getirebilecektir. Hem artık, elinde pozitivizm gibi bir düşünce aleti de olduktan sonra bunu yapmaması için mazeret de yoktur. Yeni bilim, insanlara toplumu tarif etmek suretiyle bünyesinde yaşadıkları topluma karşı nasıl davranmaları gerektiğini ve nasıl hizmet edeceklerini de öğretmektedir.

Ancak, bu aşamada, irdelemeyi biraz daha ileri götürerek niçin Durkheim için toplumun bu denli ve tümüyle olumlu bir olgu olarak belirlendiğini açıklamamız gerekmektedir. Nesnellik şampiyonu bir pozitivist için gerçekte hayli normatif bir nitelik taşıyan bu önerme aslında Durkheim'in toplum tanımında yer almaktadır. Toplum, Durkheim sosyolojisinde, pozitif bir olgudur çünkü tüm toplumsal ilişkiler insanileştirici nitelik taşımaktadır. Bu tanımın doğrultusunda, biz, isteklerimizle eğilimlerimizi toplumsal denetime tabi tuttuğumuz ölçüde insan olma niteliğini kazanıyoruz. Bu bağlamda, toplum denetiminin ve disiplinin baskıcı, sınırlayıcı, bireyin gelişmesini engelleyici bir otoriter güç olarak değerlendirilmesi de mümkün değildir. Zira, Durkheim pozitivist psikoloji felsefesi uyarınca, bireylerin isteklerine belirli toplumsal kurallar çerçevesinde gem vuramaması da, gerçekte, bir sağlıksızlık alametidir ve, bu itibarla, giderilmesi gereken bir patolojik unsurdur. O halde, Durkheim'in gözünde, toplumsal baskı da müthiş bir pozitif değer taşımaktadır, çünkü hayati enerjimizi düzene sokan, onu belirli sınırlar içinde tutan ve böylelikle, bize "normal" davranışlar içinde fonksiyonlarımızı ifa etmemizi sağlayan bu baskıdır. Mevcut dünya, mevcut dü-

[11] E. Durkheim, **Education and sociology**, The Free Press of Glencoe, 1956, s.72.

zen ve toplum düşünülebilir en iyi dünya ve en iyi toplum değilseler bile evrimin bu aşamasındaki mevcut koşullar toplumsal organizmanın devamlılığı için geçerli ve zorunludur. Bir adım daha ileri giderek, bu koşullar yararlıdır ve iyidir. Sınır bilmez isteklerin boyunduruğunda denetim-dışı davranışlarla onları ellememekte toplumsal fayda görülmektedir.

Ama, işte, bu denetim fonksiyonunu en mükemmel şekilde ifa eden dinin çağdaş toplumda gerilemesiyle ve ahlâkın inkâr edilmesiyle birlikte uç veren tehlike toplum adına zaruri olan denetim organının çözülmesidir. Bu nedenledir ki, bu yeni koşullara uygun yeni tanrıların, yani norm ve değerlerin tespit edilmesi gerekmektedir. Toplumu yüceltmek ve tanrılaştırmak gereği bu ihtiyaçtan doğmaktadır. Durkheim'e göre, tutarlı bir pozitivist olarak, yeni topluma uygun ve yaraşır tanrı bizzat toplumun kendisidir. Ayrıca, toplum tanrılık niteliğini kolaylıkla üstlenebilecek durumdadır zira o, "manevi hayatın en üst mertebesidir" ve "bilincin bilincidir". Artık mesele kalmamıştır, toplumun tanrılaştırılmasıyla birlikte uğruna görev yapmanın, fedakârlık etmenin ne denli hayati önem taşıyan değerler olduğunu ileri sürmemek için hiçbir neden yoktur.

Nitekim, toplumsal işbölümünün toplum düzeni açısından ne türden bir nimet teşkil ettiğini açıklayan incelemesinden sonra, Durkheim, olgunluk çağına rastlayan bir diğer çalışmasında da toplumun hem ideallerin kaynağı hem de bir saygı ve tapınma objesi olduğunu belirtmektedir. İnsanı insan yapan uygarlıktır, insan toplum içinde yaşadığı için insandır ve onun sayesinde insan olma statüsüne erişmektedir. İnsanı diğer hayvanlardan farklı kılan toplumla bütünleşmiş olmasıdır. Bu durumda, tabii, ahlâk olgusunu da ancak toplumun üstün oluşu ile anlamak mümkündür. Toplum bireylerden üstün bir güç teşkil ediyorsa, bireyleri aşıyorsa ancak ahlâk gelişebilmektedir ve ona riayet etmek anlam kazanmaktadır. Toplumun içerdiği bireylerden nitelik olarak farklı bir manevi kişilik sahibi olması gerekmektedir. Ahlâkı anlamak ve açıklayabilmek için Kant, Tanrı'nın varlığını ileri sürmüştü ve bu, onun için bir postüla teşkil ediyordu. Durkheim ise, bireylerden farklı, üstün ve aşkın bir toplumu postüla olarak ileri sürmektedir. Bu postüla onun tüm önermelerini kapsayan ehemmiyettedir, zira onsuz ahlâkın hiçbir amacı olmayacaktır. "Ahlâk çıkar güdülmediği zaman, fedakârlığın varolmasıyla başlar" diyor Durkheim, "ama fedakârlık ancak uğruna fedakârlık ettiğimiz makam, biz, bireylerden daha değerli ise anlamlıdır". Bizden daha değerli bir güç ise ya Tanrı'dır ya da toplum.[12] Durkheim'e göre, Tanrı şekil değiştirmiş ve simgesel olarak tasavvur edilen toplumdan başka bir şey olmadığına göre, biz, bireylerden daha değerli güç toplumun kendisidir.

Evet, toplum tanrılaştırılmıştır, Tanrı'nın ta kendisidir. Sosyoloji de kayıplara karışan Katolik ahlâkın yerini alan laik ahlâkın temelini atan bilimin ta kendisidir. Toplum, yeni tanrı. Sosyoloji de yeni din. "Pozitivist imanın beşeriyete mal edilmiş" hocası Auguste Comte ile toplumun hizmetkârı olmayı bir ahlâk kuralı haline getiren Durkheim ile karşılaştık. Onlar optimist idi. İlerleme felsefesinin

[12] E. Durkheim, **Sociologie et Philosophie,** Paris, P.U.F., 1963, s.74 ve **Les Formes élémentaires de la vie religieuse.**

çocukları, bilimin her şeye çare bulabilirliğine inanıyorlardı. Ya biz? Bu-güzergâhın sonunda biz de birey ve/ya da sosyolog olarak biz de optimist olabiliyor muyuz? Yoksa, toplumların giderek daha üst bir düzeye doğru durdurulamaz bir biçimde ilerlemekte oldukları görüşünün gerçekte bir dogma olduğunu mu düşünüyoruz? Bu soruya yanıt arama başka bir çalışmamızın çabasını teşkil edecektir.

ABD'de 1988 Başkanlık Seçiminde Ekonomik Temalar

*Burhan Şenatalar**

George Bush'un başkanlığa gelişi aynı gece değişik yerlerde verilen balolarla kutlanırken, kapı önünde popülist gruplarca evsiz yoksullara bedava çorba dağıtılıyordu. 1980'ler Amerika'sını bundan daha iyi özetleyecek bir tablo herhalde zor bulunurdu. Reagan çizgisini izleyerek ve savunarak seçime giren Bush seçimi net bir farkla kazanmıştı. 1980'den beri muhafazakâr bir politikayı aktif biçimde uygulamış olan Reagan da gider ayak yapılan kamuoyu yoklamalarında hayli popüler gözükmekteydi[1].

Büyük ekonomik krizden beri ilk kez Cumhuriyetçi Parti ardarda üç başkanlık seçimini kazanmış oluyordu. 1968'den beri yapılan altı başkanlık seçiminden yalnızca birinde (1976, Carter) Demokratlar, diğer beşinde Cumhuriyetçiler başarıya ulaşmıştı. Böyle bir tablo karşısında öncelikle Demokratlar (kara kara düşünerek) 1988 başarısızlığını tartışmaya giriştiler. Bu tartışmaların zaman zaman yavaşlaması mümkünse de, tümüyle sona ermesi olanaksız. Büyük olasılıkla, 1992 hazırlıkları yapılırken, 1988 yenilgisine sık sık göndermede bulunulacak.

Gerek Amerikan basınındaki çeşitli yazarlar, gerek Demokratik Parti içindeki çeşitli kanatlar yenilgiyi, genel siyasal yaklaşımlarına göre farklı biçimlerde yorumluyorlar. Bir teze göre, Dukakis'in popülist-liberal bir söylemi açıklık ve cesaretle savunmamış olması yenilginin başlıca nedeni. Tahmin edileceği gi-

* *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi öğretim üyesi.*

[1] Bu popülarite Türk basınında zaman zaman abartıldı. Seçim günü yapılan **New York Times-CBS** araştırmasına göre, Reagan'ın performansını onaylayanlar yüzde 55, onaylamayanlar yüzde 40'tı. **New York Times**, November 9, 1988. **Time** dergisinin Ocak 1989'da yaptırdığı bir araştırmada ise, "Reagan nasıl bir başkandı?" sorusuna, yüzde 11 "büyük", yüzde 37 "iyi", yüzde 37 "ortalama", yüzde 15 "zayıf" yanıtını verdi. "Reagan bir kez daha aday olabilseydi, oy verir miydiniz?" sorusuna verilen yanıtların **yüzde** 41'i olumlu, yüzde 54'ü olumsuzdu. Nihayet çeşitli konularda Bush'un daha iyi bir yönetici olup olamayacağı hakkındaki soruya da yüzde 50'nin üstünde olumlu yanıt verilmekteydi. **Time**, January 23, 1989.

bi, bu eleştiri daha çok partinin sol kanadından ve parti dışı soldan geliyor. Yaygın bir diğer tez ise, Dukakis'in propaganda savaşında yenik düştüğü biçiminde. Bu tezi savunanlar, 1988 yazında Dukakis'in tüm kamuoyu yoklamalarında açık farkla önde gittiğini ve daha sonra taktik hatalar nedeniyle gerilediğini vurguluyorlar. Bu tezlere aşağıda daha geniş olarak değineceğiz.

Bu yazının ana amacı ise, 1988 örneğini temel alarak başkanlık seçimi ile ekonomik etkenler arasındaki ilişkiyi, özellikle ekonomik konjonktür ile seçim sonuçları, arasındaki bağı tartışmak ve 1988 seçiminde hangi ekonomik temaların nasıl ele alındığını gözden geçirmek. Böyle bir amaç, kuşkusuz, seçimlerde tek belirleyicinin ekonomik etken olduğu gibi bir kabulü yansıtmıyor. Ekonomi dışı etkenlere aşağıda da yer yer değinilecek.

SEÇİMLER VE EKONOMİK ETKENLER

Birçok yazara ve yayın organına göre, Bush'un 1988'deki başarısının kaynağı iki sözcükte yatıyor. "Barış ve refah". **(Peace and prosperity)** Bu iki sözcüğü hemen açıklamak, bir anlamda deşifre etmek gerekli: "Barış"ın ortalama Amerikalı ve Amerikan basını için anlamı savaş olmaması durumunu aşıyor. Bu, aynı zamanda dünya üzerinde (silahlı ve silahsız uluslararası ilişkilerde) ABD'nin güçlü, etkin ve prestijli olması anlamına geliyor. "Refah" ise öncelikle büyüyen bir ekonomi anlamına geliyor. Ekonomik büyüme çoğu kez işsizliğin azalması, kişi başına gelirin artması vb.yi de birlikte getiriyor. Ancak büyümeden toplumun hangi kesiminin ne ölçüde yararlandığı, yeni gelir dağılımının ne yönde değiştiği de ayrıca önemli bir sorun.

1988 seçiminde sözkonusu iki ölçüt büyük ölçüde Bush'tan yanaydı. Hem 1983'ten beri yaşanan ekonomik büyüme, hem de Reagan döneminin seçmenin ulusçu duygularını tatmin eden dış politikası Bush'u seçmen gözünde güçlendiren etkenlerdi. Libya'nın bombalanması gibi saldırgan bir eylemi Amerikan toplumunun yüzde 70'i desteklemişti. Kaddafi ve Humeyni'ye saplantı derecesinde nefret duyan bir seçmen kitlesi Grenada'nın işgali, Libya'nın bombalanması, Körfez müdahalesi gibi girişimleri benimsemiş ve desteklemişti. Reagan döneminde ABD'nin askerî gücü ciddi ölçüde artmıştı. Bunlara bir de ABD-SSCB yakınlaşması ve başarıyla sonuçlanan Reagan-Gorbaçov silahsızlanma görüşmeleri de eklenirse son yıllarda seçmen çoğunluğunun ulusal gururunun hayli okşandığı anlaşılır. Bush'un sözkonusu "başarı"ları sahiplenmemesi ve kendini "Reagan çizgisi"nin izleyicisi olarak ilan etmemesi düşünülemezdi.

Yakın geçmişte sözkonusu ölçütlerin önemini kanıtlayan olumsuz örnekler de görülmüştü. Örneğin 1968'de L.B.Johnson 1960'lardaki sürekli ekonomik büyümeye karşın, başlıca Vietnam fiyaskosu nedeniyle aday bile olamamıştı. 1980'de ise bir yandan ekonomik durgunluk ve yüksek enflasyon, öte yandan İran'da rehine krizi ve ABD'nin başarısız girişimi Carter'ın sonunu getirmişti.

1988 seçimini etkileyen önemli değişkenlerden birinin ekonomik büyüme olduğuna yukarıda değinmiştik. Kuşkusuz ekonominin seçimlere etkisi büyüme

hızı ile sınırlanamaz. Şimdi bu konuyu biraz açalım. Herhangi bir seçimde tartışma konusu olabilecek ekonomik değişkenler çok çeşitli: Büyüme hızı, yatırımların artış hızı, işsizlik, enflasyon, gelir dağılımı, iç ve dış borçlar, bütçe açığı, dış ticaret ve ödemeler bilançosu açıkları vb. gibi. Seçmen çoğunluğunun ekonomiyle ilgili değerlendirmeleri hiçbir ülkede geniş bilgiye ve ayrıntılı bir analize dayanmıyor. Daha çok doğrudan gözlemlenen ve yaşanan gelişmelere dayanıyor, dolayısıyla sınırlı ve yetersiz kalıyor. Örneğin bütçe açığı, dış ticaret açığı, ödemeler bilançosu açığı, devlet borçları gibi kavramlar seçmenlere görece uzak ve soyut geliyor. Seçmenler daha kolay anlaşılan ve izlenen birkaç gösterge ile yetiniyor, örneğin büyüme hızı, işsizlik ve enflasyon gibi[2].

Genel olarak düşük enflasyon, düşük işsizlik ve kullanılabilir gelirde yüksek artış hızı hükümetteki parti ve politikacı lehinde etki yapıyor. Bu ilişki ABD, İngiltere, Fransa, Batı Almanya, Avustralya, Japonya, İsveç, Norveç ve Danimarka için yapılan çalışmalarla doğrulanmış[3]. Seçmenin kendi gelir düzeyi ya da geçim sıkıntısı ile son sayılan değişkenler arasında bir ilişki kurması çok kolay, çünkü toplumun büyük kesimi bu değişkenleri gözlemleyebiliyor ya da kendi yaşamında hissediyor. Büyüyen bir ekonomide gelir artışı sağlayan seçmenlerin bütçe açığını ya da dış ticaret açığını çok önemsemelerini beklemek olanaksız. Enflasyon gerçek geliri etkilemesi dolayısıyla büyük seçmen kitlesini yakından ilgilendiriyor, ama işsizlik aynı derecede büyük bir kitleyi korkutmuyor, çünkü toplumun daha sınırlı bir kesimini rahatsız ediyor. Öyle ki, işsizliği arttırarak enflasyonu frenleyen politikalar Batı ülkelerinin 1980'lerdeki ortak yaklaşımı oldu ve gerek politikacıların, gerek kamuoyunun büyük bölümü bunu bir başarı olarak nitelemekte fazla tereddüt etmedi.

Seçmenlerin ekonomiyle ilgili değerlendirmelerinde göstergelerle ilgili sınır dışında, bir de zamanla ilgili sınır var. Ne uzak geçmiş, ne de uzak gelecek seçmenlerin pek ilgisini çekmiyor, kararlarını pek etkilemiyor. Kararları etkileme açısından en önemli dönem son 1-2 yıl. Yani seçmenlerde bir "miyopluk" egemen[4].

Yale'den Ray Fair'in yalnızca üç ekonomik değişkenin (işsizlik, enflasyon, kişi başına gerçek gelirdeki artış) seçim yılındaki değerlerini kullanan denklemi 1948-88 dönemindeki seçimlerin -ikisi dışında- tümünün sonucunu doğru öngörmektedir[5]. (Denklemin yanıldığı iki seçim 1952'de Eisenhower'in A.Stevenson'u yendiği seçimle 1968'de Nixon'ın H.Humphrey'i çok az farkla yendiği seçim. İkincisinde Vietnam Savaşı'nın büyük etkisine yukarda değinilmişti. H.Humphrey Johnson'ın başkan yardımcısı olarak görev yaptığından bu etkiden kaçınması olanaksızdı.)

Dönemin ilk yıllarında ekonomide bir durgunluk yaşayan başkanlar seçim yı-

[2] Paul C.Light ve Celinda Lake, "The Election: Candidates, Strategies, and Decisions", s.90 ve Paul J.Quirk, "The Economy: Economists, Electoral Politics, and Reagan Economics", s.156.
[3] James E. Alt ve K.Alec Chrystal, **Political Economics** (Berkeley, 1983), s.150.
[4] Paul J.Quirk, a.g.y., s.155.
[5] Ralph T.Byrns ve Gerald W.Stone, **Economics**, Fourth Edition (Gelenview, 1989).

lında ekonomi canlanmışsa, yeniden popüler olabiliyor ve seçiliyor. Örneğin Eisenhower döneminde 1954'teki durgunluk ve GSMH düşüşünden sonra iki yıl üstüste canlı konjonktür 1956 sonundaki seçimi olumlu etkilemişti. Nixon'ın ilk döneminde de 1970 yılında GSMH düşmüş, ardından iki yıl üstüste (hızı 1972'de yüzde 5'i bulan) bir büyüme yaşanmıştı. 1972 seçiminde R.Nixon, Mc Govern'ı açık farkla yendi.

Reagan'ın ilk döneminde de benzer bir süreç yaşandı. 1981'de yüzde 2'nin altında kalan büyümeden sonra 1982'de GSMH yüzde 2.5'i aşan bir gerileme gösterdi. **Washington Post-ABC** kamuoyu yoklamalarına göre Reagan'ın ekonomik politikasını onaylayanlar, görevi devraldığı 1981 başında yüzde 59 iken, 1982 Şubat'ında yüzde 38'e düştü (Ekonomideki canlanmayla birlikte bu oran 1984 Temmuz'unda yüzde 53'e yükseldi). 1982 yazında yapılan bir Harris kamuoyu yoklamasında Reagan'ın ekonomik politikasını başarısız bulanlar yüzde 60'ın üzerindeydi, başarılı bulanlar ise yüzde 30'a ulaşmıyordu[6]. 1983'te yüzde 3.6'lık, 1984'te de yüzde 6.8'lik büyüme hızları bu tabloyu Reagan lehine değiştirdi.

Seçim yılındaki yüksek bir büyüme hızının sonucu etkilediğini şu gözlem de doğrulamakta: İkinci dönem için aday olan başkanların, seçim yılındaki büyüme hızının yüzde 3.8'i aştığı durumlarda, yenildikleri hiç görülmemiş[7]. Bu kadar çok örnek verdikten sonra, bir yanlış anlaşılmayı önlemek için yineleyelim: Burada söylenen, ekonomik etkenlerin tek belirleyici olduğu değil, ama çoğu kez en önemli belirleyici olduğu[8].

Bu gerçeği bilen politikacılar da zaten ona göre davranıyor, yani seçim yılında ekonomiyi canlandırıcı önlemlere başvuruyorlar. Bunların başında da para arzı artışının hızlandırılması geliyor. 1960 sonrasında ABD'de para arzı (M1) artışının çoğunlukla başkanlık seçimleri öncesinde (ortalamaya göre) hızlandığı açıkça görülüyor. Siyasal kaynaklı bu konjonktür dalgalanmaları kuşkusuz ABD ile sınırlı değil. M.Kalecki Batı demokrasilerinin bu sorununu daha 1943'te ortaya koymuştu. E.Tufte ise 27 ülkeyi kapsayan çalışmasında gerçek kullanılabilir gelir artış hızının çoğunlukla seçim yıllarında diğer yıllara göre daha yüksek olduğunu saptamıştı[9]. Özetlemek gerekirse, yüksek büyüme hızı ve canlı bir ekonomi baştaki yöneticilerin şansını yükseltiyor, yöneticiler de iktisat politikalarını bu bilginin ışığında yönlendiriyor. Bu yönlendirme girişimi, kuşkusuz bir yandan o ülkenin yapısal özellikleri, öte yandan dünya kapitalist sisteminin içinde bulunduğu süreç gibi sınırlarla karşı karşıya.

Canlı bir ekonomi ve yüksek bir büyüme hızı seçimleri etkiliyor ama, bu ge-

[6] Paul C.Light ve Celinda Lake, a.g.y., s.91 ve Paul J.Quirk, a.g.y., s.171.

[7] Paul J.Quirk, a.g.y., s.172.

[8] Yazının konusunun ABD olduğunu anımsatalım. Bu ülkede ırk, etnik köken, dinî inanç gibi etkenler de oyların bir bölümünü etkiliyorsa da, bu etkiler ekonomik etkenlerin rolüne göre sınırlı kalmaktadır. Ayrıca sınıf temelli politik örgütlenmelerin ve sınıf mücadelesinin çok zayıf oluşu nedeniyle, oy kullanmada sınıfsal bakış açısı da fazla rol oynamamaktadır.

[9] E.Tufte, **Political Control of the Economy**, (Princeton, 1973), s.11. Aktaran Ralph T.Byrns ve Gerald W.Stone, a.g.y., s.362.

lişmenin geniş kitlelere ne ölçüde ve nasıl yansıdığı sorusu da önem taşıyor. Örneğin büyüme hızlanırken, işsizliğin ne ölçüde gerilediği, fiyat artış hızının ne olduğu, sınıflararası ve sektörlerarası gelir dağılımının ne yönde değiştiği, ortalama ücretin ve ekonomik-sosyal hakların hangi doğrultuda geliştiği gibi sorular da çeşitli kesimlerin yaşamını ve ekonomiye ilişkin kanılarını etkiliyor. Örneğin, olumsuz bir senaryo olarak, yüksek büyüme hızına karşın yüksek enflasyon ve yüksek işsizlik oranının sürdüğü, ortalama ücretin azaldığı ve ekonomik-sosyal hakların gerilediği, gelir dağılımının bozulduğu bir dönem düşünmek mümkün. Fark edileceği gibi, burada sayılan gelişmeler "bütçe açığı", "ödemeler bilançosu açığı" gibi seçmene uzak ve soyut gelmesi düşünülemeyecek göstergeler. Bunlar seçmenlerin hem "kendi ekonomik durumları", hem de "genel ekonomik durum" hakkındaki kanılarını etkileyecek değişkenler.

ABD ekonomisinde 1980'lerde yaşanan ekonomik gelişmeler bu açıdan özellik gösteriyor ve önem taşıyor. Reagan dönemi politikalarının gelir dağılımını olumsuz etkilediği, sosyal harcamaları kıstığı vb. genel olarak biliniyor. Diğer etkenler veri iken, gelir dağılımındaki bozulma ciddileştikçe ve bundan etkilenen kitle büyüdükçe, daha önce değindiğimiz yüksek büyüme hızı artı düşük enflasyonun seçmenler üzerinde (Bush lehine) yapacağı etkinin zayıflayacağı düşünebilir. Şimdi bu sorunu irdelemek istiyoruz.

REAGAN DÖNEMİNDE GELİR DAĞILIMI

Bu konuda ele alacağımız başlıca değişkenler işsizlik, yüzde 20'lik nüfus payları arasında gelir dağılımı, yoksulluk sınırı altındaki nüfus ve vergi yükü dağılımıdır. Ayrıca reel ücretteki değişime ve sendikal alandaki gelişmelere de değinilecektir.

ABD evvelden beri gelişmiş kapitalist ülkeler arasında gelir eşitsizliğinin derinliği ve sosyal güvenlik kurumlarının zayıflığı ile dikkati çekmiştir. 1980'lerde (özellikle 1983'e kadar) bu sorunlar daha da artmıştır. Tablo 1'de açıkça görüldüğü gibi Reagan döneminin başında işsizlikte önemli bir artış gerçekleşti. 1981'de yüzde 2'lik büyüme hızına karşın, işsiz sayısı ve oranı yükselmişti. 1982'deki yüzde 2.5'lik gerileme ile birlikte işsiz sayısında büyük bir sıçrama oldu (1981'e göre yüzde 29, 1980'e göre yüzde 40). 1982'de işsiz sayısı 1930'lardan beri ilk kez 10 milyonu aşmıştı, işsizlik oranı da 1941'den beri ilk kez yüzde 9'un üzerine çıkmıştı. (İşsizlik açısından II. Dünya Savaşı sonrasında en olumsuz dönem 1975-76 yılları olmuştu. 1975'te işsiz sayısı 8 milyona yaklaşmış, işsizlik oranı da yüzde 8.5'e ulaşmıştı. 1976'da hafif bir düzelmeyle işsiz sayısı 7.4 milyona, oran da yüzde 7.7'ye çekilebilmişti. Bu göreli düzelme 1980'e kadar sürdü.)

1982'de işsizlik oranı 16-19 yaş grubunda yüzde 23'ü aşıyordu. Tüm beyaz nüfusun yüzde 8.6'sı işsizken, beyazlar dışında bu oran yüzde 17.3 idi[10]. 1983

[10] **Economic Report of the President**, 1985, s.271. Aktaran Ansel M.Sharp ve Richard H.Leftwich, **Economics of Social Issues**, Seventh Edition (Plano, 1986), s.307.

işsizlik açısından bir düzelme getirmedi. Ancak 1984 bir dönüm noktası oldu. Yüzde 7'ye yakın büyüme hızı ile birlikte işsizlikte önemli bir gerileme doğdu (işsiz sayısı 1983'e göre yüzde 20 düştü). 1984'ten sonra büyüme hızı üç yıl yüzde 3 dolayında seyretti. 1988'de yüzde 4'e yakın gerçekleşti. İşsizlik ise hem mutlak sayı, hem oran olarak geriledi. Gerçekte Reagan dönemi işsizliği önce büyük ölçüde arttırmış, sonra da görece hafifletmişti. Örneğin 1987'de işsiz sayısı 1980'deki düzeye çok yakındı, işsizlik oranı da 1980'deki orandan biraz daha düşüktü. Ama basında ve kamuoyunda etkili olan izlenim son yıllardaki düzelme idi. Bu izlenim seçim yılında da sürdü. Seçimin yapıldığı kasım ayında işsizlik oranı yüzde 5.4'tü ve 1987 Kasım'ındaki yüzde 5.9'a göre bir düzelmeyi yansıtıyordu. Özetle, işsizliğin ciddi bir sorun olarak sürmesine karşın, Reagan son yıllarında işsizliğe karşı başarı kazanmış gözüküyordu.

Tablo 1- İşsizlik

Yıllar	İşsiz Sayısı (000)	İşsizlik Oranı (%)
1979	6137	5.8
1980	7637	7.1
1981	8273	7.6
1982	10678	9.7
1983	10717	9.6
1984	8539	7.5
1985	8312	7.2
1986	8237	7.0
1987	7425	6.2

Kaynak: **Economic Report of the President**, 1988'den aktaran P.R.Gregory-R.J. Ruffin, **Basic Economics** (Glenview, 1989).

İşsizlik sorunu Thatcher İngiltere'sinde de benzer bir süreç izledi. 1981'de işsiz sayısı 2.5 milyon, işsizlik oranı yüzde 9.4'tü. İşsiz sayısı 1982'de 2.9 milyona, 1985'te 3.3 milyona çıktı. İşsizlik oranı da 1982'de yüzde 10.9, 1985'te yüzde 11.8 oldu. 1986'nın ilk yarısında oran yüzde 12 dolayındaydı. Hem mutlak sayı, hem oran ancak 1987'de gerilemeye başladı. Gerçi 1987 sayıları 1981'in hayli üzerindeydi[11]. Ama işsizliğin azalıyor olması teması ön plana geçti. Bu azalış 1988'de de sürdü. 1987'nin son aylarında yüzde 9'un üstünde olan işsizlik oranı 1988'in Kasım ayında yüzde 7.5'e inmişti. Artık basının ve kamuoyunun büyük bölümünde "işsizliğin düşüşü" teması egemendi.

Gelir dağılımına ilişkin veriler de 1980-83 döneminde büyük bir bozulmayı, 1984'ten itibaren de çok sınırlı bir düzelmeyi ortaya koymaktadır. Bu alanda da 1980'lerin ikinci yarısında sorunun ciddiyetini koruduğu açıkça görülmektedir.

[11] Central Statistical Office, **Key Data 87** (London 1987), s.17.

1980'lerin başındaki durgunluk ve işsizliğin artışı gelir dağılımını bozan en önemli etkendi. Bunun yanında Reagan'ın sosyal amaçlı devlet harcamalarını kısıtlaması da olumsuz bir etki yaptı. Ayrıca devlet borçlarının hızla artışı devletin faiz yükünü arttırdı, bu faizler genellikle üst gelir gruplarına ödendiğinden, bu kesimlerin milli gelirdeki payı yükseldi.

1970'lerin sonunda gelir dağılımı zaten bir bozulma göstermeye başlamıştı. Yoksulluk sınırı altındaki nüfus 1978'de 24.5 milyondan 1980'de 29.3 milyona çıkmıştı. İzleyen yıllarda sorun yoğunlaştı ve bu sayı 1983'te 35.3 milyona ulaştı. Aynı yıl yoksulluk sınırı altındaki nüfusun toplam nüfusa oranı yüzde 15.2 idi. İzleyen yıllarda yoksul nüfus hafif bir azalış gösterdi. Tablo 2 bu gelişmeyi sergiliyor.

Tablo 2- Yoksulların Sayısı ve Oranı (%)

Yıllar	Yoksullar (Milyon)	Nüfusa Oranı (%)
1978	24.5	11.4
1980	29.3	13.0
1981	31.8	14.0
1982	34.4	15.0
1983	35.3	15.2
1984	33.7	14.4
1985	33.1	14.0
1986	32.4	13.6

Kaynak: P.R.Gregory - R.J.Ruffin, **a.g.e.**

Yoksulluk sınırı 4 kişilik bir aile için yıllık gelir olarak cari fiyatlarla 1980'de 8414 dolar, 1986'da 11203 dolar olarak kabul edilmekteydi.

Yoksulluk özellikle siyahlar arasında ve tek kadın ebeveynli (yalnızca annenin bulunduğu) ailelerde daha yaygındır. 1982'de siyahlarda yoksulların oranı yüzde 36 idi ve beyazlara ait oranın yaklaşık üç katı idi. Bu oran 1985'te yüzde 29'a düştü[12].

Yoksul nüfusun bileşimine bakıldığında da, siyahların ve kadınların ağırlığı hemen görülür. (1983 verilerine göre) yoksul nüfusun yüzde 60'ı kadın, yüzde 40'ı erkekti. Irk açısından bakıldığında, yüzde 68'i beyaz, yüzde 32'si siyah ve Latin Amerikalı kökenli idi[13].

[12] Mike Davis, "Reaganomics" Magical Mystery tour", **New Left Review**, 149, January-February 1985 ve Paul R.Gregory ve Roy J.Ruffin, **Basic Economics** (Glenview, 1989).

[13] **Statistical Abstract of the United States**, 1985. Aktaran Robert B.Carson, **Economic Issues Today-Alternative Approaches** (New York, 1987), s.174.

Kısa bir süre için değil de, uzun süreli olarak yoksulluk çeken nüfusa bakıldığında siyahların ağırlığı daha da artar. Toplam nüfusun yüzde 12'sini oluşturan siyahların uzun süreli yoksullar içindeki payı yüzde 62'ye çıkar. Tek kadın ebeveynli ailelerin nüfusu toplam nüfus içinde yüzde 19'luk bir paya sahiptir, ancak bunların sürekli yoksullar içindeki payı yüzde 62'dir[14].

Yoksulluk oranının görece yüksek olduğu kategorilerden biri de yaşlılardır. 1983'te 65 yaşın üzerindeki nüfusun yaklaşık beşte biri yoksulluk sınırı altındaydı[15]. Yaşlılar arasında yoksulluk oranı izleyen yıllarda bir düşüş gösterdi. Buna karşılık çocuklar arasında yoksulluk farklı bir gelişme izledi. 1983'te yoksulluk sınırı altındaki çocuk sayısı 1973'e göre 4 milyon daha fazlaydı[16]. İzleyen yıllarda yoksul çocuk nüfusu daha da arttı. 1988'de yılın herhangi bir gecesinde, evsiz çocuk sayısı 100.000 olarak tahmin ediliyordu. 7 milyon çocuk ise hiçbir sağlık sigortasından yararlanmıyordu[17].

Yoksulluk özellikle işsizler arasında çok yoğun olmakla birlikte, çalıştığı halde yoksulluk sınırı altında kalan geniş bir nüfus da bulunmaktadır. (1983 verilerine göre) 15 yaşın üstündeki yoksul nüfusun yüzde 41'i yılın belli bölümünde, yüzde 14'ü ise yılın tümünde çalışmaktaydı. 1980'lerin başında çalıştığı halde yoksulluk çeken nüfusta da önemli bir artış olmuştu[18].

Yoksul nüfustaki gelişme dışında, gelir dağılımındaki değişimi de incelemek gerekir. 1980'lerde gelir dağılımının bozuluşu gerek yüzde 20'lik nüfus paylarına bakarak, gerek fonksiyonel gelir dağılımına bakarak görülebilir. Tablo 3 1980 sonrasında belirgin bir bozulmayı sergilemektedir.

Tablo 3- Gelir Dağılımı (%)

Nüfus	1970	1980	1986
En alt yüzde 20	5.4	5.3	4.6
İkinci yüzde 20	12.2	11.6	10.8
Üçüncü yüzde 20	17.6	17.5	16.8
Dördüncü yüzde 20	23.8	24.0	24.0
En üst yüzde 20	40.9	41.6	43.8
En üst yüzde 5	15.6	15.3	16.9

Kaynak: P.R.Gregory - R.J.Ruffin, **a.g.e.**; R.T.Byrns-G.W. Stone, **a.g.e.**

[14] U.S. Bureau of the Census, **Current Population Reports**, No.49, aktaran National Conference of Catholic Bishops, **Economic Justice for All-Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the US Economy** (Washington, D.C. 1986), s.86.

[15] Robert B.Carson, a.g.y., s.174.

[16] Congressional Budget Office, **Children in Poverty** (Washington, D.C., 1985), s.57. Aktaran National Conference..., a.g.y., s.87.

[17] **Economist**, January 7, 1989.

[18] U.S. Bureau of the Census, **Money Income and Poverty Status of Families in the United States:** 1984 (Washington, D.C., 1985). Aktaran National Conference..., a.g.y., s.86.

Gelir dağılımının 1970-80 döneminde de hafif bir bozulma gösterdiği görülmektedir. 1980-86 arasındaki bozulma şöyle özetlenebilir. En üst gelirli yüzde 20'lik nüfusun payı yüzde 41.6'dan yüzde 43.8'e yükselirken, bir alt gelir grubunun payı aynı kalmış, diğer üç gelir grubunun da payı düşmüştür. Nüfusun yüzde 60'ı 1980'de gelirin yüzde 34.4'ünü alırken, bu pay 1986'da yüzde 32.2'ye düşmüştür. Alt gelir gruplarının yitirdiği pay tümüyle en üst gelir grubuna geçmiştir. (En zengin yüzde 10'un gelirdeki payı 1977'de yüzde 30.8'den 1988'de yüzde 34.9'a çıkmıştır.)

Daha önce de değinildiği gibi, devlet borçlanmasının artışıyla birlikte devletin faiz ödemeleri yükseldi. Bu da gelir dağılımını etkiledi. 1979-83 arasında brüt faizin GSMH'ya oranı yüzde 26'dan yüzde 34'e yükseldi. Kişisel gelirin faizden elde edilen bölümü Reagan'ın ilk yılında yüzde 24 büyüdü, beş yıllık bir sürede ise iki katına çıktı[19].

Gelir dağılımındaki bu gelişmelerin sonucu olarak servet dağılımı da olumsuz bir değişim gösterdi. 1983'te nüfusun en üst yüzde 2'si toplam servetin yüzde 28'ini, bu yüzde 2'yi de içeren en üst yüzde 10 ise yüzde 57'sini elinde bulunduruyordu. Eğer taşınmaz mallar gözönüne alınmaz ve yalnızca mali servete bakılırsa, nüfusun en üst yüzde 2'sinin payı yüzde 54'e, en üst yüzde 10'un payı da yüzde 86'ya çıkıyordu[20].

Gelir dağılımı üst gelirliler lehine değişirken, ücretlerde uzun süreli bir duraklama sözkonusuydu. İşsizliğin azaltılabilmesinde ve yatırımların hızlanmasında da ücretlerin düşük tutulmasının önemli bir payı oldu. Erkek işçiler için ortalama gerçek ücret düzeyi 1986'da 1973'ün bile yüzde 2 altındaydı. Halbuki aynı dönemde kişi başına gelirde yüzde 22'lik bir artış gerçekleşmişti. Aynı dönemde işçilerin kendi içindeki gelir eşitsizlikleri de arttı. 1987 yılı fiyatlarıyla yılda 20.000 dolardan az kazananların oranı 1973'te yüzde 51 iken 1986'da yüzde 55'e çıktı. Yılda 20.000 - 50.000 dolar arasında gelir elde edenlerin oranı ise yüzde 44'ten yüzde 38'e düştü. 1987 fiyatlarıyla yılda 50.000 doların üstünde kazananların oranı da 1973'te yüzde 5'ten 1986'da yüzde 7'ye yükseldi[21].

1980'lerde ekonomi politikasının olumsuz etkilediği başlıca kesimlerden biri çiftçilerdi. Büyük bölümünün gerçek geliri düştü. Tarım kesiminde iflaslar ve hacizler büyük sayılara ulaştı.

Reagan döneminde vergilerde ve sosyal harcamalarda yapılan indirimler de gelir dağılımının bozulmasına katkıda bulundu. Kongre Bütçe Ofisi'nin saptamalarına göre, vergilerdeki ve sosyal transferlerdeki bu tür değişiklikler sonucu, 1980-84 arasında düşük gelirliler 23 milyar dolarlık bir kayba uğrarken, yük-

[19] Council of Economic Advisors, **Economic Indicators**, September 1984. Aktaran Mike Davis, a.g.y., s.49.

[20] **Federal Reserve Bulletin**, December 1984. Aktaran National Conference..., s.91.

[21] Robert Litan, Robert Lawrence ve Charles Schultze, Ed. **America's Living Standards** (Washington, D.C., 1988). Aktaran **Economist**, November 12, 1988.

sek gelirli aileler 35 milyar dolar kazanç sağladı.

Aynı gelişmenin sonucu şöyle de ifade edilebiliyordu: Yıllık geliri 10.000 dolardan az olan 20 milyonu aşkın aile transferlerdeki kısıntı dolayısıyla ortalama 400 dolarlık bir kayba uğrarken, yıllık geliri 80.000 doları aşan 1.4 milyon zengin aile vergi indirimlerinden ortalama 8.400 dolarlık bir gelir artışı sağlıyordu[22].

Reagan'ın 1981'de sunduğu Gelir Reformu Tasarısı hemen hemen tümü en zengin yüzde 20'lık nüfusa gidecek olan 173 milyar dolar değerinde vergi indirimi ve istisnası getiriyordu[23]. Bu önlemler sonucunda 200.000 doların üzerindeki kişisel gelirler için 60.000 dolara kadar varabilen bir vergi tasarrufu sağlanmış oluyordu. 1981'de bankaların ödediği verginin kazançlarına oranı yüzde 2.7'den ibaretti.[24]

Gelir dağılımı ile ilgili bölümü bitirmeden, sendikal faaliyetlerin 1980'lerdeki gelişimine de kısaca değinmek yararlı olacaktır. Reagan 1980'den önce de, sonra da sendikalara pek sıcak bakmadı. Ancak bunun dışında 1980'lerin ilk yarısında işsizliğin artışı ve yarattığı kaygılı ortam sendikal hareketi zayıflattı. Ücret artışı yerine iş güvencesi önem kazandı. Ücretlerde eşel-mobil öngören sözleşmeler azaldı. Ocak 1986'da başlıca sendika sözleşmelerinin yüzde 50'sinde eşel-mobil hükümleri varken, bu oran 1987 başında yüzde 38'e düşmüştü.

1950'lerde yüzde 25 dolayında olan sendikalaşma oranı (toplam işgücüne göre) 1988'de yalnızca yüzde 17 idi. Bu da cinsiyete ve yaş grubuna göre çok değişiyordu. Erkeklerde yüzde 22 olan oran, kadınlarda yalnızca yüzde 13'tü. Sendikalaşma oranı 35-64 yaşları arasında yüzde 20'yi aşmaktaydı, ama 25-34 yaş grubunda yüzde 16, 16-24 yaş grubunda da yalnızca yüzde 7 idi. 1980'lerde özel sektörde sendikacılık önemli bir gerileme gösterdi. Toplam sendikalı işçiler içinde kamu kesimi çalışanlarının payı arttı. Bu aynı zamanda beyaz yakalıların oranının yükselmesi demekti. Örneğin 1987'de Amerikan Öğretmenler Federasyonu'nun üye sayısı (498.000), sendikalı çelik işçilerinin sayısını (490.000) aşıyor ve otomobil işçilerinin sayısının (998.000) yarısına ulaşıyordu[25]. İşsizliğe ve gerçek ücretin artmayışına karşın 1980'lerde sendikal hareket etkili olamadı, tersine geriledi.

Buraya kadar gelir dağılımına ilişkin olarak ortaya konan veriler, 1980'lerde (1983'ten sonraki büyümeye karşın) sosyal eşitsizliklerin arttığını açıkça gösteriyor. Ancak bu olumsuz süreç 1980'lerin ikinci yarısında zayıflamış, hatta bazı göstergelerde 1980'lerin ilk yarısına göre bir duraklama ya da düzelme de ortaya çıkmıştır. Buna rağmen sorunun seçim yılında da hayli ciddi olduğu açıktır. Şimdi 1988 seçiminde bu konuların ne ölçüde ve nasıl ele alındığına geçebiliriz.

[22] Mike Davis, a.g.y., s.48.
[23] Robert B.Carson, a.g.y., s.172-194.
[24] Robert Lekachman, "Paying for Progress", **Alternatives-Proposals for America from the Democratic Left.** Ed.Irving Howe (New York, 1984) içinde, s.89.
[25] Paul R.Gregory ve Roy J.Ruffin, a.g.y., s.621.

1988 SEÇİM KAMPANYASINDA EKONOMİK TEMALAR

Burada esas olarak Bush ve Dukakis'in kampanyaları üzerinde duracağız. Bir durgunluk ya da kriz döneminde adayların farklı yaklaşımlarla ve projelerle çıkmaları, canlı bir çekişmenin gündeme gelmesi olasılığı daha yüksektir. Konjonktürün canlı ve sorunların görece az olduğu bir dönemde ise alternatif ekonomik programların doğması olasılığı düşüktür. Seçim yarışında netlik yerine bulanıklık, köşeli sözler yerine yuvarlak sözler ağırlık kazanır[26]. 1980 ve 1988 kampanyaları bu açıdan iki iyi örnek oluşturur. 1980'de Reagan, Carter'e karşı ideolojik düzeyde çok atak ve militan bir kampanya uygulamıştı. Hayli net ve köşeli bir söylemi savunuyordu. ABD'nin uluslararası düzeyde gücünü ve prestijini yükseltmek gereğini vurguluyor ve bunun için askerî harcamaların arttırılacağını söylüyordu. Ekonomik alanda devletin düzenleyici ve müdahaleci rolüne kesinlikle karşı çıkıyor, devletin ekonomideki rolünün azaltılması gereğini savunuyordu. Ekonomik krizin önemli bir nedeni olarak devletin ekonomide aşırı rol oynamasını gösteriyordu. Sosyal amaçlı harcamaların kısılacağını açıkça söylüyordu. Vergilerin düşürüleceğini ve bütçe denkliğinin sağlanacağını vaad ediyordu. Demokratları yüksek vergi ve aşırı devlet müdahalesi ile özdeşleyerek bunlara sürekli saldırdı. "Vergi ayaklanması", "arz yanı iktisadı" gibi temaları bolca kullandı[27]. Sonuçta Carter'ın aldığı yüzde 41'e karşı Reagan yüzde 51'e yaklaştı.

1984 kampanyasında ise ekonominin durgunluktan çıkışına dayanarak Reagan seçmeni 4 yıl öncesi ile karşılaştırma yapmaya çağırdı. Olumlu cevap alacağına güveniyordu. Gerçekten de seçim günü yapılan bir **CBS-New York Times** kamuoyu yoklamasında halkın yüzde 60 kadarı ekonomik durumun 4 yıl öncesine göre daha iyi olduğunu belirtti ve böyle düşünenlerin yüzde 85 kadarı oyunu Reagan'a verdi. Olumsuz düşünen yüzde 40'ın ise yüzde 80 kadarı Mondale'i destekledi[28]. Mondale bu kampanyada net ve etkili bir pozisyon saptayamadı. Bütçe açığını eleştirdi. Gerçekten de denk bütçeyi savunarak başa geçen Reagan, bütçe açığını 1980'deki 61 milyar dolarlık düzeyden 1982'de 146 milyar dolara, 1983'te de 176 milyar dolara yükseltmişti. Mondale bütçe açığını eleştirirken vergilerin arttırılmasını savunarak ortalama Amerikalı seçmene olumsuz gözüken bir konuma girdi. İşçi sendikaları konfederasyonu AFL-CIO Mondale'i desteklediyse de, Mondale'e verilen işçi oyları yine de sınırlı kaldı. Sendikalı işçilerin bulunduğu hane halkı oylarının yüzde 45'i Reagan'a gitti.

1984 seçimlerinin ilginç yönü Demokratik Parti aday adayları arasında Jesse Jackson'ın yürüttüğü kampanya idi. Jackson aday adayı olduğunda, birçok radikal siyah önder tepki gösterdi. Gerek siyah hareketin radikal önderleri, gerek siyah küçük burjuva çevreler uzak durdular. Öte yandan birçok sol grup Jackson'ı benimsedi. Jackson askerî harcamalarda büyük kısıntıyı, sosyal har-

[26] James E.Alt ve K.Alec Chrystal, a.g.y., s.159.
[27] Paul C.Light ve Celinde Lake, a.g.y.; Paul J.Quirk, a.g.y.
[28] Mike Davis, a.g.y., s.46.

camalarda büyük artışı savunuyordu. Kampanya ilerledikçe, başlangıca göre daha sol bir söylemi benimsedi[29].

1984'te Mondale yüzde 41'de kalırken, Reagan oyların yüzde 59'unu alarak büyük bir zafer sağladı.

1988 seçimleri ne 1984'e, ne de 1980'e benzedi. Bush, Reagan'ın pozisyonuna göre çok daha ılımlı bir noktada idi. Vergiler, sosyal harcamalar, askerî harcamalar, devlet müdahalesi gibi konularda yine muhafazakâr olan, fakat Reagan'ınki gibi agresif olmayan bir söylemi dile getiriyordu. Bunda nesnel koşulların 1980'e göre farklı olmasının da rolü büyüktü.

Öte yandan Dukakis de temkinli ve ılımlı bir söylemi benimsemişti. Dolayısıyla pek farklı programların çatışması sözkonusu değildi. Örnek olarak birkaç konuya bakalım[30].

Bütçe açığı konusunda Bush 1993'te denk bütçenin sağlanmasını hedefliyordu. Askerî harcamalar ve sosyal güvenlik harcamaları kısılmayacaktı. Çocuk bakımı ve eğitim için vergi indirimi getirilecek, sermaye kazançları vergisinde yüzde 28'e ulaşan artan oranlı tarife yerine yüzde 15'lik bir tek oran kabul edilecekti. Bush vergileri arttırmayacağını vaad ediyordu. Buna karşılık artan büyüme hızının devlet gelirini yükselteceğini, ayrıca faizlerin düşmesinin de devlet giderlerinde bir azalma sağlayacağını umuyordu.

Dukakis ise denk bütçe için belli bir tarih vermiyor, vergileri yükseltmeyeceğine dair kesin bir vaatte bulunmuyordu. Askerî harcamalarla tarım programlarının harcamalarında yapılacak bir indirime değiniyordu. Vergi denetiminde etkinliğin arttırılacağını belirtiyordu.

Uluslararası ekonomik ilişkilerde her iki aday da ortada bir tavır sergiledi. Kimi zaman serbest ticareti vurguladılar, kimi zaman daha ulusçu, korumacı sözler söylediler.

Sosyal konularda Bush vergi indirimleri ile özel girişimi özendirmeyi tercih ederken, Dukakis devlet harcamasına ağırlık veriyordu. Ana-çocuk sağlığı, çocuk bakımı, konut, eğitim gibi konularda Dukakis devlete öncü rol veren ve devlet harcamalarını yükseltici somut projeler önermekteydi. Bush ise özel inisiyatifi özümseyerek vergi indirimi paketleri öneriyordu. Örneğin çocuk bakımı konusunda Dukakis devlet yanında özel sektörün ve ailelerin birlikte hareket etmesiyle oluşturulacak bir Çocuk Bakımı Ofisi'nin bir plan oluşturmasını ve uygulamasını savunurken, Bush yılda 20.000 dolardan az kazanan ailelere dört yaşın altındaki her çocuk için 1000 dolara kadar vergi indirimini savunuyordu. Eğitimde Dukakis yetkin öğretmenler yetiştirmek amacıyla yeni bir program önerirken, Bush başarılı okulların parasal yardımla ödüllendirilmesini ve desteklenmesini öneriyordu.

[29] Manning Marable, "Jackson and the Rise of the Rainbow Coalition", **New Left Review**, 149, January-February, 1985, s.18-38.

[30] **Economist**, October 1, 1988: October 22, 1988; November 5, 1988.

Dukakis'in önemlice önerilerinden ikisi şunlardı: İşverenlerin tam zamanlı işçilerin tümü ve yarı zamanlıların bir bölümü için sağlık sigortası olanağı sağlaması. Böylece halen sigortasız olan 37 milyon Amerikalıdan 23 milyonu sigortaya kavuşabilecekti. İkinci olarak da yüksek öğretimde yeni bir kredi sistemi öneriyordu. Buna göre tüm öğrenciler yüksek öğretimde kredi alabilecek ve karşılığında okulu bitirdikten sonra sürekli olarak gelirlerinin belirli bir oranı vergi olarak kesilecekti. Bush ise bunlardan sağlıkla ilgili konuda, düşük ücretli işçilerin, yoksullar için kurulmuş bulunan Medicaid programından yararlanabilmeleri için devletin bir sübvansiyon sağlayacağını belirtiyordu. Yüksek öğretim konusunda da, yüksek öğretim dönemine yönelik tasarrufları özendirmek üzere vergisiz tahviller öneriyordu.

Özetle şu söylenebilir: Ekonomik konularda Bush ve Dukakis'in önemsedikleri ve çözmek istedikleri sorunlar pek farklı değildi, yöntemlerindeki farklar ise hayli sınırlı idi. Başka bir deyişle, adayların ikisi de kendisini ortaya yakın konumlandırmakta yarar görmüştü. Böyle olunca ekonomi dışı temalar ve kampanya taktikleri büyük önem kazanıyordu. Şimdi o konuya geçelim.

1988 SEÇİMİNDE KAMPANYA TAKTİKLERİ

Dukakis ve ekibi ön seçimlerden belirli dersler almışlardı. Demokratik Parti aday adaylarından ikisi kişisel nedenlerle çok erken aşamada çekilmek zorunda kalmıştı. Gary Hart, Donna Rice ile gönül macerası nedeniyle yarışı bırakmıştı. Joseph Biden'ın sonunu getiren ise, konuşmalarında başka politikacıların konuşmalarından etkileyici pasajları çaktırmadan kullanmaya kalkmasıydı. Bu iki olay kişisel düzeyde açık vermenin maliyetini somutluyordu. J.Biden'in intihal suçunu basına Dukakis'in kampanya yöneticisi J.Sasso sızdırmıştı. Bu ortaya çıkınca Dukakis hemen Sasso'yu uzaklaştırdı ve kampanyasının en önemli elemanını yitirmiş oldu.

Demokratik Parti aday adaylarından New Deal liberal politikalarını savunan Paul Simon ile ülke çapında bir satış vergisinin getirilmesi, kârdan pay alma gibi değişimleri savunan Bruce Babbitt de fazla ilgi çekmediler.

Dukakis'i bir süre için zorlayan rakip J.Jackson'dı. Bir süre sonra o da geri kaldı. Dukakis ortadaki seçmenleri etkilemek için ılımlı bir söylem benimsedi. Bunu Demokratik Parti kurultayında sloganlaştırdı: "Bu seçim ideoloji üzerine değildir. Beceri-yetkinlik **(competence)** üzerinedir". Kendini pragmatik, etkin, başarılı bir yönetici olarak sunuyordu. Bu yaklaşımı destekleyenler az değildi. "1988'de seçmenler değişim istiyor, ama çok da değil" kanısı yaygındı[31]. Dukakis'in stratejisi tutmuş görünüyordu. Temmuzun ortasında tüm kamuoyu yoklamalarında açık farkla önde gidiyordu. Bu fark 17 puana kadar çıktı. Ancak temmuzun ikinci yarısında fark hızla kapanmaya başladı ve bir ay içinde eridi. Ağustos'un ikinci yarısında bu kez tüm kamuoyu yoklamalarında (Gallup, Harris, New York Times-CBS vb.) Bush öndeydi ve yarışın sonuna kadar önde kaldı.

[31] William Schneider, "An Insiders' Wiew of the Election", **The Atlantic**, July 1988, s.29-57.

Bu değişim nasıl gerçekleşti? Çok çeşitli yazarların ve yayın organlarının üzerinde anlaştıkları açıklama şu[32]: Dukakis'in önde gittiği dönemde, (haziran ayında) Bush'un kampanya ekibi, Demokrat oldukları halde 1984'te Reagan'a oy vermiş insanlardan oluşan ekiplerle ayrıntılı grup görüşmeleri yaptılar ve Dukakis'in pek de iyi tanınmadığını saptadılar. Ayrıca bu görüşmelerden nasıl bir Dukakis imajının anılan türden seçmenleri uzaklaştıracağını, yani Bush'a çekeceğini belirlediler. Bu Dukakis imajını oluşturmak için yoğun ve teknik açıdan etkili bir kampanyaya giriştiler. Bu kampanyada artık ekonomik sorunların pek yeri kalmamıştı. Bu, negatif kampanya kavramının uç bir örneği idi. Dukakis aleyhindeki TV filmlerinden birinde Boston Limanı'nın kirliliği gösteriliyor ve Dukakis'in hem iş bitiriciliği hem de çevre konularına ilgisi çürütülmüş oluyordu. Diğer bir filmde, hapisaneden izinli olarak çıkan mahkûmlar gösteriliyor. Massachusetts eyaletinde uygulanan infaz sisteminin gevşekliği eleştiriliyordu. Bu sistemden yararlanarak izine çıkan Willie Horton, Maryland'de bir kadına tecavüze kalkmış ve erkek arkadaşını yaralamıştı. Filmin amacı Dukakis'in suça ve suçlulara karşı aşırı gevşek olduğunu anlatmaktı. Diğer saldırı konuları Dukakis'in ölüm cezasına ve kürtajın yasaklanmasına karşı oluşu, okullarda zorunlu bayrak törenini eyalet valisi olarak veto etmiş olması vb. idi. Artık kampanyanın etkili temaları ekonomik ve sosyal sorunlarla ilişkisiz, tutucu değer yargılarını sömüren konulardan oluşmaktaydı. İşin ilginci, yaklaşım tuttu. Dukakis ortalama Amerikalının değerlerine uzak bir aday olarak çizilmekteydi. Dukakis uzunca bir süre pasif kalmayı yeğledi. Saldırıları önemsemeyerek, daha da önemlisi ortaya yakın, ılımlı konumunu koruyarak devam etmeye çalıştı. Gittikçe zayıflıyordu. Çareyi Sasso'yu yeniden kampanyanın başına çağırmakta buldu. Sasso'nun dönüşüyle birlikte dinamik ve agresif bir üslûba geçildi. Bush'un saldırıları karşılıksız bırakılmıyor. Dukakis sosyal sorunlara sahip çıkıyor, liberal gözükmekten eskisi kadar kaçınmıyordu. Bu tavır olumlu bir etki yaptı ve Dukakis yeniden arayı kapamaya başladı. Ancak bu gelişmeye karşın sonuçlar büyük bir farkı ortaya koydu.

Seçim sonrası yorumlarda Dukakis'in kampanyası hayli eleştirildi. Konumunu daha erken netleştirmekten kaçınması, eleştirilere karşı uzun süre sessiz ve pasif kalması, siyasal konumunu merkeze doğru çekmeye aşırı özen göstermesi vb. eleştiri konuları arasındaydı. Örneğin aday adaylarından B.Babbitt'e göre, Dukakis'in çok kullandığı "iyi ücretle iyi iş" sloganı muğlaktı ve ne bir politika ne de bir program çağrıştırıyordu[33]. W.Safire'da, Dukakis'in Texas'lı zengin, tutucu Lloyd Bentsen'i yardımcılığa seçmesinin oyunun kuralına uyduğunu, ancak kendisinin geçmişine göre daha ortaya kaymasının anlamsız olduğunu belirtiyordu[34].

Sözkonusu eleştiriler bu yazıda ele alınan konular açısından hayli yerinde gözüküyor. 1988 Amerikası 1980'lerin ilk yarısına göre daha iyi gözükmekte-

[32] **Time**, November 21, 1988; **Newsweek**, November 21, 1988.
[33] Bruce Babbitt, "The Democrats' Long Road Back", **New York Times**, November 15, 1988.
[34] William Safire, "The Voters', Message", **New York Times**, November 10, 1988.

di, ama yazıda yer yer değindiğimiz birçok sosyal sorun ciddiyetini koruyordu. Özellikle bu nedenledir ki, J.Jackson popülist bir söylemle 1984'e göre çok daha etkili ve başarılı oldu[35]. Jackson bu kez ön seçimlere iyi hazırlanmış ve kapsamlı bir ekonomik yaklaşımla girdi. Popülist söylemi özellikle işsizler ve sıkıntıya düşmüş çiftçiler üzerinde etkili oldu. Beyazlardan sağladığı oylar 1984'tekinin 3 katına ulaştı. Dukakis ise Jackson'a karşı ılımlı bir tavrın temsilcisi olmayı seçti ve ayrıca Jackson'a karşı mesafeli davranmaya özen gösterdi[36].

Dukakis'e yönelik eleştirilerin, son haftalarda sağladığı oy artışı ile de doğrulandığını söylemek yanlış olmaz. Dukakis Bush'la arasındaki farkı son haftalarda "daha popülist, ilerici, liberal bir kampanya yürütmeye başladığında azalttı"[37]. Alt ve orta gelir gruplarına yönelik aktif bir tavra yönelişin oylar üzerinde açık bir etkisi oldu: Kime oy vereceğine kampanyanın son haftasında karar verenlerin yüzde 60'ı Dukakis'i tercih etti[38].

KAMPANYA, KATILIM VE SEÇİM SONUÇLARI

Seçimden birkaç hafta önce yapılan bir kamuoyu yoklamasında nüfusun yüzde 57'si karşılarındaki iki adaydan da hoşnut olmadıklarını belirtiyordu[39]. Gerçi her iki partide de önseçim yarışına birçok aday adayı katılmıştı ve bunların bazıları son aşamaya kalanlara göre farklı açılar da getirmişti. Ayrıca çok sayıda marjinal grup da kendi adaylarını çıkartmıştı, ama bunların geniş ilgi görmesi sözkonusu değildi[40].

Adayların kimlikleri dışında, yürütülen kampanya da bir süre sonra seçmenlere fazla gelmeye başladı. Sorunlardan çok kişiliklerin ve imajların ön plana geçmesi giderek artan bir rahatsızlığa yol açtı. Kampanya ve seçim döneminin olumsuzlukları çok çeşitli noktalardan kaynaklanıyordu. ABD, kapitalist sistemin ideolojik egemenliğinin en güçlü olduğu ülkelerden biri ve başkanlık seçimlerinde "establishment"ı rahatsız edecek herhangi bir kişinin iki ana partiden birinin adayı durumuna gelmesi olanaksız. Ancak bilinen bu sınırın ötesinde de kampanya sürecini olumsuzluğa iten etkenler var. Örneğin basının olayı bir yarışma, hatta at yarışı olarak gören yaklaşımı. Bu ele alış tarzı dikkatleri sorunlardan ve çözüm projelerinden uzaklaştırıyor. Kamuoyunun ciddi ve ayrıntılı bir değerlendirme yerine, olaylara yüzeysel bakışı ikinci bir sorun. Bası-

[35] Bu konuda bkz. Aydın Özcan, "Amerikan Seçimleri Üzerine Gözlemler-Amerika Değişmemeyi Seçti", **Bilim ve Sanat**, Ocak 1989.

[36] **Time**, November 21, 1988.

[37] Mark Green, "Liberalism Didn't Lose the Election", **Washington Post**, November 15, 1988.

[38] **New York Times**, November 10, 1988.

[39] Economist, November 12, 1988.

[40] Örneğin başkanlık seçimi oy pusulasına giren ilk kadın ve ilk zenci olarak Lenora Fulani Yeni İttifak Partisi'nin adayı idi. Fulani, daha çok Jackson'ın tabanına yönelmişti. Ayrıca Demokratik Parti-Minnesota eski senatörü Eugene Mc Carthy Tüketici Partisi'nin adayı olarak seçime katıldı. Sol ve sağ uçta yer alan birçok parti de kendi adaylarını çıkarttılar. **Economist**, November 5, 1988.

nın ve kamuoyunun davranış tarzları adeta birbirini yeniden üretiyor.

Sürekli kamuoyu yoklamalarının seçmen üzerinde sınırlayıcı ve yönlendirici bir etki yapması bir başka sorunu oluşturuyor. Nihayet seçimlerin giderek iletişim araçları kanalıyla yürütülen bir imaj savaşına dönüşmesi de seçmen davranışlarını yönlendiriyor ve seçmenleri çoğunlukla sığ ve yüzeysel konulara çekiyor[41].

Değinilen çeşitli nedenlerin de etkisiyle 1988 seçimine katılma yüzde 50 düzeyinde oldu. Katılma oranı 1950'lerde ve 1960'larda yüzde 60-65 arasında oynamıştı. 1972'de yüzde 55'i biraz aşan katılma oranı 1976, 1980 ve 1984 seçimlerinde yüzde 53 dolayında olmuştu[42].

Oyların kesin dağılımı bilinmemekle birlikte, seçim günü yapılan ve 11.645 kişiyi kapsayan New York Times-CBS araştırması, Dukakis'in mavi yakalı işçiler, işsizler, siyahlar, sendikalı işçiler, alt gelir grupları gibi kategorilerde görece başarılı olduğunu ortaya koydu[43].

Bu araştırmaya göre Bush ve Dukakis'in çeşitli kesimlerdeki oy oranları Tablo 4'te verilmektedir.

Tablo 4
Çeşitli Kategorilere Göre Bush ve Dukakis'in Oy Oranları (%)

		Bush	Dukakis
A)	Mavi yakalı işçi	49	50
	Beyaz yakalı işçi	57	42
	İşsiz	37	62
	Öğretmen	47	51
	Yönetici ve serbest meslek	59	40
	Emekli	50	49
	Sendikalı bulunan hanehalkı	42	57
B)	Erkek	57	41
	Kadın	50	49
C)	Beyaz	59	40
	Siyah	12	86
D)	**Yıllık Aile Geliri (Dolar)**		
	12.500'den az	37	62
	12.500-24.999	49	50
	25.000-34.999	56	44
	35.000-49.999	56	42
	50.000-100.000	61	38
	100.000'den çok	65	32

Kaynak: **New York Times**, November, 10, 1988.

Tabloda görülen kategorilerden siyahlar, işsizler ve yıllık geliri 12.500 doların altındaki ailelerde Dukakis'in oy oranı yüzde 60'ı aşmaktadır. Öte yandan yıllık geliri 25.000 doları geçen ailelerde Bush kesin biçimde öndedir ve gelir düzeyi yükseldikçe Bush arayı açmaktadır. Aynı araştırmaya göre yıllık geliri 25.000 doları aşan ailelerin toplam seçmen kitlesindeki oranı yüzde 60'ın üzerindedir. Seçmenlerin yaklaşık üçte biri ise 25.000 doların altında yıllık gelir sağlamaktadır. Bu tablo yalnızca alt gelir gruplarını hedef alan bir stratejinin başarılı olamayacağını, orta gelir gruplarını da etkileyecek bir söylemin ve kampanyanın gerekli olduğunu gösteriyor. Ayrıca bireycilik, rekabet, kazanma, zenginlik gibi kavramların çok güçlü olduğu bir ideolojik çevrede, yeniden dağıtıcı politikaları orta gelir grubu içinde bile kuşkuyla, hatta olumsuz karşılayanlar az olmuyor. Bugünkü koşullar sürdükçe, sözkonusu ideolojik ortamın değişmesini beklemek zor. Dolayısıyla gelecek başkanlık seçiminde de 1988'e benzer bir kampanya dönemi yaşanabilir. Ancak 1990'ların başında doğabilecek bir ekonomik durgunluk, 1992 seçimini daha içerikli ve ilginç kılabilir.

[41] **Time**, November 14, 1988.

[42] **Economist**, November 12, 1988. Katılım oranının düşüklüğü ile ilgili bir noktaya değinelim. ABD'de katılım oranı hesaplanırken kullanılan oyların sayısı 18 yaşını doldurmuş tüm nüfusa oranlanıyor, halbuki bu nüfusun bir bölümü seçmen niteliğinde olmayabiliyor. Çoğu ülkede katılım oranı seçmen niteliğini kazanmış olanların yüzde kaçının oy kullandığını gösteriyor. Bu yoldan hesaplandığında, katılım oranı ABD'de de birkaç puan daha yüksek çıkabilir. Warren J.Mitofsky and Martin Plissnek, "Low Voter Turnout? Don't Believe It", **New York Times**, November 10, 1988. Böyle bir düzeltme sonucunda bile ABD'nin katılma oranı çoğu ülkeye, bu arada Batı Avrupa ülkelerine göre düşük kalacaktır. Örneğin İngiltere'deki son seçimde katılma oranı yüzde 75'tir. Fransa başkanlık seçiminin ikinci turunda bu oran yüzde 84'tü. İsveç ve Batı Almanya'da genellikle yüzde 90 oluyor. **Economist**, October 22, 1988

[43] **New York Times**, November 10, 1988.

(Federal) Alman Kentleşmesinde Konut ve Türk Sorunu

*Özer Bostanoğlu**

I. GİRİŞ

"Konut Sorunu", insanın yeryüzündeki varoluş serüveninin, başından beri ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ağaç kovuklarında, mağaralarda, sonra kendi yaptığı dal-çerçöp yığını barakalarda, kulübelerde yaşayan insanoğlu, daha da sonra kullandığı malzemeyi taştan ve topraktan seçerek ve işleyerek daha sağlam, kalıcı evler yapmıştır. Romalılar döneminde çimento, tuğla kırıntısı ve lâv taşı karışımından oluşan betonla, malzeme açısından konut sorununun çözümü konusunda bir adım daha atan insan, 18. yüzyıl sonlarında İngiltere'de başlayan sanayi devrimi ile, malzeme ve teknoloji iyileştirimleri olanağını elde etmiştir.[1]

Ancak malzeme ve teknoloji alanındaki buluşlar, sürekli ve hızlı bir şekilde artan dünya nüfusunun çoğunluğu için konut sorununun çözülmesine yetmemiştir. Özellikle 19. yüzyıl boyunca sanayileşmeye başlayan Batılı ülkelerde şehirler hızla büyümüş; tarımdan geçinemeyen insanların kentlere akması, konut sorununun daha da başedilmez boyutlara varmasına neden olmuştur. (Tekelci) Kapitalizmin ilkel sermaye birikimi dönemine rastlayan bu çalkantılar sırasında konut sorunu, özellikle şehirlere yeni gelen yoksul göçmenlerin sorunu olmuştur. Hayatta kalabilmek için gündelik iş ve ücret peşinde koşan bu insanlar, genellikle, kötü kümelenmiş, kötü inşa edilmiş, kötü bakılmış, kötü havalandırmalı, rutubetli ve sağlıksız konutlarda, kişi başına çok yetersiz alan

* *Yüksek Şehir Plancısı, ODTÜ-CP doktora öğrencisi.*

[1] 1820 yılında Portland çimentosu; 1854'te demirle donatılmış beton döşeme patentleri alınmıştır. 1855'de ise İngiliz Simmons, Inn Fields'de betonarmenin ilkel olarak uygulandığı bir bina yapmıştır. Bkz. Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü (2. Baskı)**, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayını, No.A-2, 1979 (1975), ss.86-87, 133-134.

miktarlarıyla yetinmek ve çoğu kez de bir odada en azından bir aile olarak barınmak durumunda kalmışlardır.[2]

Bu tür fiziksel ve mekânsal koşullarda yaşamanın doğal sonucu olan solunum yolları hastalıkları, yüksek ateş, tifo, kolera gibi salgın hastalıkların[3] yarattığı korku ve endişedir ki, politik huzursuzlukların etkisiyle de birleşince, Batılı ülkeler kent yönetimlerini konut sorunu konusunda daha fazla araştırma yapmaya, düşünmeye ve kent planlama konusunu önemsemeye zorlamıştır. Bir başka söyleyişle, (kent) planlama, sanayileşmenin yarattığı kentsel (konut) sorunlar(ıy)la başedebilmek için geliştirilmiştir.

Batılı ülkeler, birinci hattâ ikinci sanayi devrimlerini gerçekleştirip, (kent) planlama alanında önemli bir birikim ortaya koydukları ve Üçüncü Dünya ülkelerine planlama teori ve pratikleri ihraç ettikleri halde, 20. yüzyılın son onyılına girerken, Birinci Dünya'da bugün, bir "yeni konut sorunu ya da krizi"nden söz edilmektedir. Bu paradoksal durum nasıl açıklanabilir, gerçekte nedir? Biz de bu çerçevede, "(yeni) konut sorunu" konusuna, F. Almanya bağlamında eğilmeye çalışacağız. Önce bu ülkedeki planlama gelişimine bakalım.

II. ALMANYA'DA (KENT) PLANLAMA(SI)NIN GELİŞİMİ

Almanya, Batılı ülkeler içinde sanayileşmesine İngiltere, Fransa ve Belçika'dan sonra ve geç olarak başlaması ile dikkat çekmiştir. Dünya nüfusunun 906 milyon, Avrupa nüfusunun 180 milyon kadar olduğu, dünyada bir tek Londra'nın milyon nüfus sınırına yaklaştığı 1800 yılında, Almanya hâlâ bir tarım ülkesi idi ve sanayileşmeye ancak 1850 yıllarından itibaren başlayabilmişti. 1850 yılında ise Paris bir milyona, Londra iki milyona ulaşmıştı. 1750-1850 arası, Avrupa büyükkentlerinin nüfusu on kat artar; İngiltere ve Galler ülkesi vatandaşlarının % 50'sinden fazlası 1851 yılında şehirlerde yaşarken, Almanya kentli nüfusunun bu orana erişmesi ancak 1900 yılında gerçekleşebilmiştir.[4]

Ne var ki geç başlayan Alman sanayileşmesi, çap ve hız bakımlarından, bütün dünya ekonomi tarihinde eşi görülmemiş bir olaydır. 1848-1873 arası gelişmenin başlangıç, 1910 yılı dolayları zirveye ulaşma dönemleri olarak tanımlanmaktadır. 100 yıl önceki İngiltere'de dokuma endüstrisinin oynadığı gelişme motoru rolünü, Almanya'da demiryolu ağı yapımı oynamıştır. 1847'de Ruhr havzasındaki ilk demiryolu hattının yapımını izleyerek, 1849'da ilk büyük kömür-demir sanayi kompleksi kurulmuş ve 1910 yılına gelindiğinde Almanya, demir ve çelik ihracatında İngiltere'yi geçmiştir.[5]

Sanayileşmedeki bu muazzam hız ve çap, kendisini, Alman kentleri ve kent-

[2] Friedrich Engels, **Die Lage der arbeitenden Klasse in England (3. Baskı)**, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980 (1973), s.94.

[3] **A.g.e.**, ss.119-122.

[4] Giorgio Piccinato, **Staedtebau in Deutschland 1871-1914: Genese einer wissenchaftlichen Disziplin** (Tercüme: M. Peterek), Braunschweig; Wiesbaden: Vieweg, 1983, s.22.

[5] **A.g.e.**, s.26.

leşmesinde de, doğal olarak göstermiştir. Alman Imparatorluğu'nun kurulduğu 1871 yılı dolaylarında sadece 8 şehrin nüfusu 100.000 kişiyi geçmiş bulunurken, kırk yıl sonra 1910'larda bu şehirlerin sayısı 48'e ulaşmıştı. Buralarda yaşayan kentlilerin toplam İmparatorluk nüfusu içindeki payları ise % 4.8'den % 21.3'e çıkmıştı. Aynı dönem içinde İmparatorluk nüfusu 41 milyondan 65 milyona (% 58.1'lik bir artışla) yükselirken, 5.000'den fazla nüfuslu yerlerde yaşayan kişilerin sayısı 9.7 milyon yerine, 31.7 milyon (% 228.8'lik bir artışla) olmuştu.[6]

Bu arada iç ve dış göç hareketleri, önemli ölçüdeki yerdeğiştirme oluşumları olarak dikkat çekmekte idiler. 1880-1907 yılları arasında yaklaşık 675.000 kişi Ren havzasına gelirken, 610.000 kişi de Westfalya yöresine göç etmiştir. 1880'li yıllarda Amerika'ya serbestçe girişin bazı kayıtlarla kısıtlanması, Almanya içinde, sanayileşen bölgelere doğru bir göç eğilimine ve hareketine yolaçmıştır.[7]

Almanya, 1870'lerden önce, pekçok prenslik, kontluk ve dükalıklar hâlinde örgütlenmiş, dağınık bir kentler (yönetim) sistemine sahip idi. 1681-1648 yılları arasındaki Otuzyıl Savaşı'ndan sonra, büyükkentlerin çoğu, savaş sonucu ortaya çıkan 200'den fazla devlete başkentlik ("Residenzstaedte") yapmak üzere geliştirilmiş ve yeniden-yapılmıştır. Bu etkinlikler sırasında örnek alınan şehir ise, Paris'in güney-batısında XIV. Louis tarafından 1670'li yıllardan başlayarak yaptırılan Versailles saray-kenti olmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda göreli olarak yerinde sayan bir kentli nüfusa sahip Almanya'da, (yönetim) kentler(in)deki mahkemelerin varlığı, en azından bu nedenle bir yeni bölgenin yapımını teşvik etmiştir. Yöneticiler bu alanlardaki yol düzenlemelerini yaparken, bazı kereler, birörnek konut tasarımları kullanmışlardır. Sonuçta da, Kassel, Karlsruhe ve Mannheim gibi kentlerde örnekleri görülen etkileyici meydanlar, yollar ve parklardan oluşan barok planlamalar ortaya çıkmıştır.[8]

Ortaçağdan başlayarak gelişen ve gelenekleşen çeşitli kentlerdeki yerel yönetim pratikleri bağlamında, Almanya'daki kent yöneticileri, kentsel topraklara kamu adına sahip çıkarlar ve bu toprakları, gerekirse, kiralarlardı. Bu toprak hukuku sayesindedir ki, Alman kentleri, yeni geliştirilecek bölgelerin yapılaşmasında zorluk çekmezler ve denetim olanağını ellerinde bulundururlardı. Ancak, 18. yüzyıldaki Alman Aydınlanması sözcülerinin, hakları güvenceye alınan, eşit ve özgür bireylerden oluşan bir toplum talepleri, prenslerin mutlak egemenlik savlarına bir karşı-çıkışı beraberinde getirmiştir. İlk olarak da Prusya kralları, batıdaki Ren yerleşmelerindeki ekonomik gelişmeden elde ettikleri kazançlardan etkilenerek, bireysel toprak mülkiyeti taleplerine bir karşılık olmak üzere, "genel toprak hukuku" ("Allgemeines Landrecht") yasasını 1794'te çıkarmışlardır. Ancak bu yasa, toprakta özel mülkiyeti tanımasının yanısıra, toprağa kamu adına müdahale hakkını da saklı tutmuş ve devletin yerel yürütme organlarının ("Polizei") yetki ve görevlerini daha açıklıkla tanımlamıştır. Böylelikle bu

[6] Jürgen Reulecke, **Geschichte der Urbanisierung in Deutschland,** Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1985, s.68.
[7] **A.g.e.,** ss.71-73.
[8] Anthony Sutcliffe, **Towards the Planned City,** Oxford: Basil Blackwell, 1981, s.1

görevliler, "düzdizim çizgisi"ni ("Fluchtlinie") ve kentlerin içindeki ve çevresindeki kamusal kullanışlar için alan stokunu belirleme yetkisine kavuşmuşlardır.[9]

Ancak bu çabalar da, bu kez, kent yönetimlerinde yeni bir görev ve yetki dağılımı karışıklığına yolaçmıştır. Yerel halk tabakalarından seçilerek oluşturulan belde yönetimleri, bu son durumda, merkezî devletin yerel organları ile görev ve yetki paylaşımında karşıkarşıya gelmişlerdir. Bu karışıklığı düzeltmek için, 1808 tarihli Prusya Şehir Yasası ("Staedteordnung") çıkarılmış ve seçilmiş belde yönetimleri güçlendirilmeye çalışılmıştır. Berlin ve Potsdam polis yetkilileri hariç, diğer kentlerdeki polis yetkilileri, yerel yönetimlerin kontrolüne girmişlerdir. Şehir Yasası ayrıca, her belediyenin, kentin fizikî formu, yol kaplanması, kanalizasyonu ve kamusal yollarının bakımından sorumlu olacak bir yapım komitesi ("Baudeputation") oluşturmasını ve 10.000'den fazla nüfuslu belediyelerin, bir imar yetkilisi ("Baurat") görevlendirmesini vâzetmiştir. Böylelikle yerel mekânsal gelişmeler, eskisinden daha fazla olarak, yerel makamların denetimine ve yönlendirmesine açık hâle gelmişlerdir.[10]

1850'li yıllardan itibaren hız kazanan sanayileşme, Almanya'nın kentsel yapı ve dokularında önemli değişiklikler yaratmıştır. Ancak bu arada anımsanmalıdır ki, Almanya (kent) planlama otoritelerinin önünde önemli bir örnek vardır: İngiltere.[11] Bu örnekten de yararlanma olanağına sahip olan Alman bilimcileri, kent planlamayı sistemli bir bilimsel disiplin düzeyine yükseltmişler ve kamu eliyle planlama yöntemlerinin varlığına ve olabilirliğine dikkat çekmişlerdir. 1871'de Prusya liderliğinde birliği kuran Almanya'da önceleri göreli bir anayasal yönetim şekli benimsendikten sonra, 1871-1879 arasında liberal reformlar yapılmış, yasalar sadeleştirilmiş, basın özgürlüğü ve yerleşme yerinin serbestçe seçimi, işyeri açma serbestisi, 1783'de beldeler otonomisi getirilmiştir. 1879 ekonomik krizden sonra ise Bismack'ın politikasındaki değişikliklerle birlikte (1878 Sosyalistler Yasası), özgürlüklerin kısıtlanması ve toprak sahibi sanayicilerin yönetim üzerindeki etkileri artmış ve "kuvvetli devlet" felsefesinin etki-

[9] **A.g.e.**, s.11.

[10] **A.g.e.**, ss.11-12; Ayrıca bkz. Rolf Krumsiek, "The Self-Administration of Communes in the Federal Republic of Germany", **International Review of Administrative Sciences,** Cilt 47, no.3, 1981, (ss.264-270), s.264.

[11] İngiltere'de 1830'lu yıllardan başlayarak sanayi merkezi kentlerdeki kötü yaşama ve barınma koşullarına ilişkin, oldukça çok sayıda araştırma ve inceleme yayınlanır. Bunlar arasında, Engels'in de yararlandığı, James Ph. Kay'ın: **The Moral and Physical Condition of the Working Classes employed in the Cotton Manufacture in Manchester** (2. Edi.) 1832; **Reports of the Factory Inquiry Commissioners,** 1833; **Reports of the Inspector of Factories; Reports of the Children's Employment Commission 1863-1867; Public Health Reports of the Medical Officer of the Privy Council (1840-1870);** W.P. Alison'un, **Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns,** Edinburgh, 1840; Edmund Chadwick'in **Report on the Sanitary Conditions of the Labouring People,** 1842; **First Report of the Commissioners for Inquiring into the State of Large Towns and Populous Districts,** 1844; ve **Second Report (...),** 1845 (ki sayılan son üç yapıt, ilk kent planlama yasası olarak kabul edilen 1848 tarihli Kamu Sağlığı Yasası'nın ("Public Health Act") temelini oluştururlar) gibi çalışmalar sayılabilir. Bkz.: Piccinato, **a.g.y.,** s.139 (Dipnot 39); Engels, **a.g.y.**

leri, kent yapılarında ve kentleşme kuramlarında da görülmeye başlamıştır. 1890 yılında sendikalı işçi sayısı 227.000 iken, 1913'de 2.5 milyona çıkmış; sanayiciler de kendi örgütlenmelerini kurmuşlar ve işçi hareketine karşı önlemlerini almışlardır. 1905-1910 yılları arasında askerler birçok kereler işçilere saldırmış, 1914'te de hükümetin izlediği savaş politikası, sosyalistler tarafından da destek görmüştür. Bu kuvvete ve güce yönelik politika, kent planlama kuramcılarını da etkilemiş ve daha önce İngiltere'deki planlama önlemlerine yolaçan toplumsal ve insancı yakınmalar, Alman planlama çevrelerinde sadece tekil boyutlarda kalmış ve sorunlara çözümler, kent planlamanın teknik düzeylerinde aranmıştır.[12]

Kırdan kentlere göç sonucu kentlerdeki nüfus hızla artmıştır. İmparatorluk başkenti Berlin'in nüfusu 1875'te bir milyon sınırına dayanmış, Hamburg, Breslau 200.000 üstündeki, Dresden ve Münih de bu nüfusa yakın kentler olarak dikkat çekmişlerdir. Sanayi kuruluşlarının kendilerine yerleşme yerleri olarak büyükkentleri seçmeleri, buralardaki toprak ve konut fiyat ve kiralarının daha da yükselmesine neden olmuştur. Konut isteminin bu kentlerde yeterince doyurulmamasının birkaç sebebi bulunmaktadır:

a) 19. yüzyılın ilk yarısında, köleliğin kaldırılmasından sonra gündeme gelen kırsal toprak mülkiyeti reformunun uzun süre gerektirmesi ve bu süreç boyunca, kent(ler) çevresindeki köylü mülkiyetindeki çokküçük parçalı toprakların, kent(ler) gelişmesine ve dolayısıyla yeni konut yapımına elverişli olmaması;

b) Ortaçağdan kalan kent surlarının varlığı (1815'ten sonraki Alman devletleri bütünleşme süreci, yeni surlar yapımını önlemiş, ama varolan surları pek az kent ortadan kaldırmıştır);

c) Konut yapımının örgütlenmesinde karşılaşılan güçlükler, ki bunların başında konut yapımı sermaye pazarının özgül durumu gelmektedir. Şöyle ki, İngiltere'de 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl ortalarına kadar geçen sürede, konut yapımında çok sayıda küçük sermayeli yatırımcı pazarda yerini almış iken, Almanya'da 19. yüzyılın ortalarına değin kural olan bu yerel, küçük ölçekli konut girişimciliği, bu tarihten sonra eski önemini yitirmiştir. Birleştirilmiş bir sermaye pazarında, ticaret ve sanayi grupları ile pay kapma yarışına giren Alman konut sektörü, İngiltere'de 18. yüzyıl sonlarından başlayarak gelişen yapı topluluklarına da sahip değildi. Dolayısıyla, özellikle konut arsalarının küçük ölçekli konut yapımcılarına temini işinin örgütlenmesini, bazı büyük yatırım bankaları ile çalışan, büyük parasal güce sahip arsa ve yapı şirketleri ("Terraingesellschaften", "Baugesellschaften") üstlenmişlerdir. Bu durum da, kısıtlı kentsel arsa pazarında önemli ölçüde yerel yönetim baskısının olmadığı hâllerde, tekelleşen arsa şirketlerine arsa fiyatlarını istedikleri gibi belirleme olanağını sağlamıştır.[13]

Böyle bir arsa pazarı ve yapımcı kompozisyonu temelinde ve kentlere akan

[12] Piccinato, **a.g.y.**, ss.30-32.
[13] Sutcliffe, **a.g.y.**, ss.13-15.

yığınların varlığı da gözönünde tutulduğunda, 19. yüzyıl kapitalizminin kentlere düşen gölgeleri olan "kira kışlaları"nın[14] ortaya çıkışları şaşırtıcı olmamaktadır. Almanya'nın birçok kentinde tek-odalı konutlar güncel konutlanma standardı olmuşken ve bunlarda, ayrıca, paylaşma, alt-kiralama olguları da gözlemlenirken, Berlin, çok-katlı yapılaşmada başı çekmeye başlamıştır. Kentin dış mahallerinde 1820'lerde başlayan yoksul işçiler için spekülatif "aile konutları" ("Familienhaeuser") inşası, 1840'larda bir avlu çevresinde dört yandan yükselen apartman tipi yapılarla (kira kışlaları ile) yeni bir görünüme bürünür. Bunları, kent merkezlerinde, orta sınıflar için yapılan "kira evleri" ("Mietshaeuser") izler. Bir yapı arsasına düşen insan sayısı 1815'te otuz iken, 1840'da kırka ve 1861'de kırksekize çıkar. Yüzyılın ortalarından sonra apartman tipi yapılaşma, öteki büyük Alman kentlerine de yaygınlaşır. Küçük Alman kentlerinde bile iki-, üç-katlı ve 4, 6 ya da daha fazla aileyi barındırmak üzere "kentli konutlar" ("Bürgerhaeuser") yapılır.

Fizik özellikleri belirtilen konut sorununu ağırlaştıran bir diğer önemli yön, teknik altyapı eksiklikleridir. Yetersiz su ve kanalizasyon hizmetlerinin mevcudiyeti, salgın hastalıkların kentlerde hızla yayılmasının temel nedenidir. 1831-1832 yılındaki ilk Avrupa kolera salgını ve 1840'lardaki ikinci kolera salgınının politik huzursuzluklarla birleşmesi, büyük sanayi kentlerindeki yetkililerin bu konuya eğilmesine yolaçtığı hâlde, arzu edilir düzeyde bir altyapı iyileştirmesi, yüksek yatırım maliyeti nedeni ile gerçekleştirilememiştir. 1842 Hamburg yangınından sonra bu kentin yeniden yapımı sırasında bir kanalizasyon sisteminin de yapıldığı ve bu örneği 1850, 1860'larda Frankfurt ve birkaç kentin izlediği görülmüşse de, bu alandaki gelişme, İngiliz deneyimindeki düzeye ulaşamamıştır. Yaklaşık 20 yıllık bir zaman farkı ile İngiltere deneyimine yetişilmeye çalışılmıştır. Bu geriden gelişin bir diğer nedeni de, altyapı alanındaki mühendislik bilgisinin, dolayısıyla, "know-how"ın yetersizliği olmuştur. Teknik gelişme ve hijyen alanındaki araştırmalar, Virchow ve Koch gibi doktorların ve kent yönetimlerine yakın toplum reformcularının katkısıyla, kanalizasyon alanında önemli ilerlemeler kaydedilmeye başlamış ve 1885/1886'da Berlin'deki tüm parsellerin % 90'ı yenilenmiş kanalizasyon sistemine bağlanmıştır.[15]

İçmesuyu alanındaki kentsel yatırım gelişmesi de oldukça geç başlamıştır. Toplam Prusya halkının % 60'ının içme ve kullanma suyu gereksinimini, 19. yüzyılın sonuna değin, (mahalle) çeşmeleri, sarnıçlar ve doğal su kaynakları karşılamıştır. 1860'lardaki su yatırımlarının nedeni, Hamburg 1842 yangınında olduğu gibi, ya yangınlar için su gereksinimi, ya da 1852/1853 Berlin, 1854 Altona ve 1858 Magdeburg yatırımlarında olduğu gibi, özel girişimcilerin, kentsel su yapılarını ve işletmelerini, kâr etme beklentisi ile kurmaları olmuştur. 1870'e değin Prusya'da sadece 12 kentte bir merkezî su sistemi bulunurken, artan bi-

[14] Aynı, s.15; Ayrıca bkz.: Özer Bostanoğlu, "Türkiye'den Federal Almanya'ya Yönelen Dışgöç Hareketi ve Yarattığı Mekânsal Oluşumlar". **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 4, Aralık 1987, (ss.89-106), s.102.

[15] Reulecke, **a.g.y.**, ss.56-59; Sutcliffe, **a.g.y.**, ss.15-16.

linçlenme sonucu, 1870-1875 arasında 18 kentte daha su dağıtım sistemleri kurulmuştur.[16]

Bir diğer altyapı meselesi de yol ve ulaşımdır. Sanayi kuruluşlarının artan ölçüde büyükkentler çevrelerindeki göreli olarak ucuz (tarımsal) topraklar üzerinde yerseçmeleri sonucu, bu kuruluşlarda çalışan işçilerin, işyerlerine ulaşım meseleleri gündeme gelir. İşçiler için bu işyerleri yakınında yerleşmeler oluşturmak, büyük yatırımlar gerektirdiğinden, ancak çok büyük firmaların altından kalabilecekleri bir girişimdir. Diğer kuruluşlar ve bunların işçileri için ise, tek seçenek, önceleri atlı omnibus, atlı tramvay, fayton, daha sonraları da banliyö hatları, tramvaylar, metro, vb. gibi kamu ulaşım araçlarının ucuzlatılarak kitleselleştirilmesi ve bu suretle kentlilerin hareketlilik yarıçaplarının büyütülmesidir. Bu, aynı zamanda, konuta elverişli yeni alanların imara açılması yoluyla, kentlerdeki toprak stokunda ve konutlanmada ucuzlamalar yaratacaktır.[17]

Görülmektedir ki, hızlı sanayileşme, kentlerdeki büyük nüfus yığılması, kentsel konut stokunun bu nüfusa yetmemesi, kentsel arsa spekülasyonu, özellikle yoksul kentlilerin, işçilerin barındırılmasının çeşitli spekülatif biçimleri ve konut piyasasındaki kapitalist girişimci örgütlenmeleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında Alman kentleşme ve kent planlamasını önemli ölçüde belirleyen oluşumlardır.

Bu gelişmelerle birlikte, 1870'li yıllardan başlayarak Reinhard Baumeister'in "Stadterweiterungen in technischer, baupolizeilicher und wirthschaftlicher Beziehung"u (1876) ("Teknik, Yapı Polisliği ve Ekonomik Açıdan Kent genişletimleri"), Camillo Sitte'nin "Der Staedtebau nach seinen künstlerischen Grundlagen"i (1889) ("Sanatsal Temelleri Yönünden Kent Planlama") ve Joseph Stübben'in "Staedtebau"su (1890) ("Kent Planlama"), Theodor Fritsch'in "Die Stadt der Zukunft (Gartenstadt)"ı (1896) ("Geleceğin Kenti (Bahçekent)") yayınlanır. Theodor Goecke ve C.Sitte, 1904 yılından başlayarak, "Der Staedtebau" ("Kent Planlama") süreli yayınını çıkarmaya başlarlar. 1886 ve 1901 yıllarındaki "Toplumsal Politika İçin Birlik" toplantılarında, konut sorununun çözümü için geniş tartışmalar yapılır. Rudolf Eberstadt [ki "Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungsfrage" (1909) "Konut ve Konut Sorunu Elkitabı"nın yazarıdır]. C.J. Fuchs, A.Wagner gibi tanınmış ekonomistler toprak spekülasyonu, kira kışlalarına karşı ve daha iyi yapılaşma düzenlemeleri için mücadele verirler. 1902'de kurulan "Alman Bahçekent Hareketi" de konut ve toprak reformcularına katılır. Ayrıca, 1870'li yıllardan beri yerel olarak örgütlenmiş olan kiracılar, 1900 yılında, "Alman Kiracı Birlikleri Federasyonu"nu kurarlar. Bu arada ev ve kentsel toprak sahipleri de boş durmazlar kuşkusuz ve 1879'da "Alman Ev ve Toprak Sahipleri Birlikleri Merkez Federasyonu"nu oluştururlar.

Aslında konut ve toprak sahiplerinin örgütlenmişliği eskidir ve Almanya'daki

[16] Reulecke, **a.g.y.**, ss.59-61.

[17] Dirk Schubert, "Wohnungsreform und Bodenspekülation", (içi.) **Lesebuch zur Wohnungsfrage** (Edi.: Hartmut Frank, Dirk Schubert), Köln: Pahl-Rugenstein Verlag, 1983, (ss.43-68), s.44.

kentsel yapılar örgütlenmesinin de temel dayanaklarından birisine işaret etmektedir. 1845 yılında Ren eyaletinde, 1850'den başlayarak da Prusya'nın geri kalan bölgelerinde uygulamaya konan "Üç-Sınıflı-Seçim Sistemi" ("Dreiklassenwahlrecht"), beldelerdeki vergi ödeyenlerin maddî katkılarını gösteren bir listenin hazırlanıp, herbiri, bu listenin toplam vergi gelirlerinin üçte birini sağlayan üç gruba bölünmesini öngörmektedir. Her grup da daha sonra kent temsilciler konseyinin ("Stadtverordnetenversammlung") üçte birini seçerlerdi; ancak seçilenlerin en azından yarısının ev sahibi olması gerekiyordu. Bu seçim sisteminin bellibaşlı işlevi, yerel kentleşme ve dolayısıyla konut sorunu hakkındaki görüşlerini, yönetimlere kabul ettirmelerini kolaylaştırması idi.[18] Düzdizim çizgisine, sağlamlık, yangından korunma, estetiklik ve sağlıklılık ölçütlerini belirleyen yerel yapı yönetmeliklerine uymanın yanısıra, konut ve (kentsel) toprak sahiplerinin isteklerinin kentsel mekânı büyük ölçüde belirledikleri görülüyordu. Nitekim bundan dolayıdır ki, Berlin'de kira kışlaları, Hamburg'da terastipi yapım tarzı ve Bremen'de Bremen evi tipi ortaya çıkabilmiştir.

Bu arada kentsel büyüme ve saçaklanmaların bölgesel mekânsal düzlemde iki farklı türde gelişmeye yolaçtığı görülmüştür. Bunlardan birincisi, geleneksel olarak merkez işlevi gören yerleşmelerin -yönetim, ticaret, imâlat ve kültür merkezleri kastedilmektedir- genişlemeleri ve çevrelerinde oluşan bir banliyö ringi ile kuşatılmaları olmuştur. (Büyük) Berlin gelişmesi bu tipe örnektir. İkinci tür gelişme ise "Konurbation" tipi, yani merkezsiz kentsel eklenmeler zinciri olarak gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesine değin Almanya'da iki önemli bölgesel büyüme kutup gelişmesi gözlemlenmiştir: Berlin ve Ruhr bölgeleri. 1912'de çıkarılan "amaç-birliği-yasası" ("Zweckverbandsgesetz") ile Berlin ve çevresindeki yerleşmeler bir büyük planlama bölgesi hâline getirilmişlerdir. Birlik, mekânsal yapılaşmayı bölgesel ölçüde denetlemekle yükümlü idi. Bu girişim, 1885'den beri devam eden dağınık yerleşmelerin birleştirilmesi ("Eingemeindung") girişimlerinin bölgesel ölçekte ilk örneği olarak görülebilir.[19]

Almanya'da, 19. yüzyıl üçüncü çeyreğinden sonra hız kazanan ve yukarıda özetlenmeye çalışılan kentsel gelişmeler, kent yönetimlerinin, olaylara müdahalesine olanak tanıyacak yasal çerçevelere gereksinim duymalarına neden olmuştur. Bu amaçla Prusya'da çıkarılan yasaların ilki, 1874 tarihli "kamulaştırma yasası"dır ("Enteignungsgesetz"). İkincisi, 1875 yılında çıkarılan "düzdizim çizgisi yasası" yâ da "yol hatları yasası"dır. ("Fluchtliniengesetz"). Son yasa, belediyelerin kent genişletme planları yapmalarına cevaz verdiği gibi, yeni yapılacak yolların yapımından doğan harcamalara, yola cephesi olan arsa sahiplerinin de katılacağını düzenlemesi ile tanınmaktadır. Prusya'dan önce Baden'de (1869) ve Württemberg'de (1872) bu yasayı andıran yasalar çıkarılmıştır. Diğer eyaletlerde de 1880'li yıllardan itibaren benzer yasalar yürürlüğe konmuştur. Prusya yasalarının ve uygulamalarının tüm Almanya çerçevesinde özel

[18] Sutcliffe, **a.g.y.**, s.17; Schubert, **a.g.y.**, s.46; H. Preuss, **Die Entwicklung des Deutschen Staadtewesens (Cilt 1)**, Leipzig, 1906.

[19] Reulecke, **a.g.y.**, ss.78-84.

bir önem ve yol göstericiliği olduğu açıktır. Nitekim Berlin, mekânsal yapılaşmada, birçok Alman kenti için örnek oluşturmuştur. Prusya hükümetinin istediği üzerine, James Hobrecht tarafından yapılan Berlin yapılaşma planı ("Bebauungsplan") (1862'de yayınlanır), 25-30 metreye varan genişlikteki caddeleri ve yoldan tasarruf amacıyla çok büyük tutulan ada boyutları ile (200 m × 300 m ya da 200 m × 400 m gibi), ünlü kira kışlalarının doğuşu için gerekli tasarımsal temeli sağlamıştır. Berlin planlaması, 1860 sonu ve 1870'ler başındaki kentsel yapım patlaması sırasında, birçok kent tarafından örnek alınmıştır.[20]

1890'dan sonra elektrikli tramvayın kentsel mekâna girmesi ve Almanya'daki hızlı ekonomik gelişme sonucu ortaya çıkan orta sınıfların talebi ile, gündeme, kent çevrelerinde düşük yoğunluklu konut alanlarında yerleşme örüntüsü gelir. Bu olgu, kent merkezlerindeki toprak spekülasyonu ile birleşince, bu kez, Baumeister, Stübben ve önce Altona, sonra da Frankfurt'da belediye başkanı olan Adickes gibi kuramcı ve uygulamacıların öncülüğü ile geliştirilen "basamaklandırılmış yapılaşma düzenlemeleri" ("Abgestufte Bauordnungen, Staffelbauordnungen") Alman kentlerinde yaygınlık kazanır. Buna göre, kent merkezleri yoğun ve yüksek kullanılacak, çevreye gittikçe yükseklik ve yoğunluk azalacaktır.[21]

1900 yılında Saksonya parlamentosunda kabul edilen "genel yapı yasası" ("Allgemeines Baugesetz"), kentsel makamlara, varolan ve yeni yapılaşacak alanlardaki her türlü altyapı, üstyapı gelişmelerini denetleme ve belirleme yetkisini vermesi ile yeni bir çığır açar ve bu düzenleme de hızla diğer eyaletlere yaygınlaşır. Bunun tek istisnası, her çeşit toplumsal yeniliğe karşı çıkan tutucu bir meclise sahip Prusya olmuştur.[22]

Geç 19. yüzyıl sonu ile I. Dünya Savaşı'na değin geçen dönemde Alman (kent) planlamasının evrimine bakıldığında söylenebilecek söz, planlama kuram ve uygulamasının, büyük ölçek, merkezî hükümet (devlet) ile toprak ve sermaye sahipleri arasındaki uzlaşma temeli üzerinde ve kentsel yapı ve hizmetlerin gerçek tüketicisi emekçiler ve/ya da düşük-ücretli mülksüz beyaz-yakalılar çoğunluğunun iradeleri dışında gerçekleştiğidir. 1900 yıllarında İngiltere'den ithâl edilen "belediye sosyalizmi" teriminin bayağı yaygınlık kazanması bile, kentsel planlama ve büyümeyi denetleme mekanizmalarının, politik çelişkiden ziyade, teknolojik ve yönetimsel evrimin ilerlemiş aşamalarından doğduğu ve oluştuğu gerçeğini gizleyemez.[23]

III. ALMANYA'DA YENİ (?) KONUT SORUNU

Her ne kadar Almanya'daki kentsel gelişmelerin ve kent planlama kuram ça-

[20] **A.g.e.**, ss.87-88; Sutcliffe, **a.g.y.**, ss.18-21.
[21] Sutcliffe, **a.g.y.**, ss.28-32.
[22] **A.g.e.**, ss.33-34.
[23] **A.g.e.**, s.36.

lışmalarının somutlaştığı yerler kentler ve özellikle büyükkentler olmuşsa da, kuşkusuz bu gerçek, bir başka gerçeğin yoksayılmasına yol açmamalıdır, o da kır ve/ya da köylük alanlar ve yapılarla ilgili endişelerin varlığıdır. Nitekim bunun farkında olanlardan "Toplumsal Politika İçin Birlik" grubu, daha 1886'da "iç-kolonizasyon" meselesi ile uğraşmaya başlamıştır.[24] Yine 1886'da Batı Prusya için İlk Prusya yerleşme yasası çıkarılmıştır. İç-kolonizasyon, hem köylü kitlelerine yeni yerleşme alanları sağlayacak, hem kırdan kaçışı engelleyecek, hem de (istenmeyen) Slav unsurların içerilere girişini engelleyecektir. 1914'e değin, bu "toprağın Germenleştirilmesi" politikası için yaklaşık bir milyar altın marklık harcama yapılmıştır.[25]

Fakat doğal olarak konut sorunu denince akla kentlerdeki yoksul tabakaların karşılaştığı barınma güçlükleri gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı'na kadarki gelişmesini, kent planlama gelişmeleri ile birlikte görmeye çalıştığımız konut sorunu, Savaş'tan yenik çıkan Almanya'da, daha da ağırlaşmış bir biçimde devam etmiştir. 1905 yılında 385 kartelden oluşan bir tekelci ve genişlemeci ekonomiye sahip Almanya'da, konut kooperatifleri, oldukça eski bir geçmişe sahip bulunmalarına ve 1889 tarihli 2. "kooperatifçilik yasası"nın teşviklerinden yararlanmalarına karşın, izlenen "liberal konut siyasası"[26] bağlamında, önemli bir varlık gösterememişlerdir. Dolayısı ile sorunun çözümü piyasa güçlerine kalmış; bunun sonucunda da kira kışlalarının simgelediği bir çözüm şekline ve düzeyine varılabilmiştir. Önemli reform tartışmalarının da yapıldığı bu dönemlerde, daha yeni, daha iyi ve sağlıklı yapı standart ve tipolojilerini amaçlayan yasal mevzuat çalışmaları yapılmış ve 1918'de Prusya'da yürürlüğe giren "konut reformu yasası"na benzer yasalar çıkarılmış olsa da, arsa şirketleri, yükleniciler, ipotek bankaları ve konut sahiplerinden oluşan çıkar birliği, egemenliğini sürdürmüştür.[27]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında reform istemleri ve eleştiriler daha da artınca, devletin konut sektörüne müdahalesi her zamankinden daha fazla rağbet görmeye başlamıştır. Mevcut konut stokundaki kiracıları koruma mevzuatı benzeri yönetimsel önlemlerin yeterli olmadığı anlaşılınca, yeni konut yapım programlarının gerçekleştirilmesi politikası benimsenmiştir. Ancak, genelde ekonomik durumun, özelde de sermaye piyasasının durumu, büyük miktarda yapım programları için elverişli olmadığından, devlet, düşük faizli kamu fonları sağlama uygulamasını 1923'te başlatmak zorunluluğunu duymuştur. 1930'larda ise devlet tahvilleri de konut piyasasına sokulmuş, ayrıca kamu yararına çalışan konut kuruluşları devletçe de desteklenmiştir.[28] Bu dönemde, Bruno Taut,

[24] F. Boese, **Geschichte des Vereins für Sozialpolitik 1872-1932,** Berlin, 1939, s.52.
[25] Dirk Schubert, "Innere Kolonisation und Eigenheim", (içi.) **Lesebuch zur Wohnungsfrage (...) a.g.y.,** (ss. 69-89), s.72.
[26] Helmut W. Jenkis, **Alman Konut Sistemi ve Konut Siyasaları,** (Çev.: Erol Sayın), Ankara: Kent-Koop Yayını, No.36, 1984, s.8.
[27] Hartmut Frank, "Sozialisierung und Gemeinwirtschaft", (içi.) **Lesebuch zur Wohnungsfrage (...), a.g.y.,** (ss.90-113), s.92.
[28] Jenkis, **a.g.y.,** ss.8-9.

Hans Scharoun, Martin Wagner, Hans Hertlein, Ludwig Mies van der Rohe ve Walter Gropius gibi önemli mimar ve plancıların öncülüğünde, 1920'li ve 1930'lu yıllar yapıları olarak bilinen ve başlıcaları Berlin, Frankfurt gibi kentlerde görülen toplu konut planlamaları gerçekleştirilmiştir.[29]

Kamu yararlı ve destekli konut politikası, ortaya çıkarken sahip olduğu sosyal demokrat özelliğine karşın, 1933'de iktidara gelen Nazi iktidarı döneminde de ("3. Reich") sürdürülmüştür. Nasyonal sosyalistler, sadece teknokratik reformlarla yetinmişler, kooperatifler ve kamu yararlı sermaye şirketleri için devlet kontrolünü tekelden hâle getirmişler; 1940'da "konut-kamu-yararlılığı yasası"nı ("Wohnungsgemeinnützigkeitsgesetz") çıkarmışlardır.[30]

İkinci Dünya Savaşı boyunca bugünkü F.Almanya toprakları üzerinde (B. Berlin dahil) 2.2 milyon konut yıkılmıştır, ki bu miktar savaş öncesi stokun % 18'ine karşılık gelir; geri kalan konutlarda da önemli ölçüde hasar oluşmuştur. 1939'dan sonra konutlarda bakım-onarım çalışmaları da yapılmamıştır. 1945-1950 arasında F.Almanya topraklarına gelen 12 milyon göçmene ek olarak 2 milyon kişinin de Doğu Almanya'dan Batı'ya sığındığı, 1946'da konut açığının 6 milyon konut olduğu da[31] anımsanacak olursa, savaş sonrasında konut sorununun niteliği daha iyi anlaşılabilir.

F.Almanya'nın ekonomik açıdan yeniden inşasına zemini hazırlayan 20 haziran 1948 tarihli para reformundan iki yıl sonra, 27 Nisan 1950'de ilk "konut yapımı yasası"("Wohnungsbaugesetz") (ikincisi 1 Haziran 1956 tarihli) yürürlüğe girmiştir. Bu yasa artık klasikleşen üçlü konut ayrımını getirmiştir:

a) Kamu destekli konut (kamu kaynaklarından yararlanılarak ve belirli gelir grupları için yapılan sosyal konutlar) ("Sozialer Wohnungsbau");

b) Vergi kolaylıkları sağlanan konutlar (kamu kaynaklarından değil, sadece vergi indirimlerinden ve bağışıklıklarından yararlanan yeni konutlar);

c) Serbest piyasa koşullarına göre yapılan konutlar. 1949-1980 arasında üretilen 16.481.051 konutun % 40.9'unu oluşturan 6.738.364 konut kamuca desteklenmiş olup, bazı uzmanlara göre, 24.486.000 hanehalkına karşılık 24.708.000 birim konutun, 100 hanehalkı başına 101 konutun varlığı; konut başına 4.4 oda; 80 metrekare alan ve kişi başına 1.77 oda ve 32 metrekare alan düşmesi, konut sorununun "nicel" açısından çözülmüş olduğu gerçeğini imlemektedir.[32]

Savaştan bu yana üretilen 6.5 milyon kamuca desteklenmiş konutun yarıdan fazlası, kâr-amacı-gütmeyen konut kuruluşları eliyle üretilmiştir. 1847'de kâr-amacı gütmeyen Berlin Yapı Şirketi'nin kurulmasından beri etkinliklerini sür-

[29] Der Senator für Bau-und Wohnungswesen, **100 Berliner Bauten der Weimarer Republik (2. Baskı)**, Berlin, 1981.
[30] Frank, **a.g.y.**, s.104.
[31] Jenkis, **a.g.y.**, s.2.
[32] **A.g.e.**, ss.2-6.

düren bu kuruluşlar, 1. Dünya Savaşı'ndan 1939'a değin 3.464 toplam sayısına yükselip, konut stoklarını 1.2 milyon konuta çıkarmışlardır. Daha sonra sayıları 1951'de 2.430'a, 1960'da 2.285'e, 1970'de 2.055'e ve 1977'de 1.885'e düşen bu kuruluşların denetimindeki konut sayısı, 1980'lerde, 3.3 milyona dek yükselmiştir. Bu 1.885 kuruluşun üçte ikisi olan 1.246'sı, kooperatifler idi. Sayıları fazla olmasına karşın, kooperatif üretimi konut sayısı azdır ve toplam kâramacı-gütmeyen kesim üretiminin % 28-% 31'ine karşılık gelmektedir. Bunun karşısında konut şirketlerinin en önemlilerinden, Alman Sendikalar Birliği'nin 1926'da kurulmuş kent inşaat şirketi "Neue Heimat" ("Yeni Yurt"), % 69'luk kesim konut stoku oranının % 24.5'una ve ülke inşaat sektöründe ise % 3.9'luk bir paya sahiptir ve şirket, 1926'dan 1980'lere kadar, 452.985 konut birimi üretmiştir. Bu konutların 295.112'si (hemen üçte ikisi), konut dernekleri için kiralık konut olarak hizmete girmiştir. Neue Heimat konutlarının % 20'si özel mülkiyettir.[33]

1980'ler başında F. Almanya'da uygulanan konut siyasasının bellibaşlı üç yasal dayanağı vardır ("Dreisaeulentheoris"). Bunlardan birincisi, doğrudan ya da dolaylı devlet desteği ile yeni konut üretimini arttırmayı amaçlayan sözgeçen 1. ve 2. "konut yapımı yasaları"; ikincisi 1971 yılında çıkarılıp, 1976, 1979 ve 1984'de değiştirilen "beldelerde kentsel iyileştirme ve geliştirme önlemleri yasası" ("Staedtebauförderungsgesetz") ve üçüncüsü de 23.08.1976'da çıkarılan "modernleştirme yasası"dır ("Modernisierungsgesetz"), ki bu yasa 12.06.1978 tarihli "enerji tasarrufu yasası" ("Energieeinsparungsgezetz") ile bağlantılı olarak, mevcut konutların, enerji korunması ve öteki çağdaş yapım gereklerine uygun hâle getirilmesini hedeflemiştir.[34] Konut yapımı mevzuatı, 17.07.1985 tarihli "konut mevzuatını sadeleştirme yasası" ("Wohnungsrechtsereinfachungsgesetz") ile dağınıklıktan kurtarılmış, ayrıca bu yasa ile, sosyal konutların yapımına ilişkin geçerliliği kalmamış hükümler yürürlükten kaldırılmıştır.[35]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra F. Almanya'da, kapitalist serbest piyasanın tam olarak yerleştirilmesi genel amacı ve bu bağlamda, konut sektörünün de piyasa gereklerine uygun (yeniden) yapılan(dırıl)ması özel amacına yönelik olarak[36], küçük ve orta ölçekli konut yapım şirketlerinin, kentsel arsa pazarı spekülatif ortamında ve göreli olarak yüksek ipotek kredisi faizi oranları ile (Kasım 1972'de % 8.5; Mayıs 1981'de % 11.2) çalışmaları sonucunda, düşük gelirli toplumsal grupların konutlandırılmasında önemli güçlükler gözlenmiştir.

Bu güçlüklerden birisi, bu yüzyıl başları yıllarından kalan Birinci Dünya Savaşı öncesi yapılarının, bu arada örneğin, Berlin kira kışlalarının kiralarının bel-

[33] Erol Sayın, **New Settlement Projects with Special Emphasis on Turkey**, Ankara: Kent-Koop Yayını, No.37, 1984, ss.210-216.

[34] Jenkis, **a.g.y.**, s.9.

[35] Der Bundesminister für Raumordnung, Bauwesen und Staedtebau, **Baugesetzbuch-Informationen zum Gesetzentwurf der Bundesregierung**, Bonn-Bad Godesberg, 1985, s.23.

[36] Frank, **a.g.y.**, s.106.

li bir orandan fazla arttırılmaması[37] gibi düzenlemelerin, kiralık konut alanına olan yatırımın özel girişimcilerce fazlaca benimsenmemesine yolaçmasıdır.

İkinci bir güçlük, ülke konut stokunda önemli bir yer işgâl eden yaşlı-konutların, güngünden yıpranması; evsahiplerinin daha da eskimesine izin verip, bu konutların bulunduğu alanların, 1960'lar başında başlatılan kent yenileme çalışmaları çerçevesinde yenilenmesini bekledikleri için, bu konutlara koruyucu yatırım yapmamalarıdır. Dolayısı ile oldukça fazla sayıda kiracıyı barındıran bu konut alanlarının yıpranma süreci ivme kazanmış; daha sonraki modernleştirme girişimlerinin çapı büyümüştür. Modernleştirme sonunda yapılan toplam harcamaların belli ölçülerde kiralara yansıtılması olanağı da, (eski) kira düzeylerinin önemli oranda aşılmasına neden olmuştur.

Bir diğer konu, 1950'ler sonu ile 1960'lar başında, yeni konut yapımı çerçevesinde kentlerin çevrelerinde oluşturulan konut yerleşmelerinin ("Trabantenstaedte"), kent(ler) konut ve arsa pazarına getirdiği hareketliliktir. Yaşlı konut alanlarında oturan ve oraların, evsahiplerinin de katkısıyla, **slumlaş**tığını gören kişiler, kent çevrelerindeki bu yeni ve prestijli konut alanlarına göç etmişlerdir.[38]

Onların boşalttığı yaşlı-konut stokunda ise, yıpranma vb. nedenlerden ötürü kira düşmeleri beklenebilecekken böyle olmamıştır. Bu konutların evsahipleri, eski evlerini, düşük toplumsal statülü gruplara ve bunların başında da kentlerinin yeni konukları yabancı işçilere, yani Türk işçilerine kolaylıkla kiralamışlardır.[39] Bu bölgelerdeki kiracı toplumsal ve etnik bileşiminin değişmesi ("Invasions-Sukzessionszyklus") süreci[40], (özellikle büyükkentlerdeki) kiralık konut pazarında önemli derecede kira yükselmelerine yolaçmıştır. Genellikle çok-çocuklu aileleri ile küçük bir konutta oturmak zorunda kalan[41] Türk işçileri, Alman büyükkentlerindeki, yaşlı-konut stokunun bulunduğu yenileme bölgelerinde ya da önemli oranda çevresel sorunlara sahip bölgelerde[42], yani Alman kentsel konut pazarının en-kötü alt-pazarlarında ve buralardaki, son yüzyıl dönümü, çoğunlukla mutfak-odadan oluşan eski işçi konutlarında[43] barınma olanağı bulabilmişlerdir. Bu olgunun nedenleri arasında, yabancıların hukukî konumlarının belirsizliği, kalma sürelerinin bilinmez oluşu yanısıra, ilk sı-

[37] Bostanoğlu, **a.g.y.,** ss.103-104.

[38] Harald Bodenschatz, Volker Heise, Jochen Korfmacher, **Schluss mit der Zerstörung?** Berlin: Anabas Verlag, 1983, s.35.

[39] Cihan Arın, Sigmar Gude, Hermann Wurtinger, **Auf der Schattenseite des Wohnungsmarkts: Kinderreiche Immigrantenfamilien,** Basel; Boston; Stuttgart: Birkhaeuser Verlag, 1985, s.14; Hartwig Dieser, **Die "behutsame" Stadterneuerung zwischen Kapitalverwertung und Mieterinteressen,** Frankfurt (Main): R.G. Fischer, 1983, s.117.

[40] Jürgen Hoffmeyer-Zlotnik, **Gastarbeiter im Sanierungsgebiet,** Hamburg: Hans Christians Verlag, 1977, (özellikle) ss.41-44, 151-153.

[41] **A.g.e.,** s.153.

[42] Hartmut Esser, "Auslaendische Bevölkerung und grosstaedtische Entwicklungen", (içi.) **Die Staedte in den 80 er Jahren** (Edi.: Jürgen Friedrichs), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985, (ss.117-146), ss. 128-129.

[43] Arın, ve diğ., **a.g.y.,** s.14.

rada, Almanların sosyo-kültürel olarak yabancılara uzaklıkları ve onları aşağılamaları ile konut piyasasında oluşan ayrımcılık eğilimleri ve kâr-amaçlı konut yapımı, sayılabilir.[44]

Değinilebilecek bir başka konu da, devletin sosyal konut politikasına olan yaklaşımının, özellikle 1966/1967 ekonomik krizi sonunda "ekonomi mucizesi" yıllarının sona ermesi ertesinde değişikliğe uğramasıdır. Önceki yıllarda, pahalı sermaye piyasası kredileri yerine, düşük-faizli ya da faizsiz kamu kredisi sağlanması yoluyla, bu konutlarda yaşayacak düşük-gelirli bireylerin, bu suretle, çok düşük kiralarla oturmaya uzun süreler devam etmeleri sonucunu doğuran bir sosyal konut politikası izlenmiştir. Bu sistemde, bireylerin gelirinde artış olsa bile, devletten ucuz kira yoluyla almakta oldukları destek, kesilememiştir. Kiracılar, konutlardan da çıkarılamamışlardır. 1960'ların sonunda ise, kiracılar için sınırlı süreli ve gittikçe azalan bir faiz ve maliyet kolaylıkları sistemi kabul edilerek, kiraların otomatik artışı ve 10-15 yıl sonra da tam kiranın ödenmesi garantiye alınmak istenmiştir. Sınırlı süreli, aşamalı kalkan sübvansiyon, geçen zaman içinde kiracılık gelirinin artacağı varsayımına dayanmıştır. Bu durum gerçekleşmezse, bir kira yardımı ("Wohngeld") sözkonusu olabilecektir. Kira yardımının ardında yatan düşünce, kamu kaynaklarının yapımcılara değil, doğrudan kiracılara kullandırılması olup, bu yardımdan yararlananın yardımı geri ödemesi sözkonusu değildir. Sistem 14.12.1970 tarihli 2. "kira yardımı yasası" ("Wohngeldgesetz") ile getirilmiştir. Yardım, gelir düzeyi belli bir eşiğin altında olan ailelere, aile büyüklüğü için gereken konut alanının, belli bir metrekare başına kira ile çarpılmasından elde edilen gerçek kiranın, o gelir düzeyindeki ailenin yasal olarak ödeyebileceği miktarı aşan bölümü olarak ödenir. Bu yardımdan yararlanan hanehalkı sayısı, 1970'de 908.000 iken, 1981'de 1.760.000 olmuştur.[45] Kira yardımı yasası, 1.1.1986 tarihli düzenleme ile, yeni bir kapsama kavuşmuştur.[46] Bu arada kiraları yükselen ve çoğu 1970'li yıllarda büyük konut siteleri olarak yapılmış bulunan, işyerleri çıkışlı konut sektörü girişimleri stoklarında önemli oranlarda boşalma gözlenmiş ve düşük-gelirli "sosyal-

[44] **A.g.e.,** s.15. Bu bağlamda, Almanya'daki konut pazarları, değişik toplumsal gruplar için değişik sıkıntılara sahip kentlerin konut dağıtım sistemlerine bakmak, oldukça ilginç durumlarla karşılaşılmasına olanak sağlamaktadır. Şöyle ki, özellikle kamu destekli konutların bellibaşlı iki dağıtım mekanizması bulunmaktadır: Birincisi, evsahibinin, kiracısını, konut dairesinin düzenlemeleri çerçevesinde kendisinin seçmesi olan "özelci model" ("Privates Modell"); ikincisi ise konut dairesinin, konut için başvuran kiracı adaylarından, herhangi bir mekanizmaya göre, üç tanesini seçip evsahibine göndermesi olan "karma model"dir ("Gemischtes Modell"). Özelci modelde, konut şirketlerinin, kiranın ödenmesi güvence duygusundan ve görevlilerinin, Alman orta sınıflarının bakış açısından, stokun kullanılma biçimini saptamalarından (örneğin bölgenin "düşmesi"ni önlemek için, yabancı oranını % 30'la sınırlandırmaları) hareket ettikleri belirlenmiştir. Sosyal konutlara gereksinme duyanları saptamada kullanılan gelir eşiği de, konut yapımı yasasının 25. maddesine göre, tüm hane halklarının % 75'ini kapsar hale getirilmiştir. Bkz.: Volker Krèibich, "Wohnversorgung und Wohnstandortverhalten", (içi.) **Die Staedte in den 80 er (...) a.g.y.,** (ss.181-195) ss.188-190.

[45] Jenkis, **a.g.y.,** ss.24-27.

[46] Der Senator für Bau-und Wohnungswesen, **Ratgeber für Mieter bei öffetlich geförderter Sanierung und Modernisierung,** Berlin, Ekim 1986, s.16.

kiracılar", beldelerin kendi ellerindeki sosyal konut stokuna mahkûm hâle gelmişlerdir.[47]

Yine sosyal konut politikasındaki bir başka yenilik, bazı eyaletler ve federal hükümet tarafından da desteklenen, sosyal konutların özel kişilere satılmasıdır.[48] Satış politikası da, tam gelir durumu bozulan kiracıların sayılarının arttığı ve kentsel konut alt-pazarlarında gelir durumlarına bağlı olarak kutuplaşmaların belirdiği bir döneme denk gelmektedir. Ödeme güçleri kısıtlı kiracılar, teknik ve mekânsal olarak önemli eksiklikleri olan yaşlı konut alanlarına kısılıp kalarak, oralarda yoğunlaşarak mekânsal ve kültürel adalar, bir başka deyişle getolar oluşturmaktadırlar.[49] 1960'lı yıllardan başlayarak geliştirilen çeşitli tip kentsel yenileme programları ("yıkıp-yeniden-yapma", "blok yenilemesi" ve "koruyucu kent yenilemesi") sonucunda oldukça önemli miktarlarda ucuz kiralık konutun yitirilmesi sözkonusu olmuş; ancak 1980'ler başındaki ev işgâl eylemleri, vatandaş inisiyatifleri, yeşiller gibi oluşumların da etkisi ile bu tür yenileme programları, içinde oturanların zarar görmeyecekleri bir düzeye getirilmeye çalışılmıştır. Şu kadarı belirtilmelidir ki, F. Almanya kentlerindeki konut pazarlarının en-kötü kiracılık koşullarını yaşamanın üç temel özelliğini, yani yabancı olma, Türk olma ve çok-çocuklu olmayı[50] kendilerinde toplayanlar için sorunun çözümü, kendi sorunlarına kendilerinin sahip çıkmasıyla olabilecektir.[51]

IV. SONUCA DOĞRU

Görülmektedir ki, 1960'lı yılların sonlarından başlayarak genelde dünya (kapitalist) ekonomisi, özelde de F. Almanya'nın içine girdiği (ekonomik) krizler, önceleri, kuramda da olsa sözügeçen bazı ilkelerin (sosyal konut, kamu kaynaklı sübvansiyonlar, vb.) giderek önemlerini yitirmelerine ve yerlerine "daha fazla piyasacılık", "piyasa rasyonalizmi" gibi ilkelerin gelmesine yolaçmıştır.

Piyasa, gereken miktarda, hattâ daha fazla konut üretmiştir; ancak yapılan araştırmalar, kentlerdeki konut alt-pazarlarında istem ve sunu arasında önemli dengesizlikler olduğunu göstermektedir. Kalabalık aileler genellikle yetersiz bir sunu ile karşılaşırken, küçük ailelerin gereksinimlerinin fazlasıyla karşılanmış olduğu görülmektedir. Örneğin, Stuttgart'dan yapılan bir araştırmaya göre, kent hanehalklarının % 16'sı, hanehalkı büyüklüklerine göre çok küçük konutlarda barınmakta ve bu evlerin her dördüncüsünde önemli donatım eksiklikleri görülmektedir. Buna karşılık, kent hanehalklarının hemen yarısı, çok büyük konutlarda yaşamaktadırlar. Dolayısıyla sorun, miktar meselesinden çok, dağıtım meselesidir.[52]

[47] Kreibich, **a.g.y.**, ss.190-191.
[48] **A.g.e.**, s.191.
[49] Bostanoğlu, **a.g.y.**
[50] Arın, ve diğ., **a.g.y.**, s.15.
[51] **A.g.e.**, ss.68-69; Bostanoğlu, **a.g.y.**, s.106.
[52] F. Gschwind, "Vohnungsversorgung in Stuttgart: Verteilungsfrage oder Mengenproblem?", **Stadtbauwelt**, 77, 1983, (ss.60-62), s.60'dan aktaran: Kreibich, **a.g.y.**, s.184.

Dağıtım meselesi ise, bilindiği üzere, daha çok politik kararlara göre biçimlenir; toplumda o an için varolan grupların, politik karar mekanizmasını etkileme gücüyle de uygulama alanına aktarılır. Politik karar mekanizmasını demokratik düzen çerçevesinde etkileme gücünün kanalı ise, karar alma süreçlerine katılımdır. Daha önce değinilen, Prusya tipi "üç-sınıflı-seçim-sistemi"nin ölçüt olarak aldığı zenginlik ve konut sahibi olma koşullarının beldelerdeki kentsel yapı ve dokuları belirlemede oynadığı rolü, bugün, demokratik seçme ve seçilme hakkının toplumsal hukuk devleti çerçevesi içerisinde oynaması gerekmektedir.

Ancak kapitalist toplum ve piyasalarda, toplumsal hukuk devleti, F. Almanya özelinde de görüldüğü üzere, her zaman istenilen toplumsal eşitliği sağlamaya yetmeyebilmektedir. Sosyo-ekonomik bakımdan güçsüz grupların kentsel konut pazarlarında karşılaştıkları güçlükler bu gözlemin kanıtları olarak ortadadır.

Bu durumun üstüne bir de demokratik katılım hakkına sahip olmayan yabancıların, yerlilerden daha fazla kira ödemelerinde bulunsalar bile, konut pazarlarında istemlerini en-kötü biçim ve düzeyde karşılayabildiklerine şaşırmak yersizdir. Bu yabancıların çoğunluğunun Türk olması ve onların yaşadığı konutlanma sorunları, kuşkusuz Türk insanı için çok daha fazla etkileyicidir; ama, sorunun temelinde ucuz işgücünün ucuza konutlandırılması ya da konutlandırılmaması vardır.[53] Hele de yabancı işgücü, ülke ekonomisindeki dönemsel krizlere bağlı olarak, ülkeden çıkarılıp kendi yurduna dönmeye zorlanmak isteniyorsa, aslında "eski" olan (konut) soru(nu)nun "yeni" diye takdimi ve teşhiri gündeme gelmektedir.

[53] Stephen Castles, Godula Kosack, **Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe**, London, New York; Toronto: Oxford University Press, 1973, özellikle ss.316-317.

Çağdaş Türk Edebiyatındaki Birkaç Yahudi Tipi Üzerine

*Nedim Gürsel**

İster Bizans'tan beri başkentte yerleşik bir nitelik kazanan İstanbul Yahudi topluluğuna mensup olsun, ister Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış olarak yaşıyor olsun, Yahudi tipi çağdaş Türk edebiyatında hiçbir zaman önemli bir yer tutmamıştır. Oysa pek çok eserde Yahudilere rastlanır. Ben bu yazımda Yahudi karakterlerinin hepsini ele alan bir incelemeye girişecek değilim. Amacım çağdaş Türk yazarlarının Yahudiyi algılama biçimlerine ışık tutabilmek olduğu için, bu karakterlerden birkaçı üzerinde durmakla yetineceğim.

Gerçekten yaşamış bir tarihî kişilik olan Torlak Kemal karakteriyle başlayalım. Burada İslama dönmüş ama ortodoks bir mezhep yerine heretik bir harekete katılarak, onun için yaşamını feda etmiş bir Yahudi ile karşı karşıya bulunuyoruz. Nâzım Hikmet bu karakteri **Şeyh Bedreddin Destanı**'nın kahramanlarından biri yapmıştır.

Torlak Kemal

Gerçek adı Samuel olan Torlak Kemal, 15. yüzyıl başlarında patlak veren Şeyh Bedreddin ayaklanmasına katıldı. Bu, dinsel bir karakter taşıyan ve özel mülkiyet ile dinsel ayrımcılığın ortadan kaldırıldığı bir topluluk kurmayı amaçlayan bir ayaklanmaydı. 1417'de Osmanlı ordusu tarafından bastırılan ayaklanma, Abbasiler döneminden başlayarak Müslüman dünyasını sarsan, çoğunlukla İsmaililikten esinlenmiş bir dizi mesihçilik hareketlerinden birisiydi. Nâzım Hikmet, 1936'da yayımlanan **Şeyh Bedreddin Destanı**'nda, Torlak Kemal'e birçok kez değinir. Torlak Kemal'den Osmanlı vakanüvislerinin yanısıra Avram Galanti de

* *Nedim Gürsel, CNRS'te (Paris) araştırmacı ve yazardır. Bu yazı, 10-12 Mayıs 1987'de, Brandais Üniversitesi'nde (ABD) düzenlenen, uluslararası, "The Jews in the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler) konulu kollokyuma sunulan bildirinin metnidir. Türkçe'ye Şirin Tekeli tarafından çevrilmiştir.*

sözetmektedir: "Şeyh Bedreddin'in doktrininin en inanmış müridlerinden ve propagandacılarından birisi de Manisalı Yahudi Samuel (Torlak Kemal adıyla bilinir) idi."[1]

Şeyh Bedreddin Destanı'nda Torlak Kemal, destanın esas kahramanları olan Bedreddin'e ve Bayezid Paşa tarafından yakalanıp bir deve üzerinde çarmıha gerilmeden önce Karaburun ayaklanmasını yöneten müridi Börklüce **Mustafa**'ya göre ikinci planda kalmaktadır.[2] Nâzım Hikmet, **Destan**'ında, Torlak **Kemal**'den çok az sözetmiştir. Şairi birinci derecede ilgilendiren konu, çağın bütün vakanüvisleri tarafından "heretik" olarak nitelenerek mahkûm edilen Bedreddin hareketine damgasını vuran toplumsal karakter ve hoşgörü anlayışıdır.[3] Ayaklananlardan sözederken Nâzım şu dizeleri yazar:

Birden-
-bire
kayalardan dökülür
gökten yağar
yerden biter gibi,
bu toprağın verdiği en son eser gibi
Bedreddin yiğitleri şehzade ordusunun karşısına
çıktılar.
Dikişsiz ak libaslı
baş açık
yalnayak ve yalın kılıçtılar.
Mübalağa cenk olundu.
Aydının Türk köylüleri,
Sakızlı Rum gemiciler,
Yahudi esnafları,
on bin mülhid yoldaşı Börklüce Mustafa'nın
düşman ormanına on bin balta gibi daldı. [4]

Destanın ikinci şiirinde Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa, Bedreddin ile sürgüne gönderildiği İznik'te buluşurlar ve birlikte başkaldırıyı hazırlarlar. Şairin gözü şiir boyunca, bir sinema kamerasının objektifi gibi hareket eder ve adım adım, duyumsanan dünyanın görünür gerçekliğinin ardında yatan, 15. yüzyıl Anadolu emekçilerinin yaşam koşullarını saptar. Şairin bakışı önce yüksek duvarlarla çevrili bir kalenin içine kayar ve orada vergi borcunu ödeyemediği için idam edilen yoksul bir balıkçı üzerinde odaklaşır. Ardından bir demircinin dük-

[1] Bkz. Avram Galanti, **Histoire des Juifs d'Anatolie,** (İstanbul, 1942, Babok), cilt II, s.71.

[2] Katlanmak zorunda kaldığı bu işkence nedeniyle, Dede Sultan da denilen Börklüce efsanesi yörede, özellikle göçebe Türkmen yörükleri arasında oldukça iyi bilinir. Börklüce'nin ölümünden sonra yakılan Türkmen ağıtları için bkz. Nedim Gürsel, **Nâzım Hikmet et la litterature populaire turque,** (Paris, 1987, l'Harmattan), ss.123-124.

[3] Bedreddin ve müridleriyle ilgili tarihi kaynaklar, genellikle çağdaşları tarafından kaleme alınan kayıtlardır. Bkz. Nedim Gürsel, a.g.e., "La revolte du cheik Bedreddin-Les sources historiques" bölümü, s.113 ve d.

[4] Nâzım Hikmet, **Şeyh Bedreddin Destanı,** Tüm Eserleri, cilt 3, (İstanbul, 1975, Cem) s.183.

kanına girerek, yakın çekimde, zanaatkârların "ruh hali" hakkında çok şey ifade eden örsün biçimini yakalar. En sonunda da, yine yakın planda, destanın başlıca kahramanlarının yüz hatlarını saptamak ve dahası, gizlerini açığa çıkarmak üzere ruhlarının derinliğine bakmak için Bedreddin'in evinden içeri girer. Bedreddin, koruyucusu Musa'nın yenilgisinden sonra Sultan Mehmet Çelebi tarafından sürgüne gönderildiği İznik'te **Tashıl** adlı içtihat eserini kaleme almaktadır.[5] Bedreddin'e yeni bağlanmış olan iki müridi, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal, onu hayranlıkla izlemektedirler. Bu üç karakter arasındaki karşılıklı sevgi ve saygı, "onların doyuma hiç ulaşamayan arzuları"ndan söz eden şiirde ilk kez ortaya çıkar. Bir süre sonra Mustafa ve Kemal, Karaburun yöresinde ortaklaşmacı bir topluluk kurmaya yönelik ayaklanmayı başlatacaklar, Bedreddin ise başka müridler toplamak üzere Rumeli'ye geçecektir. Nâzım'ın onları Anadolu köylüsüyle özdeşleştirmesinin nedeni budur. Onlardan, kaderi toprağa bağlı birer köylü gibi sözeder. Örneğin Mustafa'nın "kalın kaşları" vardır. "Uzun ve ince" yapılıdır. Dönme bir Yahudi olan Torlak Kemal'in ise "kartal gagalı bir profili" vardır.

Kahramanlarının fizyonomilerine ve psikolojilerine özen göstermekle birlikte Nâzım Hikmet onların yaşam öyküleri konusunda bize hiçbir bilgi vermiyor. Sanki hiçbir geçmişleri olmadığı gibi, gelecekleri de yok... Şairi ilgilendiren onların yalnızca eylemleri. Gerçekten şiirde bize ne geçmişleri ne de toplumsal kökenleri hakkında fazla bir bilgi veriliyor. Oysa destan türünde, bir kahramanın ne yaptığından önce, özellikle kim olduğu, hangi soydan geldiği anlatılır. Sonra, geleneğe uygun olarak, kahramanın efsanevi doğuşu işlenir, daha sonra da ölümüne kadar yaptıklarından sözedilir. Ben yine de Nâzım Hikmet'in geleneksel anlatım şemasından ayrılmasının kasıtlı olduğunu düşünmüyorum. Şair, destanlarını yazdığı sırada kahramanlarının yaşamı hakkında sınırlı bilgiye sahipti. Ayrıca metnin merkezine tarihin öznesi olarak kitleleri koymak istemesi, bireylerle daha yakından ilgilenmesini de önlemiş olmalı. Bu boşluğu doldurmak amacıyla, Erol Toy'un aynı tarihsel olayı ele alan ve Torlak Kemal'i gerçek bir roman kahramanı haline getiren **Azap Ortakları**'na, bir iki sözcükle de olsa, değinmek istiyorum. Nâzım Hikmet'in epik şiirinin çerçevesini çok aşan bir nehir-roman tarzındaki bu eserinde Erol Toy, hayal ürünü olarak yarattığı Torlak Kemal karakterine birkaç sayfa ayırıyor.

Asıl adı Hokmal olan Torlak Kemal'i yazar, 15. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Yahudi tacirlerin bir prototipi olarak sunmakta. Aslen İnegöllü olan kahramanın babası Yahuda Şeyh Bedreddin ile burada tanışmış ve iyiliğiyle eliaçıklığından çok etkilenmiştir. Günün birinde oğlu çini almak için İznik'e gelir ve Şeyh Bedreddin'in de orada olduğunu öğrenir. Bunun üzerine Şeyh'in evine gider ve orada dinlediği bir dervişin şarkısına kapılarak Şeyh'in mezhebine katılmaktan kendini alamaz. Üstündeki tacir giysilerini yırtıp atar ve bir **torlak** (gezici ve yoksul derviş) kıyafetine bürünür. Artık kaderi çizilmiştir. Bundan böyle insanın insan tarafından sömürülmesine olduğu kadar, dinler arasındaki ayrımcılığa da

[5] **A.g.e.**, aynı yer.

son vermek üzere güçlülerin egemenliğine karşı savaşacaktır. Ancak, yazarın anlattığı biçimiyle Torlak'ın toplumsal gerçeklikle ilgili bilinç uyanışı bana pek inandırıcı görünmüyor. Torlak Kemal, eylemlerine Şeyh Bedreddin'in değil, yazarın düşüncelerinin yön verdiği, yapay bir karakter olmanın ötesine gidemiyor. Gerçi, Sartre'ın bir deyişini kullanırsak, "duruma uygun davranır". Ve "çağının bilincini yansıttığı için", dünyayı değiştirmek amacıyla etnik kökeninden ve ayrıcalıklarından vazgeçer. Böylece kendi ölümünü kendi hazırlayacaktır; ama yine de ölümü bir meşale olmaz. Hakkında fazla bir şey bilinmeyen bir tarihi kişi olan Torlak Kemal konusunda, neredeyse bin sayfalık bir roman olan Erol Toy'un kitabı da bizi doyurmaktan uzak kalıyor.[6]

Raşel ve Mardanapal

Bu iki karakter, Nâzım Hikmet'in Bursa Hapisanesi'ndeyken, 1941'de yazmaya başladığı ve tüm yaşamını adamak istediği, ama 1951'de özgürlüğüne kavuşunca yarım bıraktığı **İnsan Manzaraları**'nda yer alıyorlar. Bu, yalnız yazıldığı dönemde değil, bugün bile aşılamamış, bir benzeri daha bulunmayan bir eserdir. Alıştığımız yazınsal biçimlerin sınırlarını zorlayan, görünüşte ne şiir, ne roman, ne anlatı sayılabilecek, ama bir yandan da, hem şiir, hem roman, hem anlatı, hem de senaryo özellikleri taşıyan, yazarının deyişiyle "disiplinsiz", "bütün çerçeveleri kıran" bu şiirle düzyazı karışımı, özgün eserin ayrıntısına girmeyeceğim.

İnsan Manzaraları'nda, Türk toplumunun tarihi, onu hem diyakronik hem de senkronik olarak (eşanlı ve zaman içinde) saydam ve anlaşılır kılan bireylerde cisimleşmiş biçimiyle karşımıza çıkar. Karakterlerin öznel tarihleriyle, içinde yaşadıkları toplumun nesnel tarihi kesişir. Ayrıca, Türkiye düzleminden dünya düzlemine, parçadan bütüne geçişlerle, geçmişle bugünün birleştirilişi dikkat çekicidir. Burada İkinci Meşrutiyet döneminden, Balkan Savaşı, Büyük Savaş ve Bağımsızlık Savaşı'ndan geçilerek İkinci Dünya Savaşı'na kadar gelen dönemde, bu ortak tarihi yaşayan ve herbirinin statüsü Türkiye'deki sınıf mücadelesinin aldığı biçime sıkıca bağlı olan insanların serüvenlerini izleriz. Nâzım Hikmet bize Türkiye'yi birbirini kesen iki kesit içinde göstermek istemektedir: Bunlardan birisi belirli bir mekanda farklı çevrelerden gelmiş insanları birleştiren toplumsal kesittir; diğeri ise onların geçmişlerini, yaşam öykülerini anlatan tarihsel kesittir. Amacı okura, "içinde bir yığın insanın kaynaştığı bir buluşma"yı aktarmaktır; kitabının "tarihin belirli bir anında Türkiye'nin toplumsal durumunu" yansıtmasını ister ve bunun için, "bu büyük insan kalabalığının somut ifadesini" ülkesindeki sınıf mücadelesinin ve giderek "Türk toplumunu çevreleyen dünya şartlarının" durumuna yaslamaya çalışır.[7] Ve kafasındaki bu projeye uygun olarak sahneye, eser boyunca değişik yerlerde karşılaştığımız, zaman zaman ön plana çıkan, zaman zaman gözden kaybolan üçyüze yakın karakter koyar.

[6] Erol Toy, **Azap Ortakları,** (İstanbul, 1973, May.), 2 cilt.

[7] Münevver Andaç, **De l'éspoire à vous faire pleurer de rage, lettres de prison à Kemal Tahir,** (Paris, 1973, Maspéro), s.294.

Bu karakterler arasında, dikkati özel olarak çeken Yahudi karakterlere rastlamayız. Yine de belli başlı özellikleri uzun uzadıya anlatılan iki karakter bulunmaktadır. Mardanapal ile başlayalım: Birinci kitabın başında Nâzım Hikmet iki trenden, bir başka deyişle, iki farklı zaman ve mekandan sözeder. İlk trende toplumun yoksul sınıflarından gelme değişik karakterlerle tanışırız; ikinci trende, Ankara ekspresinde ise, vagon-restoranın koltuklarına rahatça yerleşen yolcular, zenginlerdir. Mardanapal bu ikinciler arasında yer almaktadır. Büyük bir Alman firmasının temsilcisidir ve kökeni bakımından Polonya (Leh) Yahudisidir. Yıl, savaşın Avrupa'yı kasıp kavurduğu 1941'dir. Mardanapal, ele geçirdiği "temiz kan şahadetnamesi" sayesinde işlerini, sanki savaş yaşanmıyormuş gibi sürdürmektedir ve kısa sürede zengin olmuştur. Ona göre her şey, hatta aşk bile "bir hesap meselesidir." Türkiye'nin Nazi Almanya'sından yana savaşa girmesini istemektedir, çünkü temsil ettiği firmanın Türkiye'de işleri vardır. Konuşma sırasında bir Türk işadamı Mardanapal'ı gerçek bir Yahudi saymanın hatalı olacağını söyler. Mardanapal hemen ona şu cevabı verir:

"Pasaportum değil, beyim
fakat Mardanapal Yahudidir.
Yahudiyim, çok şükür." [8]

"Hitler'i öldürmek yerine ortak alacağını" söyleyen Mardanapal, Nâzım Hikmet'in gözünde ne sınır, ne de ahlâk tanıyan mali sermayeyi temsil etmektedir. Şairin eleştirel ve zaman zaman alaycı bakışı, yalnız bu Yahudi karakter üzerinde yoğunlaşmakla kalmaz, tersine vagon-restorandaki yolcuların hepsi üzerinde dolanır. İnsanın gerçekliğini dıştan başlayıp içe doğru derinleştirerek (Mardanapal'ın tüylü kaşları, şairin onun bakışlarıyla ilgili olarak yaptığı ayrıntılı betimlemeyle gün ışığına çıkardığı kurnazlığını gizlemektedir) hem bireysel düzlemde, hem de belirli bir toplumsal sınıfa aidiyetine bakarak kollektif düzlemde inceler. Mardanapal hem kendine özgü yanları olan bireyselleşmiş bir karakterdir, hem de "işbilir bir Yahudi"dir. Genç karısının "ham incir gibi bir çift meme"si ve "karanlık, kadife gözler"i olabilir ama, konuşmasının hiçbir özelliği yoktur.[9] Tıpkı Türk benzerleri gibidir. Bu karakteri resmederken Nâzım Hikmet, gerçekçi bir yazarın karakteristik yöntemini izleyerek gözlemden, dış görünüşten, iç aleme, öze geçer. Herbiri derinde yatan varlığını ele veren yüz hatlarını anlattıktan sonra, onu konuşturmaya başlar. Ancak Raşel için aynı şey sözkonusu değildir.

Raşel, bize Beykoz cam fabrikasında işçi olan Selim'i seven güzel ve kızıl saçlı bir kadın olarak tanıtılır. Selim'in Kuzguncuk'ta kaldığı pansiyonun sahibesinin kızı olan Raşel, bir Yahudi olmadan önce âşık bir kadındır. Kafası her şeyden önce kendi mutluluğuyla meşguldür, ama bu mutluluk da sevdiği adamın mutluluğuna bağlıdır. Ancak Selim'in mutluluğu özellikle **Kitabı,** sermayeden, sömürüden ve özgürlükten sözeden ünlü kitabı okuduğundan beri başkalarının mutluluğundan ayrılamaz.

[8] Nâzım Hikmet, **Memleketimden İnsan Manzaraları,** (İstanbul, 1971, de), s.171.
[9] Nâzım Hikmet, **Memleketimden İnsan Manzaraları, a.g.e.,** s.169.

"Hürriyetin ilk şarkısı anlamaktır.
Ve Selim,
Ve Şaban oğlu Selim şarkı söylüyor..."
diye yazar, Nâzım Hikmet.[10]

"Raşel'in rüyası" başlığını taşıyan bölümde, artık durumunun bilincine varmış olan bir proleterle, kendi bireysel mutluluğundan başka bir şey düşünmeyen bir kadın arasındaki konuşmalara tanık oluruz. İster Raşel'in, ister Despina'nın, ister Ayşe'nin olsun, erişilmesi mümkün ama yaşanılan dünyanın şartlarına uymayan bu mutluluk rüyası yaralanmaya mahkumdur. Çünkü şaire göre, "Anladığını anlatmayan alçaktır." Ve polis Selim'i tutuklar; işkence gören ve Kuzguncuk'tan uzakta bir yere hapsedilen Selim, Raşel'e gelecek günlerin onlara ait olacağını tekrarlamaktan vazgeçmeyecektir. **İnsan Manzaraları**'nın birçok başka karakteri gibi, okur Raşel'e de rastlama fırsatını bir daha hiç bulamayacaktır; hatta şairin "Ansiklopedimin kahramanları, generaller, sultanlar, seçkin bilginler, sanat adamları ya da güzellik kraliçeleri, katiller ve milyarderler değil; işçiler, köylüler, zanaatkârlar, ünleri fabrikaların, işliklerin, köylerin, işçi mahallelerinin dışına taşmamış olan kimselerdir"[11] dediği Meşhur İnsanlar Ansiklopedisi'nde bile adı yoktur. Oysa Raşel, sevgilisi Selim gibi bu "meşhur" insanlar galerisine mensup kahramanlardan biridir.

Kürk Mantolu Madonna

Sabahattin Ali'nin 1943'de yayımlanan bir romanındaki Maria Puder, Prag kökenli bir Alman Yahudisidir.[12] Âşığı olan Raif Efendi'nin gözünde o yalnız, gerçek anlamda yabancı bir kadını temsil etmekle kalmaz, aynı zamanda, bir güzellik idealini de temsil eder. **Kürk Mantolu Madonna,** 1928'de Berlin'de, genç bir Türk öğrenci ile bir kabare şarkıcısı arasında geçen bir aşk öyküsünü anlatır. Kuşkusuz romanın en ilginç yanı, iki savaş arasının kozmopolit ve dekadan kenti Berlin'e bakış açısıdır. Ancak, olağanüstü bir yanı daha vardır romanın. Sabahattin Ali'nin, Maria Puder'in ağzından dile getirdiği, Yahudi kimliği ile ilgili düşüncesinden söz etmek istiyorum. Aslında iki âşığı yakınlaştıran, her ikisinin de içinde bulundukları marjinallik konumudur. Raif, Türktür, kendini yabancı bir kentte kaybolmuş hissetmektedir. Maria Puder, serveti savaş nedeniyle yokolan zengin bir aileden gelen, düşmüş bir kadındır. Üstüne üstlük, birkaç yıl sonra Yahudi kıyımını yaşayacak olan bir ülkede Yahudi olarak bulunmaktadır.

"— Babam Yahudiydi, dedi Maria Puder, Raif'e.
— Demek ki siz de Yahudisiniz...
— Evet... Yoksa siz de mi Yahudi düşmanısınız?

[10] Nâzım Hikmet, **Dört Hapisaneden,** (İstanbul, 1966, de), s.77.
[11] Nâzım Hikmet, **Memleketimden İnsan Manzaraları,** Tüm Eserleri, cilt 6, (İstanbul, 1978, Cem), s.5.
[12] Sabahattin Ali, **Kürk Mantolu Madonna,** (İstanbul, 1966, Varlık).

— Ne münasebet! Bizde böyle şeyler yoktur."[13]

Raif'in cevabı tüm anlamını, Maria Puder'in "siz de mi" deyişine göre kazanmaktadır. Hayır, o Yahudi düşmanı değildir. Uzun yüzyıllar boyunca Türklerin, Yahudilerin, Ermenilerin ve başkalarının barış içinde yaşadıkları bir imparatorluğun varisi olarak Yahudi düşmanı olmasına olanak yoktur. Avrupa'da Nazizmin ve Yahudi düşmanlığının yükselişinin farkında olan Sabahattin Ali, Raif'in kişiliğinde, birkaç yıl sonra Nazi Almanya'sından kaçan Yahudi bilim adamlarını ağırlayacak olan Kemalist Türkiye'yi savunmaktadır. Kendisi baskıcı bir iktidarın kurbanı olduğu halde (1948'de kırkbir yaşındaki Sabahattin Ali, Türkiye'den gizlice çıkmak isterken MİT ajanlarınca öldürülmüştü) burada aynı iktidarı etnik ve dinsel hoşgörüsü nedeniyle göklere çıkarır. **Anschluss**'ın ardından dönemin başbakanı Dr. Refik Saydam tarafından yapılan açıklama, Sabahattin Ali'nin bakış açısını doğrular niteliktedir:

> *Türkiye'de hiçbir zaman bir Yahudi sorunu olmamıştır, olmayacaktır. Eğer bir hata yapılırsa, bunu tamir ederiz. Başka ülkelerde baskı gören Yahudilerin, kitle halinde göç etmelerini düşünmemiz sözkonusu değildir, ama halen burada yaşayanlar kalabilirler. Türkiye'de bir işi bulunan yabancı uzmanlar ailelerini buraya getirtebilirler. Türk Yahudilerine gelince, onlar bizim gözümüzde, sadece Türktürler. Dinleri, Türk vatandaşı olarak haklarından yararlanmalarını kısıtlamanın vesilesi yapılamaz. Bizim Anayasamızın laik bir temeli vardır ve ne ırk ne de din ayrımı tanır.* [14]

"Nebatat Bahçesi"nde yaptıkları bir gezinti sırasında Maria Puder, Raif'e, bu "garip ağaçların" ona özlemini duyduğu uzak ülkeleri hatırlattıklarını söyler. Yetiştikleri asıl topraklarından sökülüp, bütün yıl boyunca göğü kapalı olan Berlin'e getirilip dikilen egzotik bitkilerle ilgili bu metafor ile hem kendisinin hem de halkının köklerinden kopmuşluğunu anlatmaktadır. Maria Puder'in sözlerinde vaadedilmiş topraklara geri dönme özleminin bulunduğunu sezeriz, ama Sabahattin Ali bu soruna, üzerinde fazla durmadan şöyle bir değinmekle yetinir. Onu asıl ilgilendiren, "kör talih"in birbirlerinden ayıracağı bu iki genç arasındaki aşktır. Maria Puder, çağdaş Türk edebiyatında psikolojik derinliği ve bütünlüğü olan ender Yahudi karakterlerden birisidir. Bu nedenle başlıbaşına bir incelemeyi haketmektedir.

Ester, Roza, Sara ve ötekiler...

1950'li yıllardan başlayarak birçok öyküde, Yahudi kadını karşımıza, Müslüman bir toplumun yasalarınca bastırılan cinsel arzunun nesnesi olarak çıkar. Cumhuriyetçi reformları ve laikliği garanti altına alan otuz yıllık bir iktidarın sonunda Cumhuriyet Halk Partisi iktidardan ayrılır. Seçimlerden muzaffer çıkan Demokrat Parti iktidara yerleşir ve "pazuları güçlü" bir İslam'a dönülmesine

[13] Sabahattin Ali, **a.g.e.**, s.132.
[14] Avram Galanti, **Histoire des Juifs de Turquie**, (İstanbul, 1942, İsis), ss.162-163.

pirim veren yeni bir politika başlatır. Böylece, çeşitli azınlıklara mensup Müslüman olmayan kadınlar, bu dönemin Türk yazarları tarafından erkeklerin fantazmlarını doyurabilen, bağımsız kadın karakterler olarak işlenmeye başlanır. Birçok yazar kitaplarında Rum ve Yahudi kadınlarından derin bir özlemle sözetmişlerdir. Sanki ilk aşk ilişkisine ancak onlarla girmek mümkünmüş gibi. Burada, kendini sık sık anlatıcıyla özdeşleştirirken, "onaltı yaşının Müslüman yalnızlığı"nı anımsayan bir roman kahramanının sözlerini aktarmak isterim:

> *İşte böyle, Raşel! İşte böyle, Heleni! Lüsin, Anaita, Despina, işte böyle! İstiklâl Caddesi'nde, Galata'nın karanlık, dar sokaklarında dolaşır, Markiz Pastanesi'nin dibindeki beyaz örtülü masada onaltı yaşımın Müslüman acılarını, o dayanılmaz yalnızlığı yaşarken rastlayamadığım kadın! Güzel günahkâr, ilk sevgilim! Çok geç de olsa, gövdene ulaşamasam da, sesin geliyor bana. Yıllar sonra, Paris'teki Figuier sokağındaki odamda sesini duyuyorum. Fırtınada bir fener kadar yalnızdım. Bir zeytin gövdesi gibi de buruk, acılı. İçine al beni, kalabalıkta ürperen delikanlı gövdemi derinliğine çek.* [15]

Bu bağlamda Sait Faik'in eseri 1950 kuşağı üzerinde önemli bir etki yaptı. Evrenselliğini, dünyaya hümanist bir bakış açısıyla bakmasından alan bu eserin Türk edebiyatında bir başka benzeri daha bulunmayan tekil ve son derece ilginç bir eser olduğunu da belirtelim. Çünkü Sait Faik'in eseri, herşeyden önce, dünyaya, ötekine ve aynı zamanda yeniliğe açık bir eserdi. Sait Faik Türk edebiyatına ilk adımlarını attığında, ulusal uzlaşmayı savunan gerçekçi akım egemendi. O, yalnız köy gerçekçiliğinin dayattığı alışılagelmiş düzyazıyı altüst etmekle kalmadı, asıl önemlisi, yeni bir ahlâk anlayışının da öncülüğünü yaptı. Öykü türüne büyük bir yenilik getiren yazar, ölümüne kadar basit insanlarla, özellikle öykülerini dolduran Rum balıkçılarla yan yana, bir bohem hayatı yaşadığı kozmopolit İstanbul kentini olağanüstü bir biçimde anlattı. Ne yazık ki aynı şeyi, yalnız "Lüzumsuz Adam" adlı öyküsünde rastladığımız Yahudiler için söylemek mümkün değildir. Burada, Galata'da bir kahve işleten Frenkle Yahudi kırması bir yaşlı kadın vardır, ama yazar oraya, ne çeşitli dillerde konuşan patronun "güzel gözleri", ne de **kapuçina**'sının tadına bakmak için değil, yan tarafta oturan bir Yahudi kızını baştan çıkarmak için gider:

> *Efendim, buradaki evlerin birinde ağzı, burnu yerinde -bir gözünde tavukkarası vardır ama, zararı yok!- eski kadınların dediği gibi, ellerinin üstüne fındık oturtulacak kadar yumuk yumuk elli, büyük büyük memeli, entarisinin göğse açılan yerinde hafifçe kirli esmer bir ayrılıp birleşme, hoppa mı hoppa bir Yahudi kızcağızı vardı. Çift kanatlı bir pencerenin önünde oturur, bir şeyler dikerdi.* [16]

Sait Faik'e göre Yahudiler, "iyi, tatlı, civcivli" ve hayatı seven insanlardır. Yazarın Müslüman olmayanlara açılımı sayesinde onun etkisi altında kalan baş-

[15] Nedim Gürsel, **Kadınlar Kitabı**, (İstanbul, 1983, Cem), s.47.
[16] Sait Faik, **Lüzumsuz Adam**, (İstanbul, 1987, Bilgi), cilt 2, s.111.

kaları da Yahudilerden sözetmişlerdir. Bu karakterlerin hemen hepsi Sait Faik'in "hoppa" Yahudisini hatırlatırlar. Ben bunlardan üçünü anımsatmakla yetineceğim.

"Ester ve Roza"da Oktay Akbal, İstanbul'un Balat olduğu anlaşılan bir Yahudi mahallesini anlatır. Yazarın bakışı burada Sait Faik'inkine katılarak Yahudi kadınlarının güzelliğini keşfeder:

> *Haliç kıyısına giden sokaklar vardı. (...) Hep Musevi sokakları, Musevi mahalleleriydi. Adım başında insanın ağzını açık bırakan, Amerikan filmlerindeki gibi ıslık çalmak hevesi veren, bir Dorothy Lamour bacağı, bir Ava Gardner profili, o yıkık, harap evlerin kapısından bacasından taşıp karşınıza çıkıverirdi.*[17]

Bu öyküde Oktay Akbal, neşe dolu iki Yahudi genç kızdan, Ester ile Roza'dan sözeder. "İkisi de canlı, neşe dolu ve baştan çıkarıcıydı. Mahallenin sinemasında çalışıyorlardı" diye yazar. Onun gözünde Ester ve Roza, Yahudi mahallesine onları baştan çıkarmak için gelen genç Türklerle flört etmeye hazır, özgür kadınlardır. Sonunda anlatıcı Roza'ya, arkadaşı da Ester'e âşık olurlar. Ama aşkları yalnız bir yaz sürer, çünkü kızlar nişanlılarıyla buluşmak üzere İsrail'e giderler. Oktay Akbal hiçbir pişmanlık duymadan, "Orada yeni bir ülke kuruluyordu. Bir vatan! O toprakların ilk öncüleri olacaklardı. Geniş hayalleri, umutları, bekleyişleri vardı" diye yazar.

1950'li yıllarda Türk yazarları arasında çok yaygın olan İsrail hakkındaki bu görüş bugün değişti. Filistin sorunundan, özellikle Altı Gün Savaşı'ndan bu yana Oktay Akbal, **Cumhuriyet** gazetesindeki köşesinde İsrail Devleti'nin politikasını kınayan birçok yazı yazdı. Aynı şey, 1955'de yayımladığı bir öyküde genç bir Yahudi kızın İsrail'e gidişini anlatan Necati Cumalı için de geçerlidir.[18] İzmirli bir Yahudi güzeli olan Sara'yı, yazar, tek derdi âşıklarının kıskançlıkları olan bağımsız bir kadın olarak anlatır:

> *— Sara'cığım, dedim yavaşça, neden böylesin?*
> *Mahzun gülümsedi:*
> *— Gidiyorum artık!*
> *Birden içimde bir boşluk kaydığını duydum.*
> *— Gidiyorum artık, dedi tekrar. Bizimkiler pasaportları hazırlamaya başladılar. Siz de, başkaları da benden kurtulacaksınız.*[19]

Sara'nın İsrail'e gitmesinden sonra anlatıcı, çok sayıda âşığı olan bir kadının, kendini herbirine başka türlü verdiğini söyler.

Bu dönemin yazarları arasında İsrail'e göçün sık sık işlenen bir tema olduğunu ve gerçeği yansıttığını belirtmek gerekir. İstatistiklere göre 1927'de Ya-

[17] Oktay Akbal, **Önce Ekmekler Bozuldu,** (İstanbul, 1970,e) içinde "Bizans Definesi", s.149.
[18] Necati Cumalı, **Yalnız Kadın,** (İstanbul, 1955, Varlık) içinde "Dertler", s.28.
[19] Necati Cumalı, **a.g.e.,** ss.28-29.

hudilerin sayısı 81.392 idi. 1955'de ise sayıları 40.000'i aşmıyordu.[20] Demek ki arada, Yahudilerin yarısı, özellikle zanaatkârlar ve küçük tacirler göç etmişlerdi.

Yakub'un Koyunları

Bildiğim kadarıyla **Yakub'un Koyunları,** bir Türk romancısı tarafından Yahudi devleti üzerine yazılmış tek kitaptır. Yazar, 1963 ile 1965 arasında iki yıl süreyle, karısının diplomat olarak görev yaptığı İsrail'de yaşamıştı. **Yakub'un Koyunları,** Necati Cumalı'nın izlenimleriyle Yahudi sorunu üzerine düşüncelerini yansıtan yarı-edebi, yarı-gazete yazısı türünde bir dizi metni bir araya getirmektedir. Ben burada, bizi doğrudan ilgilendirmediği için, yazarın aktardığı biçimiyle bu sorunun ayrıntısına girecek değilim. Buna karşılık yazarın Türkiye'den İsrail'e göç etmiş Yahudilerle ilgili görüşleri bana üzerinde durulmaya değer görünüyor.

Kitabın başında Necati Cumalı, kendi memleketi olan Urlalı Yahudi kadınlarından sözediyor. Onlarla ilgili olarak yazdıkları, yukarıda anlattığım Sara'nın davranışını doğrular niteliktedir. Sanki yazar, bir öyküsünde yazdıklarını yirmi yıl sonra haklı kılmak istermişcesine şöyle diyor:

> *Yahudi kızları kadınları ise, daha o dönemde bizim kadınlarımızın Cumhuriyetin kırkıncı yılını aştıktan sonra ulaşabildikleri bir özgürlük içindeydiler. Özellikle cumartesi akşamları yılın modasına uygun giysileriyle İzmir şosesi üstünde gezintiye çıkarlardı. Güzel biçim verdikleri saçları açıktı. Bahar gelince kısa kollu hafif entariler giyerlerdi.*[21]

Çocukluk arkadaşlarını ve onların aileleriyle kurduğu iyi ilişkileri uzun uzun anlatıyor. Bize siyonizm ve "gezgin Yahudi" üzerine düşüncelerini aktardığı bölümün, oldukça ilkel, hatta yer yer gizil bir Yahudi düşmanlığıyla yüklü olduğunu düşünüyorum. Polemikçi bir üslupla, sık sık Tevrat'a, özellikle orada İbrani halkının aynı addaki atası Yakub konusunda söylenenlere yaslanarak İsrail toplumu hakkında yaptığı çözümlemeler için de aynı şeyi söyleyebilirim. Buna karşılık, Türkiye'den göç eden Yahudilerle ilgili gözlemlerinin anlamlı olduğu kanısındayım, çünkü bunlar bize, birden çok etnili ve farklı kültürlerden oluşan bir toplumun sorunlarını daha iyi anlama olanağını sağlıyorlar.

Yazara göre Türkiye kökenli Yahudiler, genellikle yaşamlarından şikayetçi görünmüyorlar ama, nice çetrefil zorluğu aşmış olan bu insanlar yine de geride bıraktıkları ülkenin özlemini aşabilmiş değiller.

> *Tanıdığım Türkiyeli göçmenler, evlerinde Türkçe konuşurlar, İstanbul radyosunu dinlerlerdi, diye yazıyor Necati Cumalı. Durmadan Türk şarkıcılarının plaklarını getirtirlerdi Türkiye'den.*[22]

[20] "Türkiyeli Yahudiler", **Yeni Gündem,** No. 28, 14-20 Eylül 1986, s.11.
[21] Necati Cumalı, **Yakub'un Koyunları,** (İstanbul, 1979, Tekin), s.8.
[22] Necati Cumalı, **a.g.e.,** s.48.

Serüvenini en ince ayrıntısına kadar anlattığı Eli'nin öyküsü, 1950'li yıllarda aileleriyle birlikte göçeden pek çok benzerlerinin öykülerine benziyor. Sultanahmet'te küçük bir kumaş tüccarı olan Eli, İsrail'e yerleştikten sonra, bunu hiç istememesine rağmen çiftçi olur ve yazarla **kibutz**'unda karşılaştıklarında, ona iftiharla, 600 bin ağaçtan oluşan çam ormanına Atatürk adını verdiklerini anlatır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusuna duyduğu minnet, Eli'nin yeni toprağını sevmesine ve ona derinden bağlanmasına engel olmaz. "Eğer orada kumaş tüccarı olarak kalmış olsaydım, herhalde burada kendi toprağımda yaşadığımdan on yıl daha az yaşardım" der.

Bir imparatorluğun çöküşü ve Moiz'in önlenemez yükselişi

Mithat Cemal Kuntay'ın (1885-1956) **Üç İstanbul**'u, içinde aralarındaki tek ortak nokta namussuzluk olan bir yığın karakterin bulunduğu panaromik bir romandır. Yazar, İstanbul şehrini uzun bir tarihi dönem boyunca anlatır. Kuntay romanının çatısını Osmanlı İmparatorluğu'nun Abdülhamid mutlakçılığından 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşuna dek uzanan yakın dönem tarihinin iki dönüm noktası üzerine kurar. Bunlar 1908 Jön Türk devrimi ve Birinci Dünya Savaşı ile onu izleyen Mütareke ve müttefik işgalidir.

Büyük bir imparatorluğun bu gerileme ve çöküş dönemini yaşayan karakterler, değer sistemlerini sarsan olaylar tarafından belirlenir. Her şey aynı anda çözülür ve çürür: İnsan ilişkileri, siyasal kurumlar, ahlâk değerleri ve hatta inançlar. Romanın baş kahramanı olan Adnan'ın serüveninden giderek yazar, İstanbul'un önce Abdülhamid'in saltanatı, sonra da Jön Türk devrimi ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki modern yaşamını anlatır. Dünün baskı altında ezilenleri, bugün başkalarını ezmek üzere baskı uygularlar. Abdülhamid rejiminin muhalifleri iktidara gelince, karşı çıktıkları insanları aratmayacak biçimde çıkar sağlarlar. İçinde yaşadığı "dönem tarafından insani ve toplumsal yönlerden" belirlenen tipik bir kahraman olan Adnan, başlangıçta vatanseverdir. Abdülhamid rejimine sert bir biçimde karşı çıkar ve Jön Türk devriminden sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin güçlü adamı olur. Düşüşü yenilgiyle başlar ve ittihatçıların çoğu gibi o da yaşamını şan, şeref kazandığı ve tatlı bir servet biriktirdiği bir dönemin ardından, aşağılanma içinde bitirir. Adnan'ın çocukluk arkadaşı olan Moiz'in kaderi onunkinden farklı olacaktır. O, bütün karakterler arasında bu üç dönemi fazla bir zarara uğratmadan atlatabilen tek kişidir. Yazar, romanın başlangıcında Moiz'i bize genç bir hukuk öğrencisi olarak tanıtır. O kadar yoksuldur ki, zaman zaman yaşadığı, Raskolnikov'unkini hatırlatan tavanarasında akşam yemeği bile yiyemeden uyumaktadır. "Ve sefaletten bazı dişleri de yoktu. Fakat Moiz, kendi sefaleti ile eğlenerek onu azaltıyordu."[23]

Bu birçok dil konuşan kültürlü öğrenci, başkentin monden sosyetesini, zekâsı ve bilgisiyle fethetmeyi başarır. Abdülhamid rejiminin önde gelenleri, "kaymak tabakası"nın gelip gittiği sarayda onu farketmekte gecikmezler:

[23] Mithat Cemal Kuntay, **Üç İstanbul**, (İstanbul, 1976, Sander), s.41.

> *... Yahudi gencinin sefaletiyle demindenberi hafiften eğleniyorlardı. Moiz şarlatan olmayan sesle, ölçülü heyecanla konuştukça, demindenberi eğlenen gözler aptallaşıyor, düşman yüzler yavaş yavaş mağlup oluyorlardı. Biraz sonra bütün salonda tek bir adam vardı: Moiz!.. O şimdi fikir kadar, kadın kadar güzeldi.*[24]

O dönemde meşrutiyetçi fikirleri paylaştığı anlaşılan Moiz, Jön Türk çevrelerinde iyi kabul görmektedir. Ancak, en yakın arkadaşları, hatta bir zamanlar sefil öğrenci odasını paylaşmış olan ortağı Tevfik Hoca bile onun farklılığını vurgulamakta en ufak bir beis görmezler. Ondan söz ederken Tevfik Hoca, "Niçin mi beraber çalışmadım? Yahudi de onun için! Vallah senin namusunu taksitle satar da haberim olmaz" der. Ama, sonunda onun servetini kıskanacak olan Adnan onu savunur: "O Yahudi'nin, Girit'e, Mısır'a, Şarki Rumeli'ye, Bosna Hersek'e ağladığını" söyler, "Moiz memleketin her felaketine bizimle beraber ağlıyordu" diye düşünür.[25]

Moiz Selanik'e yerleşir ve orada borsa senetleri üzerinde yaptığı sahtekârlıklar ve altın kaçakçılığıyla bir servet edinir. Geri geldiğinde "Edirne'den İstanbul'a bir gömlekle gelmiş genç Yahudi" değildir artık, "İngiliz kolonyası, Fransız sabunu" kokan, zengin bir işadamıdır. "Konuşurken dişlerinde peksimet yer gibi Halep altınları tıkırdıyordu" der, yazar. İttihatçı rejimin güçlü adamı olmuş olan Adnan bir gün ona ünlü "Cercle d'Orient"da rastlar. Moiz artık, Moiz dö Navara olmuştur. Adnan kendi kendine, "Ah, demir kemikli, kömür dişli harp! Büyük kalpli Yahudi gencini ne hale soktun!" diye söylenir.[26] Ama bu onunla ilişkisini sürdürmesini, onun ilişkilerinden çıkar sağlamasını ve karısı Raşel ile yatmasını engellemez.

Üç İstanbul, hemen hepsi bir imparatorluğun gerileyişini cisimleştiren, ikiyüzlü, sahtekâr ve namussuz karakterlerin kol gezdiği bir romandır. Ama Moiz, onların hepsinden daha ikiyüzlü, onlarla kıyaslanmayacak kadar daha zengin ve onlardan çok daha az vatanseverdir. Abdülhamid'in saltanatı zamanında İttihatçı iken, Büyük Savaş sırasında bir yandan Almanlarla iş yaparken bir yandan da İtalyan vatandaşlığına geçer. Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde, ardında dev gibi bir servet bırakarak intihar eder. İntihar haberini getiren telgraftan bir gün sonra:

> *Galata'da üç bankada, dirseklerine kadar kolları siyah memurlar, Moiz'in dosyalarına eğiliyorlar; iki avukat yarım saatte zengin oluyor; noterlere bankalardan dosya dosya tercümeler veriliyor, iki ufak şirket iflas ediyor, bir Rum tüccara inme iniyordu.*[27]

Bir bakıma Nazım Hikmet'in **İnsan Manzaraları**'ndaki Mardanapal'ın ikiz kardeşi olan Moiz, bildiğim kadarıyla çağdaş Türk edebiyatında belirli bir derinliği

[24] **A.g.e.**, s.103.
[25] **A.g.e.**, ss.199, 132, 201.
[26] **A.g.e.**, ss. 401, 403.
[27] **A.g.e.**, s.523.

olan tek Yahudi karakteridir. Yazar tarafından yalnız büyük bir yetenek ve doğrulukla değil, aynı zamanda çok çarpıcı kanıtlarla çizilmiştir. Romandaki öbür karakterlerinkine çok benzeyen serüveni bir noktada onlarınkinden ayırır: Moiz, Osmanlı İmparatorluğu'na, 19. yüzyılın ikinci yarısında, ulusal bir burjuvazinin doğmasından çok önce giren yabancı sermayeyi cisimleştirmektedir.

Sevim Burak'ın Yanık Saraylar'ı

Sevim Burak (1931-1984), kuşkusuz Türk edebiyatında marjinal bir yer tutan, ama benim buradaki yaklaşımım bakımından önemli bir yazardır, çünkü eseri Yahudi kimliği sorunsalından kaynaklanır. Annesi tarafından Yahudi olan Sevim Burak, çok az yazmıştır. Dilde modernizmin uç noktaya götürülüşüyle sık sık bozulan bir kişisel üslup arayışının anlamı çok zorlaştırdığı metinlerinin çoğu, geniş okur kitlesine ulaşamamıştır. Fakat, biçim bakımından yerleşik kalıplara oldukça yakın bir öyküsü, yazarın Tevrat'a başvurarak dolaylı olarak sahiplendiği bir kimlik arayışını ele verir. Bu kaynaklara bakılarak yapılacak bir metin incelemesinin yanısıra, öykünün baş kahramanının derinliğine bir psikolojik çözümlemesine girişilmesi, bu metnin Yahudilik boyutunu ortaya çıkarabilecektir. Şimdi bunu yapmaya çalışacağım.

Yanık Saraylar, şiirle düzyazının birbirine karıştığı bir dizi öyküyü biraraya getiren bir derlemedir. Derlemedeki metinlerin hemen hepsi yazar tarafından biçimsel arayış amacıyla parçalanmış, hatta çarpıtılmış olduklarından, sonradan **Sahibinin Sesi** adıyla bir tiyatro oyunu biçiminde yeniden yazılan "Ah Ya'rab Yehova", kendi içinde bir anlatım sürekliliği taşıyan tek metindir.[28] Burada, bir Yahudi kadınla, Zembul Allahanati ile yaşayan ve yavaş yavaş deliren Bilal Bey'in kendisi için tuttuğu bir günlük söz konusudur. Bu paranoyak çılgınlığın görünüşteki nedenlerinden birisi, Zembul'ün, acı çektirme manisine tutulan Bilal Bey'in hiçbir şekilde kabul etmediği gebeliğidir. Günlük yaşamını en ufak ayrıntısına kadar kaydeden Bilal Bey'in günlüğü okunduğunda, onun kişiliği hakkında fazla bir şey öğrenemeyiz ama, boyun eğmiş ve küçük görülen bir kadın olan hayat arkadaşının mutsuzluğuna tanık oluruz. Derlemedeki hemen bütün öykülerde ortak olan bu tema burada, karı-koca anlaşmazlığı etnik bir farklılıktan kaynaklandığı ölçüde toplumsal bir boyut kazanır. Aristokrat bir aileden gelen Bilal Bey, gebe olan Zembul ile evlenmeyi hiçbir şekilde düşünmemektedir. Bir söyleşisinde yazar farklı karakterlerinde kendisini anlattığını söylemiş olduğundan[29], "Ah Ya'rab Yehova"nın aslında, babasının baskısı altında onu terketmek zorunda kalan Burak'ın kendi annesinin öyküsü olduğunu düşünmemiz mümkündür. Sevim Burak, "Ah Ya'rab Yehova"da bilinç altında babasından öç alır. Kazara Bilal Bey'in vücuduna batan bir iğne yavaş yavaş onun kalbine ilerleyerek, ölümüne yol açar. Ama ölmeden önce "zalim baba" evi ve onunla birlikte Zembul ile bebeğini yakacak zamanı bulur. Bu ilk bakışta

[28] Sevim Burak, **Yanık Saraylar,** (İstanbul, 1965, Türkiye Basımevi) ve **Sahibinin Sesi,** (İstanbul, 1982, Adam).

[29] **Yeni Dergi,** Eylül, 1965, no.12, s.253, zikreden A. Bezirci.

boşunaymış gibi görünen kıyıcı davranışın, aslında Tevrat'a gönderme yapan sembolik bir anlamı vardır: Ateşle arınma... Mahallenin bütün sakinlerinin onun kötülüğünü istediklerine inanan ve paranoyaya gömülüp yokolan Bilal Bey'in içini, bir yandan da Zembul'a ve çocuğuna karşı duyduğu suçluluk duygusu kemirmektedir. Komşuların taşındıkları ve onların yerine hepsi de Zembul'ün akrabaları olan Yahudilerin yerleştikleri sanrısına kapılır. Onların mahallede bulunuşları, Bilal Bey'in gözünde aile dayanışmasının bir belirtisidir. Kendini, herkesin ve herşeyin terkettiğine, yalnız bırakıldığına inanmaya başlar.

"Ya'rab Yehova"da Bilal Bey'in birlikte yaşadığı kadının iki adı vardır: Zembul ve Sümbül. Bilal Bey ona şöyle der:

> *Matmazel Zembul Allahanati, siz niye döndünüz?.. Niye Sümbül Hanım, Sümbül Hanımefendi oldunuz?.. Birinci adınız kayıp getirir, ikinci adınız kazanç getirir... Ya teyzeniz Leyla Hanımefendi? Teyzeniz, meşhur dullardan daha dul Leyla Hanımefendi değil iken, Kırmızı Yahudi Mektebinde "bitli Lilika" iken... Daha konuşalım mı? Ne zaman Leyla Hanımefendi oldu? Pembe Köşkün üstüne konduğu zaman... Yani, Osmanlı Duyun-u Umumiye azalarından Muhittin Bey'i kafese koyduğu zaman.*[30]

Zembul Allahanati, boyun eğmiş, küçümsenen ve Bilal Bey'in reddettiği bir kadındır. Bilal Bey ise Osmanlı patriyarkal toplumu kadar, Sevim Burak'ın doğrudan bir taleple değil ama Tevrat'tan ödünç aldığı bir üslupla karşı çıkarak Yahudi kimliğini savunmaya çalıştığı, yeni doğmakta olan Türklük üst-beninin temsilcisidir. Metnin başlangıç bölümleri olduğu gibi "Tufan"dan alınmıştır:

> *Ve yedi gün bekledi/Ve diğer yedi günü bekledi/Bayan Zembul Allahanati/Ve diğer yedi günü daha bekledi/Yedi yıl bekledi/Bayan Zembul Allahanati/Ve diğer yedi yıl daha bekledi/Yedinci yılın yedinci ayında/Onyedinci günde/Yedinci saatinde/Bayan Zembul Allahanati'nin bütün günleri dolmak üzere idi.*[31]

Bu bölüm Sevim Burak'ın Tevrat'ın söylemine ne kadar bağlı kaldığını göstermektedir. Zembul'ün bekleyişi burada, üslup yönünden, Tufan'dan sonra Nuh'un bekleyişiyle özdeşleşmektedir. Ama onun kaderi çok farklı olacak, çünkü ateşte yanarak ölecektir.

Yahudi sorunsalı, dolaylı olarak Sevim Burak'ın bütün eserinde varlığını duyurur. Bu özellikle, korkunç bir tıbbi aletin Kafka'nın **Ceza Sömürgesi**'nde olduğu gibi kurbanın bedenine teşhis koymak (ya da ceza uygulamak) üzere çalıştığı **Afrika Dansı**'nda açıkça görülür. Bir kalp rahatsızlığından ölen Sevim Burak'ın son günlerdeki azabına tanık olduğum için ("Hergün kalbimin biraz daha büyüdüğünü hissediyorum" demişti) bana yazarın ölürken çektiği acıyı hatırlatan bu metin üzerinde daha fazla duramayacağım.

[30] Sevim Burak, **a.g.e.**, s.69.
[31] Sevim Burak, **a.g.e.**, s.64.

Türk Edebiyatındaki Yahudi karakterlerle ilgili bu incelemeyi bitirirken, ikinci bir kez daha kendi yazdıklarımdan alıntı yapmak için değil, ama Türk yazarlarının -hiç değilse aralarından bazılarının- ülkelerinde neredeyse bin yıldır yaşamakta olan bir topluluğun varlığını görmezlikten gelmediklerini gösterebilmek için, son romanımdan bir bölüm aktarmak istiyorum:

> *Yüksekkaldırım'daydı az önce. Karaköy'e inmeden solda, genelev sokağının dibindeki sinagogu gördü. Birkaç basamak merdivenle çıkılan taş avlunun bitiminde tuhaf bir yapıydı. Demir kapısı zincirli olduğundan içeriye giremedi. Merdivenin üzerinde durdu bir süre. Ortadaki büyük, kemerli pencerenin ardında yanan ışığa baktı. Genelev duvarına sırtını dayamış bu tapınağın yüzyıllardır, Bizans'tan, eski Ceneviz'den bu yana hep orada, yarı çıplak müşteri bekleyen kadınların gölgesinde durduğunu, haftada bir gün açılan demir kapıdan içeriye ürkek, sessiz bir kalabalığın süzüldüğünü düşündü. Belki de İspanya'da Engizisyondan kaçanların Osmanlı İmparatorluğu'na sığındıktan sonra kurdukları bir yapıydı. Görece daha yeni, yaşamakla bitmeyen, bitip tükenmeyen, korkunç zamana, bu bunalım günlerine daha yakın. Kemerli pencerenin ardında yanan ışığın aydınlattığı boşlukta dönüş gününü bekliyordu kalabalık. Atalarının kök saldığı topraklardan nasılsa kopmuş, bu uzak kente gelip yerleşmişlerdi. Kentin yaşamına karışmadan yüzyıllarca bu kuytu mahallede oturmuşlar, taş evlerin dar odalarında ölüp kendilerine ayrılan özel mezarlıklara gömülmüşlerdi.*[32]

[32] Nedim Gürsel, a.g.e., s.44.

İletişi

Dilbilim ve Çeviri

*A. Sumru Özsoy - Cem Taylan**

Çeviribilimciler ve yazın çevirmenleri tarafından benimsenen bir görüşe göre salt dilbilimsel yaklaşımlar çeviri alanında yapılan çalışmalarda, özellikle yazın çevirilerinde çok kısıtlı kalmıştır. Nitekim çeviribilimin geliştiği, kendi kuramsal boyut ve değişkenlerini somut bir şekilde, başka alanlara olan bağımlılığından arınmış olarak saptamağa çalıştığı şu sıralarda çevirinin içerdiği dilbilimsel sorunlar ve bu sorunların gereksindirdiği çözüm yolları önemini yitirmiş, kaynak dildeki yazar/metin/okur üçlemi ile amaç dildeki yazar/metin/okur üçlemi arasındaki ilişkinin saptanmasında dilbilimsel sorunlara değinilmesi dargörüşlü bir yaklaşım olarak tanımlanmağa başlanmıştır (bkz. Toury, 1987; Lambert ve von Gorp, 1987; Hermans, 1987). Ancak bir metnin kaynak dilden amaç dile aktarılması öncelikle o metnin yaratıldığı dilde tümüyle kavranması ve bu özümlenmiş iletinin amaç dildeki eşdeğerli sözcük ve yapılarla anlatılması demektir ki bu da ancak her iki dilin sözcük ve yapı özelliklerini bütünüyle kavramış olmağı, bu yapı ve sözcüklerin dillerdeki işlev ve anlam alanlarının boyutlarına duyarlı olmağı gerektirir. Gerçekten de çeviri işlemi, niteliği açısından belki de bir yazarın özgün yapıtını biçimlendirirken geçirdiği evrelerden çok daha yoğun ve girift çabalar gereksindiren bir uğraştır. Bu, çeviri işlemini gerek nesnel olarak inceleyen çeviribilimciler gerekse bunu bir uğraş olarak üstlenen çevirmenlerce benimsenmiş bir görüştür (bkz. Göktürk, 1986). Göktürk (1986) bu konuda şöyle demektedir: "...daha önce tanınmayanın kavranışı, çeviride en can

* *Boğaziçi Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü öğretim üyeleri.*

alıcı etkidir. Çevirmen için de böyledir bu, çeviri okuyucusu için de... (s.9)". Bu çaba ise ancak kaynak metnin tüm anlam ve çağrışım alanlarıyla algılanması ile gerçekleşebilir.

"Daha önce tanınmayanın kavranışı", öncelikle de, "tanınmayanın" yaratılışı ve okur/dinleyiciye aktarılışı kaynak dilin dilbilimsel birimleri, yapıları ve işlemlerinin yazar/konuşucu tarafından seçimi, sıralanışı ve sunulmasıyla gerçekleşirken, bunun amaç dile aktarılması, ikinci dilin biçim, yapı ve işlem özellikleri ile belirlenir. Her ne kadar Göktürk'ün ileri sürdüğü gibi her dil kendi içinde bir göstergebilim dizgesi, yani 'kendi kültürünün töre, davranış ve değer ölçülerini' içeren ve yansıtan bir dizgeyse de, ayrıca çevirinin amaçlarından biri bu algıları aktarmaysa da, bu aktarma işlemi bir aşama düzeni olarak tanımlanan dilde bu düzenin iki ayrı basamağını oluşturan sözcük ve yapı ulamları çerçevesinde gerçekleştirilir. Sözcük basamağında kaynak dilde bir sözcük ile belirtilmiş bir kavram, amaç dilin yapısal özellikleri ve sözcük dağarcığının içeriğine bağlı olarak ya bir sözcük, bir öbek, bir tümce ya da bir işlem olarak aktarılabilir. Diller arasındaki sözcük kullanımlarında ayrımlar, başka deyişle, her dildeki sözcüklerin anlam alanı özellikleri, çeviri işlemini üstlenenler tarafından gözlemlenmiş ve çeviri eleştiriciler tarafından da dikkat çekilmiş bir sorun kaynağıdır (Jakobson, 1966). Aynı şekilde, kaynak dildeki bir yapı, amaç dilin özelliklerine dayalı olarak aynı yapı ile ya da eşdeğerli bir başka yapı ile aktarılabilir. Bu, Jakobson'ın 'Çevirinin Dilbilimsel Yönleri' adlı yazısında 'ayrımda eşdeğerlilik' olarak nitelendirdiği bir kavramdır ve gene de bu yazıda belirtildiği gibi bu kavram dilde en büyük sorunu oluşturduğu gibi dilbilimin de odak noktasıdır. 'Ayrımda eşdeğerlilik' aynı zamanda çeviri işleminin de en can alıcı noktasıdır. Jakobson (1966) çevirinin iki kodda iki eşdeğerli iletiyi içerdiğini belirtir. Tüm ussal deneyimler ve onların ulamları, var olan tüm doğal dillerde iletilebilir. Diller temelde birbirlerinden iletebileceklerinde değil, iletmekle zorunlu olduklarında ayrılırlar. Böylelikle, 'ayrımda eşdeğerlilik' çeviri işleminin en can alıcı noktasını oluşturur. Bu ayrımı temel alarak, başarılı bir çevirmeni amaç dilin kaynak dile göre sözcüksel ve yapısal ayrımlarına duyarlı olan, bu iki dilin birim ve işlemlerinin işlevlerini tam kavrayan kişi olarak tanımlayabiliriz.

Dil, bir birimin işlev ve değerinin, düzen içindeki diğer birimlerle olan ilişki ve ayrımlarına göre tanımlandığı bir dizgedir. Yapısalcılık kuramı içinde, Vardar (1978: s.69) dili 'kendine özgü bir düzen sunan, dış gerçeği ya da göndergeleri, bu öğelerin oluşturduğu evreni özgül bir biçimde yorumlayan, bölümleyen, kavramlaştıran ve dizgeleştiren' bir etki olarak tanımlar. Böylece çeviri birbirinden ayrı olan bu iki düzenin içinde bir iletiyi bir dilden diğer bir dile aktarma işlemidir.

II. DİLBİLİMSEL YAKLAŞIMLAR

Çeviri alanında dilbilimsel kuramlar açısından önemli katkılarda bulunmuş olan Catford (1965), Nida (1964) ve Tymoczko'nun (1985) kuramlarına kısaca bir göz atmak isteriz.

2.1. CATFORD

Firth'in ortaya attığı ve Halliday'in de benimsediği sistemik dilbilgisi kuramı çerçevesinde, Catford (1965) dili dış dünyayla iki üç yönden ilişkili bir etkinlik olarak tanımlar. Dil, dildışı olan bazı hareketlerle (ses tellerinin titreşimi) kendini gösterir ve gene dildışı olan belirli nesne ve olaylarla ilgilidir. Ancak dilin kendisi bu iki dildışı ögenin biçimlendirilmesi ve düzenlenmesidir. Dil olaylarını anlayabilmek için bunların değişik düzeylerde soyutlaştırılmaları gerekmektedir. Dile özgü düzeyler ise araç-birim olan ses ve yazı özünden soyutlaştırılmış sesbirimsel/yazıbirimsel düzey ile biçimsel düzeyleri oluşturan sözdizimi ve sözcük dağarcığıdır. Sözdizimi ve sözcük dağarcığının birimleri ile durum (situation) arasındaki ilişki de bağlamı oluşturur. Böylelikle bağlam, sözdizimi/sözcük dağarcığı ile durumu birleştiren bir ara düzeydir.

Dil yapısını anlamlı birimler aşama düzeni olarak gören Catford, İngilizce'de bu düzenin basamaklarını şöyle saptar:

tümce-yantümce-öbek-sözcük-biçimbirim

Böylelikle diller arasındaki yapısal ayrımlardan birini, iki dilin aşama düzeni basamakları arasındaki ayrım oluşturur. Yani, her dil, yapısal özelliklerine göre bu basamaklardan birine, birkaçına veya hepsine sahiptir. 'Ayrımda eşdeğerlilik' kavramı içinde, özellikle basamakların düzeyinde ayrım gösteren diller arasında çeviri yapmak, bu iki düzen arasında eşdeğerliği saptamayı içerir.

Catford'a göre çeviri işleminde çeviri eşdeğerliliği ve biçimsel karşılık kavram arasında bir ayrım yapmak gerekir. Deneyimsel bir kavram olan çeviri eşdeğerliliği ancak ve salt kaynak dil metni veya birimi değiştiğinde değişen amaç dil metni veya birimi olarak tanımlanır. Biçimsel karşılık ise iki dilin sözdizimsel birimleri ve ulamları arasında olan uygunluktur: biçimsel karşılık soyut bir kavramdır, herhangi bir metne bağlı değildir.

2.2. NİDA (1964)

Üretici-dönüşümsel dilbilgisi kuramını, kaynak ve amaç dillerin yapıları arasında geniş dönemlerini meydana getiren "çekirdek tümce" kavramını benimseyerek uygulayan Nida (1964), diller arasında geçiş (1) kaynak metni yapısal olarak en basit, anlamsal olarak en belirgin olan çekirdek tümcelere indirgemek (2), anlamı kaynak dilden amaç dile yapısal açıdan yalın bir düzeyde geçirmek, ve (3) amaç dilde biçem ve anlam yönünden eşdeğerli bir iletiyi üretmek olarak tanımlar.

Ayrımda eşdeğerlilik kavramını üretici-dönüşümsel kurama uygulayacak olursak diller arasında yapısal ayrım kaynaklarından ikisini (i) kaynak dilde olup amaç dilde bulunmayan dönüşümler, (ii) amaç dilde olup kaynak dilde bulunmayan dönüşümler diye tanımlayabiliriz. Bunun sonucunda da çevirmen bir metni kaynak dilden amaç dile aktarırken değişik dönüşümleri içeren iki düzen arasında anlam ve işlev açısından eşdeğerli süreçleri seçme zorunluğu ile karşı karşıyadır.

2.3. TYMOCZKO (1985)

Salt dilbilimsel bu iki yaklaşımla birlikte eşdeğerlik kavramı çerçevesinde biçimsel (formal) ve devingen (dynamic) eşdeğerlik karşıtlığına değinmekte yarar vardır. Nida'nın belirttiği gibi biçimsel eşdeğerlikte ilgi, hem öz hem de biçim arasındaki ilişkinin bunların ilk başta alımlayanlarla ileti arasında varolan ilişkiyle eşit düzeyde bulunmasına çalışır. Gene Nida'ya göre, çevirmenler her ne kadar devingen değerlik kavramını gün geçtikçe daha çok benimsiyorlarsa da, biçimsel eşdeğerlik kavramının da az çok yaygın olduğu öne sürülebilir. Mari Tymoczko biçimsel eşdeğerlik kavramının devingen eşdeğerliğe göre daha nesnel olduğunu savunmaktadır.

III. DİLDE YAPI-DÖNÜŞÜM-İŞLEV

'Ayrımda eşdeğerlilik' kavramını, üretici-dönüşümsel kuram çerçevesinde yapısal açıdan dillerin sözdizimsel bileşkenlerini oluşturan ulamalardan biri olan dönüşümlerin sayı ve niteliği arasındaki ayrım ve işlevsel açıdan da bu dönüşümlerin iletişim içindeki işlevleri arasındaki ayrım olarak tanımlayabiliriz. Çeviri açısından, (i) kaynak ve amaç dilde bulunan dönüşümler, (ii) salt kaynak dilde bulunan dönüşümler ve (iii) salt amaç dilde bulunan dönüşümler olarak sınıflandırılabilen dönüşümler, işlevleri açısından da diller içinde birbirlerinden ayrılabilirler. Dilbilimin odak noktası olan ve çevirmenin duyarlı olması gereken ayrımda eşdeğerlilik, kaynak ve amaç dilde yapısal ayrımların anlam ve işlevlerini saptamağı ve kaynak metindeki bu anlam ve işlev ilişkilerini eşdeğerli bir iletiye aktarmağı öngörür.

Türkçe'nin İngilizce'nin sözdizimsel yapısında bulunan bir dönüşüm edilgen dönüşümüdür. Yapısal tanımına uygun olarak her iki dilde de geçişli yapılara uygulanıp derin nesneyi yüzeysel özne, derin özneyi bir eden öbeğinin öğesi olarak değiştirir: iki dilin biçimbirimsel özelliklerine uygun olarak ta eylemleri edilgen eylem olarak belirtir. (1) ve (2) bunu örneklemektedir.

(1) a. Çocuk sütü döktü.
    b. Süt çocuk tarafından döküldü.

(2) a. The child spilled the milk.
    b. The milk was spilled by the child.

Ancak bu iki dilde edilgen yapılar ve onların işlevleri arasında ayrım vardır. İngilizce, tümcelerdeki sözdizimsel ilişkilerde bir değişiklik olmadan bu ögelerin iletişimsel işlevlerini değiştirmede kısıtlıdır. Bu işlev değişikliği İngilizce'de ancak aynı zamanda sözdizimsel ilişkileri de değiştiren dönüşümler tarafından gerçekleştirilir. İngilizce'de dönüşümler çoğunlukla sözdizimsel ilişkileri değiştiren dönüşümlerdir. Tomlin (1975) İngilizce'de edilgen dönüşümünü, bilineni özne durumuna yerleştiren bir işlem olarak tanımlar. Başka bir deyişle edilgen dönüşümü, bilineni tümcenin başına, bilinmeyeni ise tümcenin daha ileri bir noktasına götüren işlemdir. Böylece tümce, öğelerinin işlevleri açısından içinde bulunduğu söyleme anlamlı bir şekilde bağlanır.

Türkçe'de ise yapısal açıdan tümcedeki sözdizimsel ilişkilerde bir değişiklik olmadan bu öğelerin iletişimsel işlevleri değiştirilebilir. Bir Türkçe tümcede bilinen ile bilinmeyenin tümcedeki yerlerinin belirlenmesi edilgen dönüşümünde olduğu gibi dilbilgisel ilişkilerin değişimi ile değil, aynı zamanda, devrikleşme dönüşümünde olduğu gibi bu ilişkileri ayrı tutup sözcük diziminde değişiklik yapmakla da saptanabilir. Bunun sonucunda bir Türkçe tümcede söz dizimini etkileyen birden fazla dönüşüm olması, bu dönüşümlerin iletişimsel işlevleri arasında bir ayrım olduğunu ortaya çıkarır. Çekirdek tümcelerdeki tümce öğelerinin ve bunların yerlerinin işlevsel açıdan incelenmesinde Erguvanlı (1984) Türkçe için tümce başını, yani özne yerini **konu** (topic) yeri, eylem öncesi yeri de **odak** (focus) olarak tanımlar.

Diller arasındaki bu yapısal ayrımların işlevsel özelliklerinin yazın çevirisinde nasıl bir etken olduğunu D.H. Lawrence'ın **Sons and Lovers** adlı romanının çevirisinde örneklemek isteriz. Bu romanın girişini oluşturan ilk bölümde kaynak ve amaç metinde toplam sekiz edilgen yapının kullanıldığını görüyoruz. Bunlardan yalnız üçü her iki dilde de edilgen yapı olarak görülürken, üçü salt kaynak dilde edilgen ve ikisi de salt amaç dilde edilgen yapı olarak ortaya çıkıyor.

İngilizce'deki edilgen yapının Türkçe'ye etken yapı olarak çevrildiği bağlamlar şunlardır:

(3) The brook ran under the aldertrees, scarcely soiled by these small mines, whose coal was drawn to the surface by donkeys that plodded wearily in a circle round a gin (s.18).

Kızılağaçların altından akan dere, kömürünü yeryüzüne bir dolabın çevresinde yorgun argın dolanan eşeklerin taşıdığı bu küçük maden ocakları tarafından hiç kirletilmemişti (s.29).

(4) Then, some sixty years ago, a sudden change took place. The gin-pits were elbowed aside by the large mines of the financiers (s.18).

Derken, altmış yıl kadar önce, birdenbire bir değişiklik oldu. Parababalarının koskoca madenleri, dolaplı ocakları bir kenara itti (s.29).

(5) About this time, the notorious Hell Row, which through growing old had acquired an evil reputation, was burned down,... and much dirt was cleansed away (s.18).

İşte bu sıralarda, adı zamanla kötüye, ipliği de pazara çıkan Hell Row yandı gitti... ve dünyanın pisliği temizlenebildi (s.30).

(3)'de görüldüğü gibi İngilizce metinde edilgen yapı iki kez kullanılmaktadır. İki yan tümcede art arda görülen bu yapının kendini yinelenmesinde ortaya çıkabilecek biçimsel zorlama birinci yan tümcede İngilizce'nin yapısal özelliklerinden olan yardımcı eylemi düşürmekle önlenmiştir. Türkçe'de ise edilgen yapı yardımcı eylem ile değil de bir eylem eki ile gösterildiği için böyle bir biçim-

sel zorlanmanın önüne geçilmesi yani tümcelerin birisinde etken yapının kullanılması ile sağlanmıştır... (4)'te ilk tümce ortaya çıkan bir değişiklik olduğunu belirtiyor. Metnin bu bölümünde konunun dolaplı ocaklar olarak belirlendiği bağlamda, İngilizce metinde konuyu önceleştirme yöntemlerinin en önemlilerinden olan Edilgen yapı ile konu olan **dolaplı ocaklar** tümce başına oturtulmuştur. Türkçe'de ise bu konulaştırma 'dolaplı ocaklar'ın tümcedeki odak noktası olan yüklem öncesi yere konması ile gerçekleştirilmiştir. Değişikliğin önemli noktası, dolaplı ocakların yok olması gerçeği olduğundan İngilizce, edilgen yapı ile bunu tümce başına getirmiş; Türkçe ise etken yapı ile devrikleştirme dönüşümünü uygulayarak dolaplı ocakları tümcede odak noktası olan yüklem öncesi yere getirmiştir. Aynı şekilde, (5)'te İngilizce'de edilgen yapı olan **was burned down** yüklemi bir eden (agent) gereksindirmesi açısından Türkçe'ye böyle bir gereksindirmenin söz konusu olamıyacağı geçizsiz etken olan **yandı gitti**, eylemiyle çevrilmiştir.

İngilizce'de etken yapının Türkçe'ye edilgen yapıyla çevrildiği bağlamları aşağıdaki iki örnekte görebiliriz:

(6) The houses themselves were substantial and very decent. One could walk all round, seeing little front gardens with anricules and saxifrage in the shadow of the bottom block; seeing neat fort windows, little porches, little privet hedges, and dormer windows for the attics (s.19).

Epey büyük ve derli topluydu evler... Ayrıca zarif ön pencereler, küçük kapı eşikleri, ufak kurtbağı çitleri ve çatı pencereleri görüldü (s.30).

(6) This double row of dwellings sat at the foot of the rather sharp slope form Bestwood, and looked out, from the attic windows at least, on the slow climb of the valley towards Selby (s.19).

Bu çift sıra konut Bestwood'dan bakıldığında oldukça sarp bir yamacın eteğine kurulmuştu ve hiç değilse tavan arası pencerelerinde selby'e doğru uzanan vadinin yavaş yavaş yükselen yanı görülürdü (s.30-1).

Görüldüğü gibi, bu iki örnekte de İngilizce kişisiz bir etken yapı kullanmaktadır. Birinci bağlamda kişisiz adıl olan **one** 'biri' sözcüğünün kullanımı ile ikinci bağlamda kişileştirme eden'in genel bir eden olduğunu belirtir. Türkçe'de ise işlevsel açıdan edenin önem taşımadığı durumlarda kişisiz edilgen yapısı kullanılmaktadır. Buna dayanarak, bu iki bağlamda kaynak metin ile amaç metnin yüzeysel yapılarındaki ayrımı, dönüşüm ve yapıların işlevleri ile açıklamak mümkündür.

(8) Carston, Waite and Company found they had struck on a good thing, so-down the valleys of the brooks from Selby and Nuttall, new mines were sunk until soon there were six pits working (s.18).

Carston, Waite ve Kumpanyası umulmadık kertede iyi bir maden damarı bulduklarını anladıklarında Selby ve Nuttall'dan gelen derelerin ardındaki vadilerde yeni ocaklar kazılıp açıldı ve... (s.30).

(9) and all over the countryside were these same pits, some of which had been worked in the time of Charles II. ... (s.18).

Ve bütün kırlar, aralarında II. Charles zamanında işletilmiş olanların bulunduğu benzer ocaklarla kaplıydı (s.29).

(8) ve (9)'da görüldüğü gibi kaynak metinde edenin niteliği ve niceliği söz konusu değildir. Bu açıdan İngilizce'de de eden öbeği edilgen yapılarda bulunmamaktadır. Türkçe çeviride bu iki bölümün edensiz edilgen yapı ile verildiğini görüyoruz.

İki dil arasında görülen bir başka yapısal ayrım ise edilgen dönüşümüne 'girdi' olan yapılar arasındaki ayrımdır. İki dilin dönüşüm dağarcığı arasındaki bu ayrıma İngilizce'de derin tümleci nesne görevine getiren tümleç ilerletme dönüşümünü gösterebiliriz:

(10) a. The man gave the book to the boy.
b. The man gave the boy the book.

İngilizce'de edilgen işleminin uygulandığı bu yapılar ise özne görevine getirilen öğenin derin nesne değil de tümleç olduğu yapılardır. Bunun bir örneğini aşağıda görebiliriz:

(11) And Paul ran upstairs after his chief. He was given some checking and invoicing to do (s.116).

Kaynak metindeki bu alıntıya bakarsak, ikinci tümcede iki ayrı dönüşümün uygulanması sonucu derin tümlecin yüzeysel özne olduğunu görürüz.

Sözdizimsel bir işlem olan çift dönüşüm uygulaması, yani tümleç ilerletme ve edilgen dönüşümlerinin uygulaması, yazar tarafından belirli bir iletişimsel nedenle kullanılmıştır. Metinde alıntının yapıldığı bölümün konusu olan Paul birinci tümcede hem derin özne hem de yüzeysel özne olarak görülür. Bunu takip eden bölümlerde Paul ve işi hakkında daha fazla bilgi verilecektir; ancak eğer yazar ikinci tümcede herhangi bir dönüşüm uygulamaz ve derin tümceyi yüzeysel özne olarak bırakırsa, metinde şöyle bir değişiklik ortaya çıkacaktır:

(11') And Paul ran upstairs after his chief. His chief gave him some checking and accounting to do.

Burada da görüldüğü gibi, metin için önemli olan Paul'e bir şey verilmiş olmasıdır, verenin kişiliği değildir. Yazar ikinci tümcenin öznesini belirtirse, iletiye istemediği bir boyut katmış olacaktır. Böyle bir zorunluluktan kaçmanın tek yolu ise ileti için önemli olmayan kişi ve olayların tümce içinde hiç yer almamasıdır. Bunun için de edilgen dönüşümünün uygulanması ile derin öznenin tümcenin yüzeysel yapısında bulunması zorunluluğundan kaçınılmıştır. Ancak, yalnız Edilgen Dönüşümünün uygulanması ise şöyle bir sonuç verecektir metinde:

(11'') And Paul ran upstairs after his chief. Some checking and accounting was given to him.

Yine iletişimsel açıdan incelediğimiz zaman, bu tümcede Paul'e yapılan göndermenin edilgen dönüşümü tarafından tümlecin tümcedeki yerinin değiştirilmediğini, ancak yüzeysel özne olan derin nesneyi tümce başına oturtulduğunu görüyoruz. Böylece bölümün iletisindeki odak değişmiştir; bunun sonucu olarak da ikinci tümcede konu tümüyle değişmiş olarak algılanmaktadır. Bu da yazarın bu bölümde aktarmak istediği iletiden ayrı bir içeriği kapsar. Metinde görüldüğü gibi, ancak iki dönüşüm uygulaması sonucu ikinci tümcenin içeriği bölümün gereksindirdiği iletiyi aktarabilmektedir.

Ancak daha önce belirttiğimiz gibi, Türkçe'de derin tümceyi yüzeysel özne yapan bir dönüşüm veya bir dönüşümler dizisi yoktur. Bu demektir ki çevirmen bu iki dizgenin öğeleri arasındaki ayrımı Türkçe'de eşdeğerli yapıları seçerek yapacaktır.

Bakınız Türkçe çevirisinde bu iki tümce ne gibi yapısal özellikler gösteriyor:

(12) Paul patronunun ardı sıra merdivenleri koşa koşa çıktı. Biraz kontrol ve faturalama işi verilmişti ona.

İki tümcede edilgen dönüşümü ile derin nesne yüzeysel özne olurken çevirmen sözcük dizimi değiştirme dönüşümü uygulayıp tümleci eylem-sonrası yere getirmiştir. Böylelikle, çeviride Türkçe'nin yapısal özelliklerine uygun olarak kaynak metindeki ileti değişik ancak eşdeğerli yapı ile aktarılmıştır.

İngilizce'de bulunan bir dönüşüm Türkçe'de bulunmamakta, buna karşılık da Türkçe'de kullanımı yalnız yazın metinleriyle kısıtlı kalmayan sözcük dizimi değiştirme dönüşümü İngilizce'de daha kısıtlı olarak genelde yazınsal metinlerde ve özellikle de şiirlerde kullanılmaktadır.

Türkçe'de yaygın olup İngilizce'de kısıtlı olan bir dönüşümün çeviride uygulanmasını bir şiir çevirisinde örneklemek isteriz. Ezra Pound'un "Sestina: Altaforte" adlı şiirinden bir bölümü incelediğimizde oldukça ilginç bir dönüşümle karşılaşırız. Bunun incelenmesine geçmeden önce şiirin biçimsel yapısıyla ilgili birtakım önbilgiler gerekmektedir.

Sestina ortaçağdan kalma bir şiir biçimidir. Her bir **sestina** adlı dizelik altı bölümden ve 'envoy' denilen üç dizelik bir yedinci bölümden oluşur. En büyük özelliği dizelerin sonundaki sözcüğün değişik sırayla hep aynı kalmasıdır. Örneğin, bu altı sözcüğe kaynak metinden amaç metne geçiş sırasına göre II. Bölüm'de şöyle bir eşdeğerlik bulunmuştur.

rejoicing / mutlulukla
peace / barış
crimson / kıpkızıl
music / müzikle
opposing / karşı karşıya
clash / şakırtısını

Bu şiirin ikinci bölümünü veriyoruz:

In hot summer have I great rejoicing / Sıcak yaz gününde dolar için mutlulukla
When the tempests kill the earth's foul peace / Ölünce fırtınalarla dünyaya
özgü o aşağılık barış
And the lightnings from black heav'n flash crimson / Çakınca kara göğün
şimşekleri kıpkızıl
And the fierce thunders roar me their music / Doldurunca beni vahşi
gökgürültüleri müzikle
And the winds shriek trough the clouds mad, opposing / Esince rüzgârlar deli
bulutların içinden karşı karşıya
And through all the riven skies God's swords clash / Duyunca yarılmış göğün
içinden Tanrı'nın kılıçlarını şakırtısını

Burada gördüğümüz gibi, biçimsel açıdan şairi ve çevirmeni çok kısıtlayan bir tür olan **sestina**'nın çevrilmesinde Türkçe'nin yapısında bulunan devrikleştirme dönüşümü çok sık uygulanmıştır. Buna karşın, kaynak metinde biçimsel zorunluluk İngilizce'nin olağan sözcük diziminden büyük bir ayrılmağa yol açmamıştır. Ancak birinci, ikinci ve altıncı dizelerde belirteçler eylemden önce yer almıştır. Türkçe metinde ise durum çok farklıdır. Tümcelerin hepsinde devrikleştirme dönüşümü uygulanmış ve ancak böylelikle İngilizce metinde bulunan anlam vurgulaması sağlanmıştır. Son beş dizesi birinci dizede belirtilen duygunun algılandığı bağlamları anlatan bu bölümün kaynak metinle işlevsel açıdan eşdeğerlik kazanması eylemlerin dize başına alınması ve tüm diğer öğelerin arkalama (backgrounding) yeri olan eylem sonrasına itilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca ikinci dizede yer olan **barış** sözcüğünün, kaynak metinde nesne olarak kullanılmasına karşın, şiirin diğer bölümlerinde takısız olarak kullanılması bu dizede yapısal bir değişikliği zorunlu kılmıştır. İngilizce'de ettirgen bir iç yapı olarak incelenebilecek **kill** 'öldür' sözcüğü Türkçe'de etken bir iç yapıya olan 'öl' sözcüğüyle çevrilmiştir.

IV. SONUÇ

Bu yazıda ayrıntılı olarak sunulan dil ve dil yapısı hakkındaki genellemeleri nesnel olarak bilmese bile bir çevirmenin kaynak ve amaç dillerdeki yapısal özelliklere, onların işlevlerine duyarlı olması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Brower, R. A. 1966, **On Translation**. Oxford; Oxford University Press.
Catford. J.C. 1965, **A Linguistic Theory of Translation,** Oxford; Oxford University Press.
— 1968, "Translation and Foreign Language Teaching", Çoğ. metin.
Erguvanlı, Eser. 1984, **The Function of Word order in Turkish Grammar**, University of California Press.
Göktürk, Akşit, 1986 **Çeviri; Dillerin Dili**, İstanbul; Çağdaş Yay.
Hermans, Theo, 1985, **The Manipulation of Literature Studies in Literary Translation,** Londra.
Jakobson, Roman, 1966, "On Linguistic Aspects of Translation", Brower, R.A. 1966, **on Translation**, Oxford; Oxford University Press.

Lambert, J. and Hendrik van Grop, 1985, "On Describing Translations", Hermans, Theo, 1985, **The Manipulation of Literature Studies in Literary Translation,** Londra.

Lawrence, D.H. 1967, **Sons and Lovers,** Londra; Collins.

— Çev., CemTaylan, 1986, **Oğullar ve Sevgililer**, D. H. Lawrence, İstanbul; Bilge Klasik Dizisi.

Newmark, Peter. 1981, **Approaches to Translation**, Oxford; Pergamon Press.

Nida, Eugene, 1964, **Towards a Science of Translation**, Leiden; E.J. Brill.

Taylan, Cem (yayınlanacak), **Modern İngiliz Şiiri; Yeats ve Pound**, İstanbul; AFA Yayınevi.

Tomlin, Russel, 1975, **The Function of Grammatical Relations in English**, University of Michigan. Yayınlanmamış doktora tezi.

Toury, Gideon, 1987, "A Rationale for Descriptive Translation Studies." Hermans, Theo. 1985, **The Manipulation of Literature Studies in Literary Translation,** Londra.

Tymoczko, Maria, 1987, "How Distinct Are Formal and Dynamic Equivalence?" Hermans, Theo. 1985, **The Manipulation of Literature Studies in Literary Translation**, London.

Vardar, Berke, 1978, "Dilbilim Açısından Çeviri:" **Türk Dili Çeviri Sorunları Özel Sayı,** 3; 65-71.

Belge

İttihat ve Terakki ve Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti

Zafer Toprak

Cemiyetler Kanunu (1909) Osmanlı topraklarında örgütlenme özgürlüğünü tanıyan temel yasadır. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında kurulan sayısız dernek dönemin liberal ortamının kanıtı sayılır. "İlan-ı hürriyet" temel hak ve özgürlüklerin benimsenişidir.

Meşrutiyet'in ilk yıllarında özgürlük sorununun tartışıldığı ana odak Selanik'tir. Selanik Hukuk Mektebi, İttihat ve Terakki'nin bu yöredeki etkinliği sonucu özgürlüklere geniş yer verir. Esad Efendi'nin Hükümet-i Meşruta[1] başlıklı risalesi bir kenara bırakılırsa Osmanlı Devleti'nde ilk anayasa ders kitabı Selanik'te, 1908'de yayınlanır.[2] Müderris Sermed Efendi'nin "Selanik Mekteb-i Hukuk birinci ve ikinci senelerinde takrir ettikleri notların mecmuası" olan bu eser taşbaskısıdır ve toplam 141 sayfadır. Kitabın önemli bir kısmı hürriyetlere ayrılmıştır. "Hürriyet-i ictima" kitabın dokuzuncu bölümünü oluşturur.

Sermed Efendi'ye göre cemiyetler "milletin kuvvetlerinden biri ve heyet-i ictimaiyyenin mahsul-i hürriyetidir": "Cemiyetler san'at, edebiyat, hayrat ve ianat, iktisad, ahlak, mezheb misillu muhtelif mekâside taalluk edip devletin hatt-ı harekâtını ihzâr ve devlet üzerinde dolayısıyle büyük bir tesir icra eder."

Dernek kurma özgürlüğü meşruti yönetimin esaslarındandır. "Hükümet-i müstebidede her ictima devlet için tehlikeli addedilirdi. İdare-i müstebidenin icti-

[1] Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve 'Hükümet-i Meşruta' ", **Boğaziçi üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler**, cilt VI, 1978 s.227-237.
[2] Sermed Efendi, **Hukuk-ı Esasiye**, Selanik, 1324.

maattan ne derece havf u hazer ettiği (korkup çekindiği) hatta üç arkadaşın bile bir yerde toplanmasına mani olunduğu cümlemizin malumudur."

Meşrutiyet'in özgürlük ortamında kurulan cemiyetlerden biri de Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'dir.

Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin delaletiyle kurulur. Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Beşinci Klübü derneği yakından denetler; "nezaret ve muavenet" eder. Diğer yörelerde de İttihat ve Terakki kulüpleri, Cemiyet'in şubelerine yol göstereceklerdir.

Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti Osmanlı topraklarında kurulan ilk kadın derneklerinden biridir. Ancak nizamnamenin sonundaki listesinden de görüleceği gibi kurucular Selanikli erkeklerdir. Bu yıllarda kadınların örgütlenmesinde erkeklerin girişimlerine sık sık rastlanır. Nitekim Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i islamiyyesi'ni de erkekler kurarlar.[3]

Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'nin amacı "hayrât ve hasenâta hizmet ve delâlet etmek"tir. Kadınlar seferber edilip iane toplanması hedeflenir.[4]

Donanmanın güçlendirilmesi dönemin temel sorunlarından biridir. Bu nedenle toplanacak ianenin yüzde ellisi "Nevzad-ı Vatan" adı verilecek bir savaş gemisinin alımına hasredilecektir.

İanenin yüzde otuzbeşi ile vatanın gerekli köşelerinde doğumevleri (veladethane) açılacak; yetim ve fukara kızlarını meslek sahibi yapmak ve ülkede üretimi özendirmek için atölyeler ya da fabrikalar (darüssınae) kurulacaktır.

Geri kalan yüzde onbeş ise Hilal-i Ahmer'e ve deprem, subaskını, salgın hastalık gibi afetlere ayrılacaktır.

Dernek ayrıca cinsiyet ve mezhep ayrımı gözetmeksizin fakr u zaruret içinde olan herkese elini uzatacaktır.

Birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ilk kadın örgütleri hayır dernekleri olarak kurulur. Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti bunlardan biridir.

Bu dernekler kadının "toplumsallaşma"sında önemli bir işlev görürler. Kadın sorunu bu derneklerin gündemini işgal eder; kadın erkek eşitliği ya da o günkü deyişle "musavat-ı tamme" bu derneklerin toplumsal yaşama aktif katılımı sayesinde gerçekleşir.

17 Aralık 1909 günü Selanik'te kurulan Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'nin nizamnamesini aşağıda bulacaksınız.

Risaleye dikkatimizi çeken Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü araştırma görevlilerinden Yavuz Selim Karakışla'ya teşekkürü görev biliriz.

[3] Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, sayı 51, Mart 1988, s.162-166.

[4] **Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti**, Selanik, 1325, s. 1-2.

تعالی وطن عثمانلی قادینلر جمعیتی

تاریخ تاسیسی

۴ کانون اول ۳۲۵

سلانیك

TEALİ-İ VATAN OSMANLI HANIMLAR CEMİYETİ

Tarih-i tesisi 4 Kanun-ı evvel 325
Selanik

FASL-I EVVEL

Birinci madde: Merkez-i umumisi Selanik olmak üzere Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin taht-ı himayesinde Teali-i Vatan Osmanlı Hanımları'nın Cemiyeti namında 4 Kanun-ı evvel 325 tarihinde bir cemiyet-i hayriye-i nisvaniye teşekkül etmiştir. Bu cemiyetin müessisesi Nesime Yusuf Hanımefendidir.

İkinci madde: Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'nin esas-ı teşekkülü bilhassa Osmanlı hanımlarının terakkiyât-ı ictimaiye ve tekemmülât-ı medeniyyesi esbâbını istikmal ve vatanın ihtiyaçât-ı hazırâ-i umumiyyesine göre alelu-

mum hayrât ve hasenâta hizmet ve delâlet etmek maksadından ibarettir.

Üçüncü madde: Bugün ihtiyacât-ı mühimme-i vataniyyenin en birincisi satvet ve muhabbet-i bahriyye-i Osmaniyye'nin takviyesi kazıyesi olmasına nazaran derc ve cem edilecek iane sermayesinden evvel-be-evvel Osmanlı hanımlarının dahi bir eser-i mürüvvet ve muaveneti olmak üzre yüzde ellisi (Nevzad-ı Vatan) namında hükümetin münasib göreceği sistemde bir sefine-i harbiyye ihdasına; yüzde otuzbeşi vatanın icab eden nukâdında velâdethaneler, yetime ve bivaye fukara kızlarına medar-ı intiaş olacak ve emtia-i dahiliyyenin terakkiyâtını temin ve tevsi etmek üzre darüssınaeler ve muhtelit inas mektebleri ve bu gibi teşebbüsat ve müessesat-ı insaniye ve medeniyye vücude getirmeğe ve yüzde onbeşi dahi muharebat-ı müessifede Hilâl-ı Ahmer cemiyetlerine muavenet ve iştirak etmek afet-i semâviyye ve arzıyye ve ilel ve emraz-ı müstevliyye musâbinine mededres-i insaniyyet olmak gibi ahvâl-ı fevkaladeye hasr ve tahsis olunacaktır. Ve işbu teşebbüsâta ait sarfiyat ve buna müteallik mukarrerât-ı lâzıme Hanımlar Cemiyeti Meclis-i Umumisi'nin tensibine menût bulunacaktır. Ancak maharebât-ı müessife ve afât-ı semaviyye ve ilel-i müstevliye gibi ahvâl-i fevkaladeye karşu vaki olacak muavenât ancak ittihaz olunacak tedâbir ile ihtiyar edilecek mesârifin mahiyeti, tafsilât-ı lâzımesi bilahare meclis-i umumiye arz edilmek üzere heyet-i idare ve komisyon-ı mahsusanın tasvibiyle derhal tatbik ve icra kılınacaktır.

Dördüncü madde: Cemiyet bilâ-tefrik-i cins ü mezheb her sahibe-i ihtiyacın indel-tahkik anlaşılacak fark u zaruretine vesait-i mümkine ile çaresâz olmağa dahi gayret edecektir.

Beşinci madde: Teali-i Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyeti'nin her sene lakall bir defa akd-i ictima' etmek üzere Selanik'te bir meclis-i umumisi olacaktır. İşbu meclis-i umumiye senevi yüzyirmi kuruş ve daha ziyade nakden veya malen ianede bulunacak hanımlar aza-i daime olacaktır. Meclis-i Umumi yevm-i muayyende lakall azası elliden dûn olmamak üzere hazır bulunacak hanımlarla akd-i ictima' edecektir. Yevm-i ictimada hazır bulunamıyanlar reylerini bir hafta evvel doğrudan doğruya merkez-i umumiye gönderebilirler. Meclis-i umumi her sene id-i milliye müsadif Temmuzun onuncu günü in'ikad edecek ve icabı halde onbeş gün kadar devam edebilecektir. İşbu meclis-i umuminin bir riyaset-i evvelisi ve dört riyaset-i saniyesi olacak ve bunlara aid intibahât vey-i hafi ile icra edilecektir. Fakat meclis-i umuminin ilk ictima'ı müessise-i cemiyet sıfatıyla müşarinileyha Nesime Hanımefendi hazretlerinin taht-ı riyasetlerinde in'ikad edecektir.

Altıncı madde: Meclis-i umumi heyet-i cemiyetin bir seneye aid bilumum mukarrerât ve muamelâtını ve riyasetin işbu nizamnameye muvâfık kaffe-i icraat-ı fezlekesini ve umur-ı maliye ve hasabiye memurlarının hesabâtını teftiş ve heyet-i idarenin tertib eylediği bir senelik bütcesini esbâb-ı mucibe layihasıyle beraber tetkik, heyet-i idare azasının intihabâtını icra ve ıslahata ve tevsi'-i muamelât ve komisyonun tasvibine arz eylemek üzere nizamnamede lüzum görülecek tadilâta dair heyet-i idarenin mazbatalarını tasdik eyler. Karar ittihazında

ekseriyet-i mutlaka lâ-büdd ise de nizamnamenin tadili bütçenin tasdiki ve heyet-i idare azasının intihabâtı için sülüsân-i ekseriyet kâfidir. Tesâvi-i ara vuku'unda reisenin tarafı tercih olunur.

FASL-I SÂNİ

Yedinci madde: Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti Selanik merkez-i umumisi heyet-i idaresinin riyaset-i evvelisi müeessisesi müşarinileyha Nesime Hanımefendi tarafından deruhte olunacağı gibi cemiyete dahil olacak anâsır-ı muhtelifenin ekseriyet ve ekaliyeti ile mütenasiben dört riyaset-i saniyyesi ve on dört azası bulunacaktır. İşbu heyet evvel emirde muvakkat surette müşarinileyhaca ve bilahare ilk seneye mahsus bir istisna olmak üzere Mart'a kadar ve sinin-i atiyyede 10 Temmuz'da ictima edecek meclis-i umumi tarafından intihab ve tayin kılınacaktır.

Vilayât ve livalarda bir reise-i evvelisi iki de reise-i saniyeleri olmak üzere dokuz ve kazalarda bir reisesi olmak üzere beş azadan ibaret olarak teşekkül edecek heyet-i idarelerde birinci sene için şimdilik en evvel teşebbüs edecek hanımefendiler ve bilahare iane-i daimeye iştirak eden hanımefendiler mevcudunun yüzde yirmi beşinden dûn olmamak üzre ictima' edecek heyet-i umumiyye-i intihabiyye tarafından rey-i hafi ile intihab ve tavzit edilecektir. İdare heyetleri azasının nısfından bir fazlası hazır bulunduğu halde ita-i karar ve lakall haftada bir defa ictima eder.

Sekizinci madde: Selanik'te İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Beşinci Klübü delâletiyle sair klüplerdeki aza-i cemiyetten ve anâsır-ı muhtelifeden mürekkeb olarak teşekkül eden ve her sene işbu klüp tarafından tayin ve intihab edilecek olan bir komisyon-ı mahsus merkez-i umuminin her muamelesine nezâret ve vesâtetiyle beraber hesabât-ı kuyudiyyenin temin-i intizamına sarf-ı gayret edecektir.

Diğer mahallerde bu komisyona ait vazife yine İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri tarafından görülecektir.

Dokuzuncu madde: Teali-i Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyeti'nin derc ve cem' edeceği iane-i şehriyye-i daime bir kuruştan beş kuruşa kadar olacaktır.

Gerek şehrî olsun gerek bir defaya mahsus bulunsun iane olarak verilecek her nev'i eşya dahi kabul olunacak ve hükümetin ruhsat-ı resmiyyesine iktiran eden hibeler ve vasiyetler ve teberru' suretiyle temellük-i emval dahi kabul edilecektir.

Arzu edenler bir seneliği, altı aylığı, üç aylığı def'aten vermekte muhtardırlar. Müruvvet ve hamiyet âleminde hanımların göstereceği temayülâta bir had tayini mümkün olamıyacağı cihetle bundan fazla verecekleri iane-i şehriyye ve göstereceksleri asar-ı müruvvet cemiyetçe bir mevki-i takdir tutacağı gibi bir defaya mahsus olmak üzre ita buyurulacak ianat dahi maal-şükran kabul olacaktır. Yirmi dört liradan daha ziyade ianat-i mühimmede ve o nisbette hedâyâ-i

lâyıkada bulunacak hanımefendilerin nâm-ı ulvileri cemiyetin levha-i iftiharına kaydedilerek her senenin ictima-i umimiyyesinde hayr ile yad kılınacaktır.

Onuncu madde: Cemiyet'in nâşir-i efkârı olmak üzere atiyyen şehrî bir mecmua neşredileceği gibi varidât ve mesârifât-ı şehriyyesi komisyonca tertib edilecek bilanço ile Selanik'te elsine-i muhtelife ile intişar eden gazetelerde ilân olunacaktır.

Amâl ve mekâsid-i cemiyeti tenvir için mev'izeler tertib ve makâlât ve resâil tahrir ve tevzi' misillu vesaite dahi tevessül cümle-i tasmimâtdandır.

Onbirinci madde: Cemiyetin varidât-ı umumiyyesi Osmanlı Bankası'nda veyahud daha muvafık bir şerait ile devletçe tanınmış olan Selanik Bankası gibi bankalarda terâküm edecek ve sermayenin gerek mevduatı ve gerek makbuzâtı Teali-i Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyeti ile komisyon-ı mahsus namına icra olunacaktır. Aynen verilecek ianat için müstakil sigortalı bir mağaza isticar edilerek birikecek eşya zuhur edecek taliblerine satılacağı gibi her senenin id-i millisinde birer sergi güşâdiyle enzâr-ı umumiyye arz ve icabında piyangolar dahi tertib kılınacaktır. Cemiyetin takib ettiği tedâbir-i hayrât ve hesenâta karşı bihakkın ifa-i vazife edebilmesi için icab ederse diğer menâbi-i varidât taharri ve teminine dahi teşebbüs ile iktitât-ı semerâne çalışacaktır.

MÜSTAHDEMİN VE VAZİFE

Onikinci madde: Teali-i Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyeti'nin taht-ı idaresinde bulunacak heyet-i müstahdeme cemiyetin varidatıyle muamalatının göstereceği ehemmiyete mütenâsiben tertib edilmek üzere şimdilik cemiyetce lüzum gördükce tedricen hizmete davet olunacak olan bir müdire ile bir müfettişeden bir kâtibe ile iki muhasebe ve bir muharrireden ve bir terceme ve bir de veznedardan mürekkeb olacaktır. Hademe ile tahsildarlar dahi hâle ve ihtiyaca göre ayrıca tertib ve istihdam kılınacaktır. Bu heyet-i müstahdemenin vezaif ve maaşâtı talimât-ı mahsuse ile tayin olunacağı gibi mücazât ve mükafât icabâtı da o talimatta musarrah bulunacaktır.

İANENEN SURET-İ CİBAYETİ

Onüçüncü madde: Heyet-i müstahdemenin ifa-i vazifeye vuku'-i davetiyle teşkilâtına başlandığında onlara devr edilmek üzere iane itasını taahhüd edenlerin isim ve şöhret ve mahall-i ikâmetlerini ve taahhüd ettikleri mebâliğin miktarâtını ve taahhüd tarihini mübeyyin icab eden esas defterleri şimdilik heyet-i idareleri tarafından tutulacaktır. Esas defterleri mucibince her ay gayesinde cibayet olunacak o ayın tekâsit-i müteahhidesiyle bir defalık ve tekâsit-i müteahhideye mahsuben peşin olarak o ay zarfında verilmiş olan ianât kezâlik numunesi hazırlanan şehriye cetveline bervech-i müfredat geçirildikten sonra iane verenler tarafından o ay için verdiği mebaliğin hizasına imza veya mühür veya işaret vaz' edildikten ve tekâsit-i müteahhideye mahsuben bervech-i peşin verilen akçenin defterdeki şühur-ı attiye-i aidesine mahsus hane ile mülahazat

hanesinde tasrih olunduktan ve tarih konulup şimdilik heyet-i idare mühür-i resmisiyle ve âhiren heyet-i müstahdeme tarafından mühürlendikten sonra toplanan para ile beraber gerek Selanik merkez-i umumisinden ve gerek diğer mahallerden bervech-i numune tahrirat makamına kaim olacak ve her şubeye gönderilecek olan matbu' irsaliye pusulasıyla doğrudan doğruya ve en emin ve seri' vasıta ile komisyon-ı mahsusuna isâl edilecektir.

Ondördüncü madde: Gerek muntazaman aydan aya ve gerek bir def'aya mahsus olarak verilecek ianat ve hedâyâ için dahi eshabına komisyon-i mahsus mühriyle mahtum birer makbuz verileceği gibi mülhâkattan bervech-i bâlâ komisyona gelecek ianat için işbu nizamnamenin zîrinde mevzu' komisyonun mühr-i resmisini havi, matbu' makbuzlar gönderilecektir. Ve her şubenin varidat-i şehriyesini havi olarak komisyona gelecek cedâvil dahi Teali-i Vatan Osmanlı Kadınlar Cemiyet-i Merkeziyesince her ayın hesabât-ı umumiyyesine aid ve komisyona mu'tâ icmal-i umumiyyeye nakl-i mahsubat için cemiyet mezkureye tevdi' ve teslim kılınacaktır. Tahsilât-ı vakıa için sure't-i mahsusede tahsildarlar tayin edilecek ve bu tahsildarlara mevkiine ve icab-ı hale göre maaş veya aidat verilecektir ki bu da mahalli heyet-i idarelerince tesbit ve takdir edilecek nisbete tabi' tutulacaktır.

Onbeşinci madde: Teali-i Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyeti için teşekkül eden ve esas vazifesi sekizinci maddede muhtasaran tarif edilen komisyon-ı mahsusun kuyudât-ı esasiyye ve hesabiyye muharrerât-ı cariyesini tertib edeceği talimât-ı mahsuse dairesinde ifa eylemek ve komisyon ma'iyetinde bulunmak üzre ayrıca bir heyet-i muvazzafa istihdamı dahi mukarrerdir.

Onaltıncı madde: Mevadd-ı salife ahkâmının takib ve icrasına merkez-i umumi komisyon-ı mahsusu ile merâkiz-i sairedeki İttihad ve Terakki Cemiyeti klüpleri tarafından nezaret ve muavenet olunacaktır.

HÂTİME

İşbu nizamname komisyonca tertib ve münderecâtı ittifak-ı ara ile tasvib olunmuştur. 3 Kanun-ı sani sene 325.

Reis-i Komisyon Selanik Orman ve Maadin Müdürü Yusuf	Aza Selanik Merkez Ceza Reisi Rıza
Aza Selanik Düyun-ı Umumiyye Nazırı Mehmed Tevfik	Aza Selanik İstinat Ceza Reisi Ömer Lütfi
Aza Selanik Ziraat Bank Muhasebecisi Rıza	Aza Selanik İki Lüle Şeyhi Ömer

Aza
Selanik Nafia Başmühendisi
Mustafa Zühtü

Aza
Artin Yüzbaşıyan

Aza
Mihail Koçef

Aza
Yeni Asır muharrirlerinden
Moiz Kohen

Aza
Selanik Zıraat Bank Müdürü
Remzi

Aza
Menteş Almişino

Aza
Ulah mektepleri müfettişi
Çonka

Kitap Değerlendirme

Türk/Yunan "Birliği" ve Kitsikis

Herkül Millas

Dimitris Kitsikis 1935 yılında Atina'da doğmuştur. Babası 1978 yılında ölmüş olan tanınmış üniversite dekanı Nikos Kitsikis'tir. D.Kitsikis, oniki yaşında Fransa'ya yerleşmiş ve 1962 yılında Sorbonne'da doktorasını (Uluslararası İlişkiler konusunda) yapmıştır. 1970 yılından başlayarak Kitsikis Kanada'nın Ottawa Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Tarihi kürsüsünde öğretim üyesidir. 1960-1970 yıllarında Cenevre ve Paris'te araştırmalarını sürdürmüştür. Türkiye'de "Yunan Propagandası" diye tanınan doktora tezi ilgi ile karşılanmış ve beğenilmiştir. (Yazının "notlar" bölümünde Kitsikis'in kitaplarıyla ilgili ek bilgi bulunmaktadır.)

1974 yılından sonra D.Kitsikis, Yunanistan'da bir dizi kitap yayınlamıştır: a) **4 Ağustos Yunanistan'ı ve Büyük Güçler 1936-1941**, b) **Yunanlılar ve Yabancılar 1919-1967** (1977), c) **Yunanistan ve Türkiye'nin Kıyaslamalı Tarihi-20. Yüzyıl** (1979), d) **"Helenotürk Yörenin Tarihi"** (1981). Özellikle bu son iki kitabıyla D.Kitsikis, Türkiye ile böylesine geniş kapsamlı ve sistemli olarak ilgilenen belki de ilk Yunanlı tarihçidir. Bu kitaplar tanıtılırken, yazarı da "Türk-Yunan ilişkileri konusunda bir numaralı bilirkişi" diye tanıtılmaktadır.

D.Kitsikis, Yunanistan'da kimi bağnaz çevrelerce, belki de tezlerinin özü tam anlaşılmadığından, alışılmışın dışındaki görüşleri şoven bir açıdan eleştirilmiştir. Türk/Yunan "birliği" tezi kuşku ile karşılanmıştır.

Dimitris Kitsikis hiç kuşkusuz alıştığımız kavramlarla ve kategorilerle düşünmeyen bir yazardır. İster şiirlerinde olsun ister tarihle ilgili kitaplarında bunu hep duyumsuyoruz. "Kali", Türk/Yunan birliğinin oluşturacağı "ara bölge" ya da "helenoturkizm" gibi kimi kavramları anlayabilmek için yazarın dünya gö-

rüşüne, daha genel bir biçimde, bakmak gerekmektedir. Yazarın Türk/Yunan tarihi yorumu ancak o zaman gerçek boyutlarıyla değerlendirilebilecektir.

Bu yazıda D.Kitsikis'in Türk/Yunan ilişkileriyle ilgili şiir kitaplarına ve gençken yazdığı Türkiye'de "Yunan Propagandası" olarak tanınan kitabına değinmeyeceğim.[1] Üzerinde duracağım, son yıllarda Yunanistan'da yayınlanan ve Türk/Yunan tarihini ele alan iki kitabı olacaktır.[2] Bu iki kitapta Kitsikis geçmişteki tarihsel olaylara değinmekte ama daha da ileriye giderek kendine özgü bir biçimde yorumlara girişmekte ve iki ulusun geleceğiyle ilgili önerilerde bulunmaktadır.

En başta Kitsikis'in Yunanistan'da da pek bilinmeyen bir konuşmasını aktaracağım. Bu konuşması dünya görüşünü (en son dünya görüşünü) en etraflı bir biçimde sergilemekte ve temel anlayışının ve yaklaşımının kökenlerini (ama amaçlarını da) ortaya koymaktadır.

DOĞU-BATI

Sri Krishna Chaitanya Mahaprabhu'nun dünyamızda belirmesinin 500. yıldönümü dolayısıyla Bombay'da Ocak 1986'da tertiplenen bir toplantıda D.Kitsikis şöyle konuşmuştur[3]: "Rönesans hareketi dünya çapında bir felakettir... Beşyüz yıl önce seçilen bu yanlış yol yüzünden (Rönesans yüzünden) Batı dünyası bir uygarlık krizi içinde batmaktadır ve ben bir Yunanlı olarak, yurdumun, bu batan gemide olmadığına seviniyorum... Bu kriz sürecinde insanları çöküşten kurtaracak olan Doğu'dur." "Bu Kali devrinde, yeteri derecede akıllı olanlar Tanrıya tapacaklardır ve **sankirtana-yajna**'yı uygulayacaklardır." "Kali", yı-

[1] **"Yunan Propagandası"** Meydan Neşriyat, İstanbul, (1964) (İkinci baskısı, Kaynak Yayınları 1974). Aslı Fransızcadır: **"Propagande et pressions en politique internationale, La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix, 1919-1920."** Presses universitaires de France, 1963. İki komşu ulusla ilgili bir şiir kitabı örneği: **"L'Orocc dans l'âge de Kali"**, Editions Naaman, Canada 1985. Bu kitapta da ilginç dünya görüşünü görüyoruz: "Yunanlılar, Türkler, kalenin dibindekiler / Rumeli Hisarı kalk savun toprağını / Doğunun küllerini" (s.25) "Kali açık saçık / Kali çekinmeden" / Gülüyor tuttuğu kötülükle / Dünyayı boğan bu susuzlukla" (s.16).

[2] Kitsikis'in Türkiye (ve Yunanistan) ile ilgili belli başlı kitapları şunlardır:
A- "Omfalos", Kedros Yayınları, Atina, 1979. Şiir kitabıdır. Fransızca baskısı: "Omphalos", Paris, Pierre Jean Oswold, 1977.
B- "L'Empire Ottoman", Paris, P.U.P., 1985, Que sais-je Yayınları. Genişletilmiş Yunanca baskısı ise "İstoria tis Othomanikis Aftokratorias" ismiyle Estia Yayınları'ndan Atina'da 1988 yılında çıkmıştır.
C- (Yunanistan'ın ve Türkiye'nin Kıyaslamalı Tarihi-Yirminci Yüzyıl; Yunanca) "Singritiki İstoria Eladas ke Turkias ston 20 o Eona". Estia Yayınları, Atina 1979.
D- (Helenotürk Yörenin Tarihi-1928-1973 Yunanca) "İstoria tu Elinoturku Horu-1928-1973" Estia Yayınları, Atina 1981.
Bu yazıda genellikle "C" ve "D" kitaplarından alıntılar kullanılmıştır. Sık sık dipnotlarına başvurulmaması için bu alıntılar yazı içinde (C, s.24) olarak, yani "C" kitabının 24'üncü sayfası biçiminde gösterilmişlerdir.

[3] "Greek Synthetic Thought. An Opposition to Western Division of the Renaissance" Bhaktivedanta Institute, 1988; Juhu, Road, Juhu, Bombay, 400049, India.

kımı simgeleyen kolları bol bir Hindinizm tanrıçasıdır. **Sankirtana-yajna** ise, uygulanması zor olan **yajna** kurban merasimlerinin yerini alabilecek ve Tanrı'nın yüceliğini dile getiren ilahilermiş. (**Yajna**'nın zorluğu nedir belirtilmemiş.) Zaten bu değişikliğin "mübah" olduğu Bhagaradgita'dan belli oluyormuş.

D.Kitsikis bu ilginç konuşmasına şöyle devam etmiştir: "Doğu Akdeniz'de, Doğu ile Batı arasında kalan bu ara bölgede, Hıristiyan Ortodoksluk'un aracılığıyla, Yunan dinsel düşünce, bu Kali devrinde, ruhsal bir kurtulmanın olanaklarını sunmuştur... Daha dördüncü yüzyıldan başlayarak Arius (256-336) Tanrının Üçlü Birliğini (Trinity of God) yadsıyarak, yani İsa'nın hem yüzde yüz tanrı hem de yüzde yüz insan olabileceğini yadsıyarak Doğu'nun ve Rönesans'ın ortaya çıkmasına neden olmuştur... Rönesans ise mantığın daha da derin karanlıklara çökmesine yolaçmıştır."

Tarihçi bu konuşmasında Batı uygarlığını, bütün yanlarıyla, bütün akımlarıyla bir bütün olarak kötülemektedir. Dünyamızda belli başlı üç süre görmektedir: Rönesans öncesi sürede ruhla madde arasında uyum vardı. "Bu devirde büyük dinler ve Çin ve Yunan felsefeleri vardı." İkinci sürede, yani Rönesans devrinde, uyum son bulmuş. Din ve bilim ikiye ayrılmış, "ikiye yarılan bir solucan gibi". Batı'da bu süre sırasında, liberalizm ve Marksizm sonra ise romantizm ve faşizm doğmuş, ama bütün bunlar "uyum devrine tamamen ilgisizdirler." Kitsikis'e göre yirminci yüzyıldan başlayarak "umutsuzluk devrine" üçüncü süreye girmiş bulunmaktayız.

Tarihçiye göre antik Yunan düşüncesinin Rönesans'la hiçbir ilgisi yoktur ve bu inanç "batı'nın bir yalanıdır". Batı, "Zamanımızın Yunanlılarından atalarını, yani antik Yunanlıları çalmıştır ve antik Yunanlılar yalnız batınınmış gibi davranmaktadırlar." Sonra Pitagoras'la, Hinduizm arasında benzerliklere işaret etmekte ve "İsa'nın dini, bir Yahudi-Yunan dinidir ve Krishna dini de buna çok yakındır" demektedir. "Batı'da ise Hıristiyanlık, Katolik ve Protestan inanca düşmüş ve bozulmuştur".

Çözüm önerisi, uyuma varmanın yolu ise şöyle: "Bilimi ve dini eski sentezlerine indirgemek için Rönesans, yani batı uygarlığı son bulmalıdır... Teknoloji temeli üstüne kurulmuş olan Batı Roma İmparatorluğu'nun ölümüyle Hıristiyanlık (Bizans'ta) zafer kazanmıştı... Bugün ise yeni Roma, günümüzün Babil'i, Washington ve Moskova'dır. Her ikisi de batı Rönesansı'nın sonuçlarıdırlar."

"Birleşimci (synthetic) Yunan Düşüncesi" başlığını taşıyan konferansının son paragraflarında ise şunları söylemiştir: "Bundan dolayı dünyamız için tek umut Batı'nın yıkılmasıdır; ve yıkılacaktır da, Batı Roma İmparatorluğu nasıl Doğu dinleri tarafından yıkılmışsa öyle. Daniel-Rops'un dediği gibi umudumuz ödün vermeyen keşişlerdedir... Tanrısal olanı bilime getirme çabasında, günümüzün bu çabasında, Yunan geleneği önemli bir etken olabilir; çünkü Yunanistan her zaman, binlerce yıl boyunca, Doğu ile Batı arasında etkili bir köprü olmuştur."

Kitsikis'in Türk/Yunan ilişkileriyle ilgili tezleri de, bu Hinduist -Hıristiyan Ortodoks- Eski Yunan sentezi içinde değerlendirilmezse Kitsikis'in yaklaşımı çe-

lişkili görülebilir.[4] Şimdi bu "tezlere" bakalım.

"ARA BÖLGE"

Kitsikis'in temel tezi Doğu ile Batı arasında yer alan, "ara bölge" anlayışına dayanır. Sunduğu haritaya göre (C, s.24) bu yöre şöyle belirlenmektedir: Bugünkü Sovyetler Birliği (Kamçatka'ya kadar), Balkanlar, Orta Doğu, Kuzey Afrika (Moritanya ve Etiyopya dahil), tüm Arap ülkeleri, Pakistan ve Afganistan. Bu bölgenin doğusunda Çin ve Hindistan kalmaktadır, batısında ise Katolik ve Protestan Avrupa.

Bu ara bölgenin birliğini sağlayan özellikler sistemli bir biçimde sunulmamıştır. Atlas Okyanusu'ndaki Kanarya Adaları'ndan Alaska'ya dek ve Eskimoların ülkelerinden Afrika'nın Sahra Çölü'ne uzanan bu bölge hangi anlayışla bütünlük gösteren bir "ara bölge" sayılmaktadır, hiç anlaşılmıyor.

Bu tezin iç çelişkileri çoktur. Yazarın kitaplarından çıkartılan genel anlayışa göre bu bölge, "her zaman" vardı; yani tarihsel sürelerle belirlenebilecek tarihsel bir olgu değildir. Tartışılmadan bir veri gibi sunuluyor bu ara bölge. "Birliği" ispat edilmesi gerekirken, geçerliliği önceden varsayılıyor. Doğal olarak, dünyamız yuvarlak olduğundan, kürenin üstünde istediğimiz noktayı seçip "ara" olduğunu iddia edebiliriz. Her bölge (belki Kuzey ve Güney Kutup dışında) dört sınırla belirlenebilecek bir "ara" bölgedir; bu, bir geometrik düzenin kaçınılmaz sonucudur.

D.Kitsikis'in "ara bölge" tezinin ciddiye alınabilmesi için bu bölgenin bir bütün olarak "ayrı bir nitelik" gösterdiğini ortaya koyması gerekirdi. Oysa bu yönde çaba gösterilmemiştir. Komşu yörelerin kültürel, töresel, hatta teknik alanda benzerlikler göstermeleri kadar doğal bir şey olamaz. Ve zaten bunu hiç kimse yadsımamıştır. Ama Yunanistan'ın bir adasını (diyelim İtalya'ya bakan Zante Adası'nı) neden İtalya ile ilişkili görmeyelim; neden etraf yörelerle olan tarihsel ilişkilerine ve etkilerine bakacak yerde onu "ara bölge" içinde Yemen'le ya da Somali'yle birlikte sınıflandıralım? Hiç anlaşılmıyor! (Zante, bu arada, binalarıyla, iklimiyle, şarkılarıyla öylesine anımsatır Güney İtalya'yı...)

Yazarın kitaplarında sık sık ve olumlu bir "Doğucu" olarak beliren bir Yunanlı'nın ağzından (A.Suliotis 1878-1945) bu ara bölgenin neye dayandığını sezer gibi oluyoruz. Bu yazının başında okuduğumuz Eski Yunan-Hıristiyan Ortodoks Dini (bunun da ne olduğu açıklanmıyor) bu ara bölgenin sınırlarını oluşturur gibidir. Kitsikis'ten çeviriyorum:

> *Suliotis'in istediği neydi? 'En başta bizim bir idealimiz var. Buna Doğu diyoruz; ve Doğu derken insanın ilk kez dinleri, felsefeleri, kentleri*

[4] T.Timur, Kitsikis'in "L'Empire Ottoman" adlı kitabının güzel bir eleştirisinde "ana tezine ters düşen sapmalara rağmen, Türk ve Yunanlıları birleştirici yönde olumlu bir özlemin ifadesidir" demektedir. (**Görüş dergisi**, Mayıs 1988) Bu yazıda "olumlu özleme" daha etraflıca değinilecek "ana tez" daha etraflıca değerlendirilecektir, "sapma" olarak görülen çelişkilerin de kökeni araştırılacaktır.

> *kurduğu toprakları kastediyorum: Babil'i, İskenderiye'yi, Mekke'yi, Kudüs'ü, Atina'yı, Poli'yi (İstanbul'u, H.M.): Bu yöreyi daha matematiksel bir biçimde belirleyebilirdim ama 'bu yöre Büyük İskender'in gitmiş olduğu topraklardır' dersem onu daha derinlemesine belirlemiş olurum.* (C, s.92)

Bu satırlarda görüleceği gibi, bir tarihçinin gözlemlerinden çok ozan Kitsikis'in coşkusu vardır. Yeri gelmişken kısaca bir çelişkiye daha değinmek gerekmektedir. "Ara bölge" Hıristiyan (ama Ortodoks) ve Müslüman dünya ile belirlenirken, yazının başında değindiğim Bombay konuşmasında D.Kitsikis, Eski Yunan'la Hinduizm arasında var olduğunu iddia ettiği yakınlıkla, bu "Doğu"-nun sınırlarını ve niteliğini daha da belirsiz kılmaktadır.

HELENOTÜRKİZM

> *" 'Helenotürkizm', 1966 yılında yarattığım bir sözcüktür"*, der Kitsikis.[5] *Amacım Yunanlılar'ın ve Türkler'in 11'inci yüzyıldan başlayarak bir arada yaşamaları gerçeğine bir isim vermekti. Ayrıca, bu politik görünümle ilgili olan ...bir ideolojiyi de belirtmek istedim... Artık zamanımızda Türkiye ve Yunanistan'da bir konfederasyondan fazla bir şeye inananları bulmak zordur.* (C, s.46)

Yazar sonra Bizans'la ve Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarıyla ilgili çok doğru kimi gözlemlerde bulunmaktadır. Ulusçuluğun daha gelişmediği zamanlarda, Katolik Batı'nın Doğu'yu ezip yağmaladığı yıllarda Ortodokslar'ın genellikle Osmanlı idaresini yeğlediklerini anımsatmaktadır.[6] Ancak bu doğruların sınırları aşılmakta ve Helenotürkizm adına kimi aşırılıklara varılmaktadır. Türkler'in Yunanlılığına olan ve hele Yunanlılaşma eğilimleri yönünde açığa vurulan inanç ilginçtir. Bu yorumlarda bir "Yunan-Bizans-Ortodoksluk" ulusçuluğu sezilmektedir denebilir:

> *"İki değil, eski Yunan'dan bugüne süregelen tek bir Yunanistan vardır."* (C, s.22) *"Halk içinde İslâm ve Yunan Ortodoks dinlerinin karşılıklı etkileri çok büyüktü... Yunanlılar ve Türkler aynı azizlere inanırlardı, Türkler vaftiz olur ama Müslüman kalırlardı ve Eski Yunan'dan kaynaklanan kurban törenleri gibi töreleri edinirlerdi."* (C s.27) *"Birçok Hıristiyan kimse Müslümanlık'ı seçtiğinden, bugünkü Türk halkı bir yere kadar Yunan kökenlidir ve hele Ortodoks kökenlidir: ama Yunan halkı için bunun karşıtlığı söyleyemeyiz çünkü Hıristiyanlık dininde kendi dinine*

[5] Gerçekten bu sözcük ilk kez Kitsikis tarafından kullanılmıştır. Ne anlama geldiği açıklıkla belirtilmemiştir. Örneğin paralel bir anlayışla "Arapotürkizm", "Bulgarotürkizm" v.b. denebilir mi, Kitsikis tarafından bu açıklanmamıştır. Ayrıca Yunanlıların ve sonra Türklerin ulusal devletlerini kurma girişimleri sırasında da, yani iki ulusun bir arada yaşamamaya çalıştıkları tarihi sürede de, Kitsikis'in anladığı biçimde "bir arada yaşama"nın, yani "Helenotürkizm"in var olup olmadığı da açıklanmamıştır.

[6] Kitsikis'in bu konudaki yaklaşımının bir eleştirisi için T.Timur'un yazısına başvurulabilir; bak Not 4.

çevirme (alma) uygulaması yasaktı... Sultan hükümetinin hemen hemen bütünü artık Müslümanlık'a inanan eski Hıristiyanlar'dan oluşuyordu." (C, s.54) *"Doğu idealine inananlar* (1908'deki Yunanlılar, H.M.) *İstanbul'u başkent yapmak ve Yunanlılık'ın egemen olacağı bir Megali İdea'yı gerçekleştirmek istiyorlardı."* (C, s.122) Kitsikis'e göre, Helenotürkizm'in örnek insanlarından olan Suliotis Balkan ülkelerinin, Osmanlı Devleti topraklarını paylaşmalarına karşıymış, çünkü şöyle düşünüyormuş: *"Osmanlı Devleti Doğu uygarlığının bekçisidir. Burası Yunanlı'nın evidir. Slavlar'la bir olup Yunanlılar'ın kendi evlerini yağmalamaları çılgınlıktır."* (C, s.158) *"Helenotürkizm temeline dayalı bir federasyon Bizans'ı yeniden canlandıracaktı; M.Kemal ve Venizelos bunu düşünmüşlerdir."* (D, s.27)

Kısaca söylersek bu Helenotürkizm'i belki de HELENOtürkizm diye yazmak daha doğrudur. Bu aşırı "Yunanlılığı" yorumlamak gereksizdir.[7] Üzerinde durulması gereken konu, belki böyle bir inancın tarih içinde ne denli yaşamış olduğuna ve ne denli ciddiye alınmış olduğuna bakmak olacaktır.

Ulusçuluğun daha tarih sahnesine çıkmadığı yılları, yani Bizans'ı ve Osmanlı Devleti'nin büyük bir bölümünü bir yana bırakırsak, Türk'lükten ve Yunanlılık'tan ulusçu anlamda söz edebileceğimiz son yüz ya da yüzelli yılda bu "Helenotürkizm" var olmuşsa ne gibi bir görünümle tarih sahnesine çıkmıştır? Kitsikis'e göre Helenoturkizm inancı güçlü bir biçimde ve bir federasyona dönüşebilecek bir olanak olarak üç kez ortaya çıkmış: 1908'de İkinci Meşrutiyet'le, 1935'lerde M.Kemal-Venizelos yakınlaşmasıyla ve 1970'lerde Papadopulos cuntasıyla...

Kitsikis, bu üç süredeki "Helenotürkizm"i kanıtlamak için seçmeci bir yöntemle birilerinin "söylediği sözleri" anımsatmaktadır. Oysa aynı sürelerde karşı tezler de ileriye sürülüyordu. Olaylar ise bu "helenotürkist sözlerin" en iyi koşullarda dileklerden fazla bir şey olmadıklarını, iki yüzlü politik taktikler oluşturduklarını göstermiştir. Güzel sözlerin temelinde hep dar ulusçu anlayış ve dar ulus çıkarları yatıyordu.

— Kitsikis bile bu gerçeği görmezlikten gelememiştir:

1900 döneminde T/Y federasyonu şampiyonu Suliotis'in, Helenotürkizm'i Türkleri etkileyememişti, çünkü Türkler henüz ulusal bilinç edinmemişlerdi. Ayrıca Türk ulusunu ve uygarlığını övmek Suliotis'in görevi değildi. Türkler kendileri bu görevi üstlenmediklerine göre Suliotis de Doğu Akdeniz uygarlığını Yunan uygarlığı saymıştır. (C, s.88)

İşte, 1908'de durum böyleydi.

[7] Kitsikis'in "genel tezine" çok ters düşen Suliotis'in bir tümcesini Kitsikis görmezlikten gelmektedir: "Yunan ruhunun, kültürünü yaymaktaki gücü ve öte yanda Türklerin de ticaret ve kültür konularındaki yetersizliği göz önüne alınırsa büyük mefkûremizin (milletler federasyonu içinde Megali İdeanın, H.M.) gerçekleşebileceğini söyleyebiliriz." A.Suliotis Nikolaidis, "Organosi Konstandinopoleos" Dodoni Yayınları, Atina, s.267.

1930'lu yıllarda sağlanan Türk/Yunan barışı ve dostluğu, Kitsikis'e göre, M.Kemal'in ve E.Venizelos'un paylaştığı **"Bizans'ı canlandıracak bir federasyon"** inancından doğmuş. (D, s.27) Bir Yunanlı milletvekilinin anılarına dayanarak M.Kemal'in **"Yunanlılar'ın ve Türkler'in ortak bir kökenden"** geldiklerine inandığını, Venizelos'un ise Anadolu halkının **"kan açısından"** hep aynı kaldıklarını söylediğini ileri sürmektedir.

Ama tarihçi Kitsikis bu sözlerin ardındaki anlamı bilmez olur mu? M.Kemal'in o yıllarda geliştirdiği "Güneş Dil" teorisini araştırmış olsaydı "ortak köken"in anlamını daha iyi anlardı. Kitsikis'in bir kitabına göre **"İstanbul'u merkez yaparak Megali İdea'yı yaratmak isteyen-burjuva ve Batı'cı-Venizelos"** (C, s.124), nasıl öteki kitabında (D, s.20) birdenbire **"Helenotürkist"** oluverdi? Bunlar nasıl **"federasyoncu"** liderlerdir ki, tarihte eşine rastlanmamış ulusçu bir kararlılıkla iki milyona yaklaşan insanı topraklarından zorla sürüp ulusal devletlerini "arındırmışlardır". Federasyoncu tezle çelişen olaylar Kitsikis tarafından büyük bir özenle geçiştirilmektedir.

Bu tarihçiye göre iktidarı aldığı 1967'den 1972 yılına kadar **"hemen hemen hep başarılı olan"** Papadopulos rejimi (D, s.296) ve Nihat Erim hükümeti **"iki ulusun birleşmesi hedefinde anlaşıyorlarmış"** (D, s.309). **"1971-1972 süresi, politik olduğu kadar ruhsal ve dinsel alanda da bir Türk/Yunan birliğinin kurulması yönünde her iki tarafça gerçekleşen önemli çabalarla doludur."** (C, s.113) Yazara göre, "tutucu" bir askeri cunta Papadopulos'u devirerek bu olumlu gelişmelere son vermiştir.

Aşırı ulusçuluğuyla tanınmış Papadopulos'un Helenotürkizm'i içten miydi? "Sözleri" ciddiye alınabilir mi? Kitsikis'in bile cuntacının duygularına güveni yok gibidir. **"Y.Papadopulos'u şahsen tanıyanlar T/Y ilişkileri konusundaki duygularının içtenliğine herhalde kuşku ile bakacaklardır. Ama önemli olan tercihleri değildir, söyledikleridir, yaptıklarıdır."** (D, s.304) Türklere karşı duyguları neden önemli değil? Sözleri neden önemli? Anlaşılmıyor. Ayrıca 1967-1973 yılları T/Y ilişkileri açısından iyi yıllar da sayılamaz. Papadopulos yıllarında var olduğu iddia edilen Helenotürkizm'i tarihsel bir olay ve inanç olarak saptamak olanaksızdır.

DOĞU VE TOPLUMSAL GÜÇLER

Türk/Yunan konfederasyonu -Kitsikis'e göre- hangi güçlerle gerçekleşecek? Kimlerdir Doğu'cular? Helenotürkizm'i kim istemiyor? Bu sorulara verilen orijinal yanıtlar şöyle:

Tarihçinin sunduğu bir tabloya göre (C, s.17) Batı'cı grupların toplumsal kökeni, orta ve büyük burjuvazi, aydınlar ve işçilerdir. Bütün bunlar "ara bölge gerçeğine" inanmıyorlarmış. İdeolojileri ise, burjuva kozmopolitizmi, işçi enternasyonalizmi ve Fransız tipi ulusçuluktur. Politik ve ekonomik sistemleri ise ya demokrasi ve serbest piyasa ekonomisidir ya da proletarya diktatoryası ve kolektivizmdir. Kitsikis'e göre **bütün** bunlar, Türkiye ve Yunanistan için istenmeyen yöntemlerdir; ara bölgeye yaraşmayan yollardır.

Doğu'cu cephe ise ikiye ayrılır, geleneksel ve reformcular diye. Geleneksel olanlar büyük toprak sahipleri ve köylülerdir. İdealleri "imparatorluk Helenotürkizmi'dir". Panislamisttirler. Kralcıdırlar. Doğu'cu reformcular ise küçük burjuvalar, Alman tipi ulusçuluk taraftarları, J.J.Rousseau'cular ve halkın ruhuna inancı (SIC) olanlardır. İdari sistemleri ise dikta rejimidir.

Bu ilginç anlayışa göre burjuvalar, işçiler ve aydınlar "Doğu"culuğu" seçerken demokrasiyi, sosyalizmi ve rasyonalizmi de unutmalıdırlar. Çünkü Helenotürkizm'i getirecek olanlar, dikta rejimini de, Türk/İslam ve Yunan/Ortodoksluk sentezlerini de beraberlerinde getireceklerdir.

Kitsikis'in anlayışına göre alışılagelmiş sınıfsal, politik ve toplumbilimsel sınıflamalar geçersizdir; bunlar, artık eskilere karışmış antik değerlerin adına yadsınmaktadırlar. Ama biz kendisini izlemez de tarihçiyi "klasik" yöntemlerle sınıflandırırsak politik olarak şu tabloyla karşılaşıyoruz:

Helenotürkizm'in sözcüsü ve savunucusu tarihçi-ozan, politik yelpazenin en sağında yer almaktadır. İslâmcı, ortodoks ve faşist güçlere bir eğilimi vardır. **"Türkeş edebiyata ve tarihe tutkusu olan kültürlü bir insandı... dinsel bir anlayış taşırdı. Türk halkına yaraşan bir Müslümanlık'tan yana idi"** (D, s.254). Türkeş'in 14'lerle birlikte 1960'ta Milli Birlik Komitesi'nden uzaklaştırılmaları felaket sayılıyor:

> *"Türkeş'in yeteneklerinin ve beyninin kaybolması (devrimin) başarısızlığını da getirmiştir... Radikal planlarını ilan etmeden önce iktidarı tam olarak kontrolüne geçirmeliydi."* (D, s.256)

Yunanistan için ileriye sürdüğü görüşlerinde tutarlıdır. Faşizmin Avrupa'da yayıldığı yıllarda diktatörlüğünü kuran Metaksas için çok olumlu yorumlar görüyoruz (D, s.75-81). Metaksas'ın "Anılar"ından Kitsikis'in görüşlerine çok yakın "gerçekleri" öğreniyoruz: **"Demokrasi kapitalizmin çocuğudur; kapitalizm halk kitleleri üzerinde egemenliğini kurmak için demokrasiyi kullanmaktadır."** Metaksas açık bir biçimde Hitler'i savunmaktadır; ve Kitsikis -"objektif" bir biçimde bu görüşleri sunduktan sonra- kendi sonuçlarını çıkarmaktadır: **"Yunanistan ve Türkiye gibi ülkelerde burjuva liberal ya da proleter enternasyonalist idealler halkların kişiliğini koruyamazlar... Liberallerin ve Marksistlerin hor gördükleri din ise halkın kişiliğini korur."** (C, s.82)

1967-1974 albaylar cuntasının hükümet darbesine "devrim" (ihtilal) demektedir. Bu tür devrimler **"küçük burjuvaların geliştirdiği ulusal bir sosyalizmdir ki temelde J.J.Rousseau'cudur ve özellikle Hıristiyanlık'a ve Müslümanlık'a dayanırlar."** (D, s.150) Ama **"albayların beceriksizliği yüzünden 1967'de ortaya çıkan en büyük tarihi ulusal fırsat kaçırılmış oldu."** (D, s.171) 1945 Türkiye'siyle 1967 albaylar cuntası arasında paralellik gören tarihçi Kitsikis, **"batıcı muhalefeti oluşturan liberaller, sosyal demokratlar ve komünistler... usta propagandalarıyla... faşizm aleyhtarı iddialarıyla...** (1945 Türkiye'sinde olduğu gibi) **bir tür Kemalizm olan albaylar rejimine saldırmışlardır"** (D, s.246) demektedir.

YÖNTEM VE TANITLAMA

Tarihçi Kitsikis'in "tezlerini" çürütmek kolay değildir: Çünkü bu tezler bir mantık sırasına (uslamlamaya, muhakeme etmeye) dayanmaktan çok, inançlar ve sloganlar biçiminde sunulmaktadırlar. Mantık sırasının olmadığı durumlarda, mantık sırasının eksikliği gösterilemez. Tarihçinin tezini kanıtlama gereğini, tanıtlama içdürtüsünü duymadığı yerde, olsa olsa ileri sürülen görüşün verilere dayandırılmamış olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımı birkaç örnekle görelim.

1- Doğu ile Batı arasında süregelmiş olan savaşlar, Doğu ile Batı arasında var olan "uzlaşmaz" çatışmanın kanıtı olarak sunulmaktadırlar. Ama Doğu dünyası içinde yapılan, yüzyıllarca süregelen kanlı savaşlar uzlaşmaz bir çatışmanın kanıtı sayılmamaktadırlar. Neden mi? Çünkü Kitsikis'e göre bunlar **"iç savaşlardır ve amaçları Doğu birliğini sağlamaktır"** (C, s.36), **"mutsuz bir kardeşin başka mutsuz bir kardeşe indirdiği darbelerdir."** (C, s.105)

2- Tarihçi, kişileri ve akımları önce sınıflandırmaktadır; sonra olaylar nasıl gelişirse gelişsin davranışlar başlangıçtaki sınıflandırmaya yakıştırılmaktadır. M.Kemal, örneğin, Doğu'nun (yazara göre) en belirgin yanı olan dini, yani **"Müslümanlık'ı gündemden çıkarırken, bunu, Batı kültürünü edinmek ve böylece Batı'yı kendi silahıyla yenmek için yapmıştır"** (C, s.141) diyebilmektedir. Rusya için de **"ara bölgenin bir ülkesi olan Rusya'da halkının bilincinde derin kökleri olan Ortodoks dinini bütünüyle yadsımış ve Batı'yı yenmek için Batı'cı olmaya çalışmıştır"** (C, s.142) demektedir. Yani Doğu'cu olanlar Batı'cı olurlarken bile Doğulaşmaktadırlar!

3- Padişah, "tez"e inanılırsa Doğu'cudur. Ama Batı'ya karşı savaşan M.Kemal'i "ölüme mahkûm eder" (C, s.207). Böyle çelişkiler yorumlanmamaktadır.

4- Batı'cı Venizelos Türkiye'ye saldırır. Doğu'cu **"Yunan kralı bu davranışı sömürgeci bir eylem sayar."** (C, s.220) Buraya kadar model olayları açıklayabilmektedir. yalnız **"kral iktidara gelince Türkler'e karşı savaşa devam eder"** (C, s.220). Nedeni hemen açıklanıyor; hain derler diye çekinmiş! Yani aynı davranış birinin Batı'cılığını ötekinin de Doğu'culuğunu kanıtlayabilmektedir.

5- Menderes Batı'cı sayılmaktadır (parlamenter sistemden yana olduğundan dolayı) ama **"halk kültürü konusunda anti-Batı'cı M.Kemal'den daha hoşgörülüdür; M.Kemal dini duyguları ihmal ederken yanlış davranmıştır."** (d, s.253) İsteyen bu söylenenlere dayanarak M.Kemal'i Batı'cı, Menderes'i Doğu'cu da sayabilir. Seçilen politik yollar "yanlış oldu" yaklaşımıyla açıklandığında her şey tanıtlanabilir.

6- Yunanistan'da 1945-1949 yıllarında komünistlerin öncülüğünde Batı'ya karşı (İngiltere ve A.B.D.ye karşı) savaşılmıştı. Kitsikis, sola karşı olduğundan olabilir, Batı'ya karşı bu savaşı şöyle değerlendirmektedir: **"Batı, Yunan komünistlerini yenip anti-batı savaşın başarıyla sonuçlanamayacağını ortaya koyarken... komünist görünümlü başka bir Batı'cı gücü yenmiş olduğunu anlamamıştı."** (D, s.170) Yani Batı'ya karşı ölüm kalım savaşına girişmek de yetmiyor, Doğu'cu sayılmak için eğer savaşanlar tutucular değilse.

Örnekler çoğaltılabilir; ama bu birkaç örnek bile model yetersizliğinden doğan bu yöntem sakatlığını sergilemek için yeter. Yalnız, tarihçi-ozanın "şiiri" de gerektiğinde nasıl kullandığını göstermek istiyorum:

> *Türkler, Suliotis'in (1908'de) ikiyüzlü davrandığını ve amacının Yunanlıların Türkler üzerinde egemenlik kurmak olduğunu ileriye sürebilirler. Türkler belki bir dereceye kadar haklıdırlar. Ama Suliotis'in Helenotürkizm'i bir noktada içtendi: Türkler'e karşı tutumu şevkatten ve kinden ilham alan erotik bir ilişkidir... Suliotis bu erotik T/Y ilişkisini şöyle dile getirmektedir: 'İçimden güzel atlara binip gümüş kakmalı mahmuzlar ve parıldayan kıvrık kılıçlarla Dolmabahçe Sarayı'na girmek geliyor, oraya Rum bir kral yerleştirmek, onu en güzel Türk hanımla evlendirmek...'* (V.B. (C, s.90-91)

DEMOKRASİ

D.Kitsikis'in bu eleştiriye tepkisi öngörülebilir. Söylenenleri, Batı'cı bulacaktır; yeknesak bir rasyonalizmden kaynaklanan, kendiliğindenlikten, imgelerden ve tutkudan yoksun kalıplardan oluşan "Batı'cı" eleştiriye burun kıvıracaktır. Haklıdır diyelim. Gerçekten bu yazıda "erotik ilişki"yi ya da "kinden kaynaklanan sevgi"yi bulamayacaktır. Ama bilimi ve Rönesans'ı ileri bir adım sayanlar da, sosyonalizmi mistisizme yeğleyenler, Rousseau'cu coşkularını ruhbilimin süzgecinden geçirenler de **onun** söylediklerini, kişisel kaygılardan kaynaklanan ve toplumsal gerçeklerden kopuk ulusçu ve koyu dinsel düşler olarak değerlendireceklerdir.

Okuyucu ise, istediği yaklaşımı seçebilir. Ama temel sorun bu seçmeyle ilgilidir. Rönesans'ın bir niteliği de toleransı (hoşgörülüğü) ve kuşkuyu bir felsefi temel saymasıdır. İsteyen istediği yolu seçebilir. Oylama yoluyla da toplumlar yönlerini saptarlar; demokrasi de derler buna. Dinler ve totaliter rejimler "gerçek"in tekellerinde olduğuna inanırlar. Bundan, Cihat ve Haçlı savaşları doğar, faşizm ve askeri diktalar doğar; ve bunlara karşı çıkanlar -ister bu, Tanrının üçlüğüne inanmayan Arius olsun ister genel gidişi beğenmeyen bir "Batı'cı"- ezilirler.

Sayın Kitsikis'in demokrasiye olan küçümsemesi korkutucudur. "Fransızlar ulusçuluğun bir bilinç sorunu olduğunu iddia ederler... Fransız anlayışı el çabukluğuyla referandum yoluyla işi halleder" der tarihçimiz (C, s.113, 114) Kendisi Alman anlayışından yanaymış; bu anlayış ulusçuluğu "objektif bir temele" dayandırırmış. Örneğin siz kendinizi Avusturyalı sayabilirsiniz ama Hitler'in bilim adamları Almanlığınızı "ispat edebilirler". Ya da siz kendinizi Türk bilirsiniz, biri çıkar kemik ölçülerinin ve dilbilimsel incelemelerin "objektif" sonuçlarına dayanarak, Bizans'tan arta kalan bir Yunanlı olduğunuzu ortaya koyabilir!

Demokrasiye inançsızlık çarpıcıdır: "Yabancı güçlerin bir küçük ülkeyi egemenlikleri altına almaları için en uygun sistem parlamentarist sistemdir." (D 274) "Eğer milliyetçi ve ilerici subaylar ordunun namusunu kurtarmak istiyorlarsa Amerika'nın empoze ettiği 'Türk formülünü' (yani parlamenter rejime geçişi)

terketmelidirler ve yapacaklarını söyledikleri reformlara koyulmalıdırlar." (D, 272)

Seçilebilecek farklı yollar entelektüel bir tartışma sorunu, basit bir farklı değerlendirme değildir. Sözkonusu olan bir yanda halkların kendi geleceklerini kendilerinin saptamaları gerekliliğine inananların mücadelesi, öte yanda ise Orta Çağ anlayışlarından esinlenerek (askerî) diktatörlükleri yerleştirmeye çalışanların karşı tepkisidir.

TÜRK/YUNAN DOSTLUĞU

T/Y dostluğuna her aklı başında insan evet diyecektir. Gerçekte dostluk, barış ve uyum tüm uluslararasında, tüm kıtalar arasında, Batı'yla Doğu, Kuzey ile Güney arasında da gereklidir. Bu uyum halkların uyanışıyla ve ön yargılar ve saldırgan ideolojiler terkedildikçe adım adım sağlanacaktır.

Oysa Kitsikis'in önerdiği T/Y konfederasyonu yeni bir haçlı seferidir. Yeni bir düzen için ve Batı'yı yıkmaya yönelik bir birliktir bu. Ayrıca Helenizmin ve Hıristiyan Ortodoksluk'un güçlenmesini ve herhalde yaygınlaşmasını da uman bir seferberliktir. İkinci bir aşamada "ara bölgede" yayılmayı doğal saymaktadır: **"Türkeş'in pantürkizmi çok kötülenmiştir. Ama bir Türk'ün ara bölgede yaşayan aynı ulustan olan soydaşlarını bir tek devlet içinde birleşmelerini istemesi neden kötüdür anlayamıyoruz"** (D, s.260) demektedir.

Böyle temeller üzerine kurulan "Helenotürkizm", konfederasyon ya da dostluk, Türk ve Yunan halklarının mutluluğunu sağlayamaz; yeni bir imparatorluğu da yaratamaz.

SONUÇ

Kitsikis'in T/Y ilişkileri tarihine katkısı, iki ülke halkının kimi tarihsel, kültürel, töresel ortak yanlarını bizlere anımsatmasıdır. Ayrıca Türkiye ve Yunanistan'da çıkan yangınlara körükle gitmemiş, hiçbir zaman iki ulus arasında kini serpmemiştir; hep uyumu dilemiştir. Türkiye ve Yunanistan'da bir türlü kabul edilmeyen kimi doğruları-saldırganlığı, haksız istekleri v.b.- dile getirebilmiştir. Bağnaz ulusçuluğun böylesine yaygın olduğu Orta Doğu'da Kitsikis'in bu yaklaşımı sevindiricidir, güzeldir, çölün ortasında bir vahadır.

Ama bu vahanın suyu tehlikeli olabilir. D.Kitsikis aşırı bir romantiktir. Rousseau'culuğu, coşkusunda, tutkularında, disiplinli bir yaklaşımın yerini alan söyleyiş (ifade) serbestliğinde görülür. Tarihçimiz Rousseau gibi Tanrı yolunun üstünlüğüne inanır, tutarlılık önemli değildir, kendiliğindenliktir ruhları özgür kılan! Her ikisi de bilimin insanlığa zarar getirdiğine inanır ve bu anlayışın bir uzantısı olarak tüm Batı'yı yadsır "Doğu'cu" düşünür. Bilimin karşıtı sayılır Doğu ve Doğu mistisizmle eş anlamlı sayılır.

Sayın D.Kitsikis'in görüşleri eğer doğrudan pratik uygulamaya böylesine yoğun bir biçimde yönelmemiş olsaydı, tezlerinin şiirsel ve duygusal yanı öncelik kazanacaktı. Ancak böylesine politik bir yaklaşım ister istemez politik bir eleştiriyi de kaçınılmaz ve gerekli kılmaktadır.

METİS EDEBİYAT

Georges Perec

Şeyler

Çev: Sevgi Tamgüç

60'LI YILLARIN BİR HİKAYESİ: ŞEYLER'E DAİR BİR HİKAYE...

Jérôme'la Sylvie, özgürlüklerinden hiç ödün vermeden herşeye sahip olmayı düşlerler. Oysa öğrencilikten çıkıp daracık odalardan, "bir pantolon bir kazak"tan, kötü yemekhane yemeklerinden kurtulmanın ve düşledikleri yaşama ulaşmanın bir bedeli vardır. Nesnelerle örtülü yaşam giderek daha ulaşılmaz bir imgeye dönüşür. Perec, 60'lı yılların, Jérôme'la Sylvie ve arkadaşlarının bu hikayesiyle Fransız toplumunun keskin bir tanımını veriyor. *Şeyler*, yazarın Türkçe'deki ilk romanı.

Thomas Bernhard

Wittgenstein'ın Yeğeni

Bir Dostluk

Çeviren: Fatih Özgüven

DOSTLUKTAN SÖZ EDEN KAVGACI, KIŞKIRTICI, ÇAĞDAŞ BİR SES...

"Yazdığım her kitapta, seçtiğim konuya duyduğum sevgi ve nefret arasında gidip gelirim. Ne zaman ikinci duygu ağır bassa, zihinsel işleri tamamıyla bir kenara bırakıp, kendimi bedensel işlere adamaya karar veririm... Ama bir süre sonra gene kendimden nefret etmeye başlarım; çareyi yeniden zihne sığınmakta bulurum. Bazen bu dengesizliğim ailemde her türlü insan, çiftçiler, düşünürler, işçiler, yazarlar, dahiler, geri zekalılar, orta karar burjuvalar ve hatta katiller olmasından mı ileri geliyor diye düşünürüm. Bütün bu insanlar aynı anda varolurlar içimde; didişir dururlar. Bazen birinin, bazen ötekinin kanatları altına sığınmak isterim. Seçim yapmak zorunda olmak, çıldırmanın eşiğine getirir beni. Aynanın karşısında traş olurken bir sabah boğazımı usturayla kesivermedimse henüz, tek sebebi korkaklığımdır."

Kavgacı, kışkırtıcı, başta kendisi herkese ve herşeye karşı olan "huysuz" bir yazar. **Wittgenstein'ın Yeğeni**, sevilmeyi umursamayan ama sevgiyi umursayan çağdaş bir sesin, kendi kendisiyle konuşur gibi sürdürdüğü benzersiz bir anlatı...

METİS EDEBİYAT DİZİSİNDE YAYINLANACAK KİTAPLAR:

Bir Elin Sesi Var / Anthony Burgess .....Madrid'de Sonbahar / Juan Benet
Mülksüzler / Ursula LeGuin.....Salinger'den Öyküler / J.D.Salinger.
Bilim Kurgu Öyküleri / Derleme.

KADINLIK ARZULARI
"Günümüzde Kadın Cinselliği"
Rosalind Coward

Kadınlık Arzuları; moda, reklam, basın vb. sektörlerin kadınları **"kendilerine rağmen"** nasıl **"başka bir şey"**e dönüştürdüğünü anlatan; kadınların hoşlandığı şeyler hakkında, kadınların hoşlandığı söylenen şeyler hakkında ve kadınların hoşlandıklarını düşünüp -gerçekte- hoşlanmadıkları şeyler hakkında bir kitaptır.
Kadınların, beslenmelerinden konuşmalarına, giyinmelerinden sevişmelerine kadar hemen her düzeyde başkaları tarafından nasıl biçimlendirildiklerini anlatan ve bu ideolojik saldırıya karşı kendi kadınlıklarına sahip çıkarak nasıl karşı konabileceği hakkında önemli ipuçları veren bir çalışmadır.
Kadınlık Arzuları'na yazdığı önsöz de Nükhet Sirman "Coward'ın okuruna iletmek istediği iki mesaj var: Kadınlık denilen şey cinsellik yoluyla kurulan bir kimliktir ve bu kimliğin oluşmasında her gün karşılaşılan resimlerin, bilgilerin yadsınamaz bir rolü vardır. Yani Coward bize, **'Toplumda kadın olmanın nasıl bir şey olduğunu anlamak istiyorsak önce toplumdaki kadınlık tanımının ne olduğunu ve bu tanımın kadınlara nasıl mal edildiğini anlamamız lazım'** diyor."

KESİK BİR BAŞ
Iris Murdoch

Felsefeyi gerilim romanının özellikleriyle kaynaştıran en çarpıcı romanlarından sayılan **Kesik Bir Baş**'ta Murdoch, **"evlilik kurumu"**nu merkez alarak **"ahlak"** kavramını sorguluyor. Okuru, hemen "her şeyin olabileceği" bir beklenti içine sokarak, üç erkek ve üç kadının birbirleriyle girdikleri **"çokeşli"** ilişkiler çerçevesinde sadakat, yalancılık, ensest, dürüstlük vb. kavramları mizahi bir dille tartışıyor.

GÜNLÜK HAYATIN ELEŞTİRİSİ
Bruce Brown

Prof. Dr. Ünsal Oskay, **"Günlük Hayatın Eleştirisi"**ne yazdığı önsözde şöyle diyor: **"Gündelik hayatı inceleyen ve bu olguyu bütün yönleriyle betimleyecek bilgileri ortaya koyabilen analizler yapılmadıkça, günümüz toplumlarındaki siyasal iktidar ilişkilerinin kavranılması mümkün değildir. (...) Gelecekteki insan hayatının** farklı **olabilmesi için, bugünkü hayatımızın ve bizim bu hayat içindeki davranışlarımızın daha bugünden farklılaşmaya başlaması gereklidir."**
Bruce Brown bu yapıtında, devrimci sosyal dönüşümün kuram ve uygulamasının artık geleneksel Marksizmin tarihsel süreçleri vurgulama isteğiyle ya da çalışan sınıfların özgürlüklerine kavuşma yolunda verdikleri mücadelelerle sınırlanamayacağını ileri sürmektedir.
Brown'a göre, hem Sovyetler Birliği hem de Doğu ve Batı Avrupa deneyimlerinin ışığında, bu sosyal dönüşüm aynı zamanda devrimci sürecin öznel ve psikolojik boyutlarını yeniden keşfetmeli ve birey yalnızca ekonomik ve politik baskı biçimlerinden değil, bunların yanı sıra psikolojik baskılardan da kendini kurtarmalıdır.
Gündelik hayatın devrimci bir tarzda yeniden kurulması için yöntemler geliştirilmeye çalışılan yapıtta, Yeni Sol hareketin 1960'lı yıllarda edindiği kimi derslerden başka, Marksizmi gündelik hayatın bir eleştirisi olarak yeniden kurmaya çalışan Reich, Fromm, Marcuse, Horkheimer, Lefebvre ve Habermas gibi düşünürlerin katkıları da sergilenmektedir.

Başmusahip Sok. 3/4 Cağaloğlu/İstanbul Tel: 511 70 09

ayrıntılar önemlidir!..

11. TEZ

ONBİRİNCİ TEZ

9

Yeni Çıktı

MARKSİZM VE FEMİNİZM

Hacer Ansal	Kapitalizm ve Cinsiyetçilik
Maxine Molyneux	Sosyalizm ve Kadın
Yıldız Ecevit	Kadın Örgütlenmeleri
Serpil Uğur	Radikal İslâmda Kadın
Gülay Toksöz	Göçmen Kadınlar
Eleni Varikas	Yunanistan'da Feminizm
Arşiv	Marksistler ve Kadın
Ertuğrul Kürkçü	Görüşme
Necip Çakır	Macaristan 1956
Oliver MacDonald	Solidarnosc
Isaac Deutscher	Polingaryalı Bakan
Şevket Pamuk	Feodalizm Tartışması

ALAN YAYINCILIK:
Başmusahip Sok. Talas Han, 16/302
Cağaloğlu/İST.

DAĞITIM: İstanbul:
CEMMAY, TÜMDA, ÖZGÜR
Ankara: ADAŞ.

ALAN-BELGE YAYINLARI

Yeni Kitaplar

alan yayıncılık

belge yayınları

Mahmut Memduh Uyan
BEN BİR İNSANIM
(belgesel anlatı)
"İnsanlık için, insan olabilmek için, insanlık onuru için işkenceye direnmek gerek diyorum. Ben bir insanım diyorum."

•

Namık Kuyumcu
TALAN BİR ÖMRÜN ORTASINDA
(Yeni Sesler-Şiir)
"Dünyayı değiştirme ve dögüştürmede iddialı olanların, kültürel sanatsal konularda da iddialı olmaları, devrimci anlamda varoluşlarına yüklenen bir misyon olmalıdır."

•

Jean Paul Sartre
YÖNTEM ARAŞTIRMALARI
"Yeni Sol'u etkileyen önemli kitaplardan biri"

•

Yıldız Sertel
TÜRKİYE'DE DIŞA DÖNÜK EKONOMİ VE ÇÖKÜŞ
"Verilen titiz bilgiler yanında, yarı-sanayileşmiş ülkelerdeki periferik kapitalizmin çözümlemesiyle dikkatleri çekiyor"
Samir Amin

•

Mihail Bulgakov
KÖPEK KALBİ
"Sovyetlerdeki geçiş döneminin çelişkilerini fantastik ögelerle birlikte, esprili bir dille ele alan roman"

•

Nikos Svoronos
ÇAĞDAŞ HELLEN TARİHİNE BAKIŞ
"Yunanistan halkının Bizans'tan ve Osmanlılardan bu yana tarihi."

•

Ronald Fraser
1968/İSYANCI BİR ÖĞRENCİ KUŞAĞI
"Öğrenci ayaklanmalarına ilişkin, ilk geniş kapsamlı, uluslararası sözlü tarih."

•

Melina Merkuri
CUNTAYLA SAVAŞIM/ANILAR
"Yunanistan'ın çalkantılı tarihi içinde, ünlü sinema oyuncusunun çok renkli yaşantısı."

•

ALAN-BELGE YAYINLARI
Başmusahip Sok. Talas Han 302 Cağaloğlu
CEMMAY-TÜMDA-ÖZGÜR-SAY-ADAŞ DAĞITIM-CKK

Birikim Yayınları

NORA ŞENİ
Emperyalist Sistemde Kontrol Sanayi

HALDUN GÜLALP
Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi

ŞİRİN TEKELİ
Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat

KORKUT BORATAV
Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm

U.ALBRECHT-O.ERNST-P.LOCK-H.WULF
Silahlanma ve Azgelişmişlik

NİCOS POULANTZAS
Faşizm ve Diktatörlük

PERRY ANDERSON
Batıda Sol Düşünce

KARL MARX
Grundrisse

MAO ZEDUNG
Sovyet İktisadının Eleştirisi

KARL MARX
Sanat ve Edebiyat Üzerine

Felsefe dergisi

89/1

1789-1989

Fransız Devrimi ve Aydınlanma Felsefesi

★ **Politik Gündem ve İşçi Hareketi**

★ **1929: Sovyetler Birliği'nde Tarihsel Bir Dönemeç**

★ **Sohbet-Tartışma: Ertuğrul Kürkçü**

★ **Geçiş Sürèci Üzerine Teorik Bir Deneme**

EKONOMİ VE POLİTİKADA

Görüş

AYLIK DERGİ

Vedat Türkali ile TKP tarihi üzerine söyleşi **Çağatay Anadol** □ Siyasi yaşamımızda metalaşma **Tevfik Çavdar** □ ANAP belediyecilik modeli **İlhan Tekeli** □ ANAP ve Özal **Sadun Aren** □ Unutulmayacaksınız Bay Gültekin **Reşit Ergener** □ Sahil yağması **Yücel Gürsel** □ Dünyamız sosyalizme geçişin neresinde? **Ahmet Kaçmaz** □ TBKP Genel Sekreter Yardımcısı Osman Sakalsız ile söyleşi □ Nisan Tezleri 72 yaşında **Kenan Somer** □ Toplumu futbolla yönetmek **Erdal Atabek** □ Birlik yumağını çözmek **Yaşar Yiğit** □ 28 Nisan sıkıyönetimi **Prof.Dr. Zafer Üskül** □ Sosyalizm-Demokrasi, hangisi diğerine bağlanacak? **Ömer B. Canatan**

NİSAN '89 ÇIKTI

dünya SOLU

3 AYLIK
SOSYALIST
ÇEVIRI
DERGISI
BAHAR 89
SAYI: 1

Sosyalizm mi, Anti-Emperyalizm mi?
Iran'da Devrim ve Sol
Val Moghadam

Stalin Dönemi Tarihin Perdesini Yıkmak
Thomas Angotti

Türkiye'de Kürt Sorunu
Michael M. Gunter

Yeni 'Hakiki' Sosyalizm
Ellen Meiksins Wood

AIDS ve Kapitalist Tıp
Charles W. Hunt

Dağ Dili
Harold Pinter

SINIF BİLİNCİ

DÖRDÜNCÜ ENTERNASYONAL'İN ELLİNCİ YILI

Yusuf Barman **Türkiye'de Enternasyonalizm Sorunu** ★ *Ernest Mandel* **Dördüncü Enternasyonal'in Gerekliliği** ★ *Nahuel Moreno* **Dünya Partisi** ★ *Mehmet Şadi* **Troçki ve Parti** ★ *Lev Troçki* **Partinin Önemi** ★ *Orhan Dilber* **Devrimci Parti** ★ *Aydın Ender* **"Tek Ülkede Sosyalizm"** ★ *'Konuk Yazar': Yosif Stalin* **Sosyalizm ve Devlet** ★ *Sungur Savran* **Stalin'in Revizyonizmi**

DEVRIMCI MARKSIST 3 TEORIK POLITIK DERGI
ARALIK 88

ÖNEMLİ NOT

Toplum ve Bilim'de yayımlanmak için gönderilen yazıların çift aralıklı olarak yazılmış iki daktilo nüshası **Toplum ve Bilim: Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy 80820 İstanbul** adresine gönderilmelidir.
Yazarlar nasıl tanıtılmak istiyorlarsa (ünvan ve varsa kurumsal bağlantı) adlarının yanına bir asteriks koyarak yazının ilk sayfasının altına yazmalıdırlar. Yayın Kurulu verilen yazıları değerlendirirken yazara danışarak bazı düzeltmeler ve kısaltmalar yapabilir.

Toplum ve Bilim

OKURLARIMIZA...

Abone olmak için, aşağıda belirtilen abone bedelini, Birikim Limited Şirketi'nin Pamukbank Türbe Şubesi 210233 no'lu hesabına yatırmanız ve banka dekontu fotokopisini **Birikim Yayınları, Küçükayasofya Caddesi No: 17-19/A Sultanahmet-İstanbul** adresine göndermeniz yeterlidir.
Abone işleminizin hangi sayıdan başlayacağını lütfen belirtiniz.

Yurtiçi Yıllık	20.000 TL.
Avrupa, Ortadoğu	15 $
Amerika	18$
Avustralya	18$

Toplum ve Bilim

ELİMİZDE BULUNAN ESKİ SAYILAR

25/26 **İnan** *Siyasal Bütünleşme ve Gelenekselcilik* **Tözeren** *Japon 'Eğitim Modeli' ve Doğu-Batı Sorunsalı* **Tözeren** *Japonya'da Toprak Düzeni* **Belge** *Türk Roman Geleneği ve Sevgili Arsız Ölüm* **Arıcanlı** *Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret* **Şaylan** *Akat'ın İktisat İdeolojisi Üstüne Denemesi* **Paz** *İyilikseven Canavar* **İnsel** *Wallerstein Tarihi'nin Bir Eleştirisi* **Faroqhi** *Duby'nin Yapıtlarında Avrupa Feodalizmi* **Vergin** *Birey, Eşitlik ve 'İktisadi Düşünce Tarzı'*

27 **Cardoso** *Siyasal Rejim ve Toplumsal Değişme* **Habermas** *Siyasal Katılım* **İnan** *Pozitivizmin Aydınlanması ve Habermas* **Ersel - Temel** *Dışsatım Başarımının Değerlendirilmesi* **Owen** *Mısır'da İktisadi Liberalizasyon* **Seddon** *Tunus ve Fas'ta ve Sosyal Huzursuzluk* **Hanioğlu** *Osmanlı Aydınındaki Değişme ve 'Bilim'* **Köker** *Yokolmanın Eşiğinde Bir Fikir: İlerleme* **Savaşır** *Yalçın Küçük'ün Aydınlar Komedyası* **Toprak** *Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi*

28 **Belge** *Yahya Kemal ve Osmanlı'da Siyasi Gelenek* **Bora** *Doğu ve Batı Arasında Bir Aydın: Bahro* **Turgut** *Modern Trajediye Karşı Kültürel Devrim* **Deringil** *II. Abdülhamit ve İsmet İnönü* **Tekeli** *İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya* **Behar** *Kültür ve Yazı* **Faroqhi** *Duyguların da Bir Tarihçesi Vardır* **Toprak** *Liberalizmin Liberal Gelenek İçinden Bir Eleştirisi* **Ersanlı - Özdoğan** *'Ulus' ve 'Ulusçuluk'*

29/30 **Vergin** *Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış* **Azmeh** *Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık* **Sarıbay** *Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm* **Burke** *Arap Protesto ve Direnişinde Form ve Anlam* **İhsanoğlu** *Osmanlı Devletine Bilimin Girişi* **Karaman** *İslâmi Uyanışın Öncüleri* **Bulaç** *İslâm Düşüncesinde Çifte Gerçeklik* **Toprak** *İki Müslüman Aydın: Ali Bulaç ve İsmet Özel* **Kara** *Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılık* **Toprak** *İslâm ve İktisat*

31/39 **Divitçioğlu** *İktisadi Yeniden Üretim* **İnsel - Aktar** *Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar I* **Aksoy - Aksoy** *Rus Biçimciliği Üstüne* **Ersanlı** *Türkçülükten Yurttaşlığa* **Tekeli** *Akdeniz'de Feminizm* **Toprak** *Ömer Seyfettin ve "Sivil Toplum"* **Akarlı** *Toplum Tarihçiliğinde Yöntem* **Ortaylı** *Osmanlı ve Müzik*

40 **Divitçioğlu** *Küçükömer ya da İbn Haldun Versus Locke* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar II* **Esenbel** *Japon Aydınları ve Batı Bilimi* **Shaikh - Tonak** *Refah Devleti ve Sosyal Ücret Efsanesi* **Gürsel** *Sait Faik'in Eserinde İstanbul Rumları* **Tekeli - İlkin** *1923 Tarihli "Umur'u Nafia Programı"* **Güzel** *Türkiye'de Grev Tartışmaları-Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü* **Toprak** *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler* **Belge** *Türkiye'de Devlet ve Sınıf* **Toprak** *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine*

41 **Buğra** *İktisat ve Ahlâk* **Howard** *Geleceğin Şimdi Olarak Kavranışı* **Segal** *Aileyi Parçalayacak mıyız?* **Hamon - Rotman** *Epilog* **Bora** *Doğu Avrupa'da 68* **Belge** *68 ve Sonrasında Sol Hareket* **Alpay** *68 Kuşağı Üzerine* **Doltaş** *"Postmodernizm" Aporia ve Logos* **Turhanlı** *Karşıt Kültürün Bir Ögesi Olarak Müzik* **İnsel** *88 Mayıs'ından 68 Mayıs'ına Bakış* **Zarakolu** *68 Mayıs'ından Belgeler*

42 **Ayata** *Salon Kullanımı* **Duben** *Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma* **Divitçioğlu** *Kök Türk Efsaneleri* **Doltaş** *İletişim, Yazın Metni ve Göstergebilim* **Cangızbay** *Türkçe Okuma-Yazma Öğretimi* **Üskül** *Sınıfyönetim Uygulamaları* **Çağlar** *Demokrasi Krizi* **Cezar** *Süleyman Penah Efendi* **Rodrik** *İhracat Patlaması* **Hassan** *Kesbsiz Tâ O Kadar Cehi Olmaz* **Ersanlı** *Yirmi Yılın Tadı* **Somer** *31 Mart* **Toprak** Hürriyet'in İlanı

Birikim Yayınları